

Львівський національний університет імені Івана Франка

Міністерство освіти і науки України

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова

праця на правах рукопису

ШВЕЦЬ ХРИСТИНА МИХАЙЛІВНА

УДК 811.124'367.623'367.625.43-116.4]:82-1'02

ДИСЕРТАЦІЯ

**СЕМАНТИКА ТА СТРУКТУРА ЛАТИНСЬКОЇ РИТОРИЧНОЇ
ТЕРМІНОЛОГІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ТРАКТАТІВ М. ТУЛЛІЯ ЦИЦЕРОНА)**

10.02.14 - Класичні мови. Окремі індоєвропейські мови

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Х. М. Швець

Науковий керівник: *Домбровський Роман Остапович, кандидат філологічних наук, доцент*

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Швець Х. М. Семантика та структура латинської риторичної термінології (на матеріалі трактатів М. Туллія Цицерона). - Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.14 - Класичні мови. Окремі індоєвропейські мови. – Львівський національний університет імені Івана Франка, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2021 р.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню структури та семантики латинської риторичної термінології як підсистеми лексики загальнолітературної мови.

В роботі обговорено основні аспекти дослідження термінології з акцентуванням уваги на проблемах латинської риторичної термінології. Представлено теоретико-методологічну базу дослідження. Подано дефініцію терміна, під яким авторка розуміє слово або словосполучення, яке конвенційно співвідноситься з певним поняттям науки чи техніки і служить для комунікативних потреб у даній галузі. Розглянуто різні підходи до розуміння терміна і термінології у сучасному мовознавстві, відзначено функційну природу терміна.

Риторична термінологія Цицерона функційно і семантично упорядкована, тому для її аналізу використано прийоми польового методу. Розглянуто семантичні поля естетичної, сміхової та афективної лексики з характерною для поля структурою: ядро, центр, периферія. Подано перелік номінацій на позначення красивого, смішного та почуттів. Відзначено раціональний підхід Цицерона до систематизації і класифікації матеріалу, де особливо чітко простежуються родо-видові кореляції між терміносистемами певних тематичних блоків.

Досліджено лексико-семантичні відношення та лексико-семантичні процеси в латинській риторичній термінології. До лексико-семантичних відношень у риторичній Цицерона віднесено синонімію та антонімію, до лексико-семантичних процесів - метафоричні та метонімічні переноси значень, грецькі запозичення.

Аналіз риторичної терміносистеми у Цицерона не виявив принципової різниці між термінологічною і загальнолітературною синонімією і показав, що для неї характерні ті ж самі типи синонімів - дублетні, поняттєві, стилістичні, ієрархічні. Відзначено, що значно рідше у Цицерона синоніми об'єднуються у синонімічні ряди, що характерно і для сучасних терміносистем.

Метод семантичних опозицій дозволив виокремити у риторичній термінології антонімічні пари, пов'язані відношеннями контрадикторності, контрастності, комплементарності. Найчисленнішою виявилася група антонімів, побудована на контрадикторних відношеннях.

Відзначено, що синонімія і антонімія не обмежується лексико-семантичним рівнем, а переплітається зі словотвором, синтаксисом, стилістикою. Важливою, є, наприклад, роль антонімії у побудові стилістичної фігури антитези.

Розглянуто роль метафори у поповненні риторичної термінології. Здійснено класифікацію риторичних термінів-метафор, в основу якої покладено генетичний критерій, доповнений тематичним і граматичним. Виявлено, що джерелом метафоричних риторичних термінів була антропосфера, рідше - інші явища і предмети природи. За частиномовною приналежністю об'єкта чи предмета асоціації терміни-метафори поділено на іменникові, прикметникові (атрибутивні) та дієслівні. Вказано, що найвища метафорична продуктивність властива іменникам, прикметникова і дієслівна метафори зустрічаються рідше. Відзначено, що метонімічні утворення в риторичній Цицерона є рідкісними і, як правило, спостерігається переплетіння метафори і метонімії в одній і тій же лексемі.

У риторичній термінології Цицерона виявлено значний відсоток грецьких запозичень. Аналіз показав, що найуживанішим методом передачі грецьких термінів було калькування, яке супроводжується поморфемним відтворенням семантичного змісту запозиченого терміна. Менш продуктивними виявилися транслітерація, при якій відбувається фонетична та графічна адаптація запозиченого слова, запозичення у грецькій графіці, які переважно є технічними термінами, метод дефініції, який, незважаючи на громіздкість і невігідність в користуванні, володів високим ступенем експліцитності.

В роботі розглянуто парадигми морфологічного та синтаксичного словотворення риторичних термінів у Цицерона. До морфологічного способу утворення риторичних термінів віднесено суфіксацію, префіксацію, парасинтетичний (суфіксально-префіксальний) спосіб словоскладання.

Для кожної підмови характерне преференційне використання суфіксів і префіксів. Аналіз риторичної термінології у Цицерона показав, що такими суфіксами у словотворі іменників були *-tio/-sio*, *-tura*, *-tor*, *-mentum* для утворення віддієслівних моделей і *-tudo*, *-tas*, *-itia*, *-icu*, *-inu*, *-arius* - для відіменних моделей. Висловлено деякі міркування про кореляції омонімічних, але різночастининомовних медіативних і демінутивних суфіксів *-ulu*, *-culu*, які в процесі розвитку латинської мови зближувалися, вступали в асоціативні зв'язки і що технічний характер першої пари суфіксів впливав на термінологічні потенції другої пари суфіксів. Виявлено, що найпродуктивнішими словотвірними моделями, які беруть участь в утворенні прикметникових номінацій, були моделі, визначені суфіксами *-osus*, *-bilis*, *-icus*, *-idus*. Серед префіксів відзначено *per-* і *prae-*, які, незважаючи на підвищену емоційність, мають технічну визначеність, що зумовило їх продуктивність в утворенні прикметникових термінів.

Для дієслів властива префіксальна деривація. Серед префіксів, які беруть участь у дієслівному словотворенні, відзначено *a-(ab-)*, *de-*, *e-(ex-)*, *ad-*, *con-*, *pro-* та деякі інші. Більшість префіксальних дієслів реалізують термінологічне

значення у поєднанні з придієслівними членами. Тому в роботі наведено їх синтагматичне оточення.

Відзначено, що префікси, перенесені у сферу риторичної термінології, переорієнтували первісне просторове чи часове значення в інші семантичні відтінки, зумовлені риторичним контекстом.

Розгляд риторичної термінології у Цицерона показав низьку продуктивність моделей, утворених парасинтетичним (суфіксально-префіксальним) способом, який полягає у двобічному ускладненні твірної основи за допомогою суфікса і префікса.

До непродуктивних способів термінотворення в підмові латинської риторики віднесено також словоскладання. Внаслідок структурного аналізу композитів риторичної семантики у Цицерона виявлено двадцять чотири термінологієми, утворені за такими моделями: Prp + S і Prp + P з сурядним зв'язком між компонентами і S + V, A + V, N + V, N + S, A + P, S + A з підрядним зв'язком. Серед них найпродуктивнішими виявилися моделі з опорним, словом-іменником, ускладненим суфіксами з категоріальним значенням, характерним для риторики. Відзначено, що композити функціонують як синтаксичні еквіваленти корелятивних словосполучень, які мотивують їх формальну структуру. Підкреслено, що у зв'язку з давністю процесів словоскладання і фонетичними змінами, яких зазнали компоненти складних слів, інколи важко визначити їх словотвірну структуру.

Серед термінів, утворених синтаксичним способом, розглянуто моделі з сурядним і підрядним зв'язком між компонентами. Відзначено, що сурядний зв'язок менш характерний і представлений незначною кількістю прикладів (моделі S + Coni + S і S + S + Coni).

Виявлено, що серед термінологічних словосполучень, компоненти яких об'єднані підрядним зв'язком, переважають двоскладові конструкції з атрибутивним зв'язком (моделі A + S і S + A).

Серед інших риторичних складених термінів у Цицерона відзначено вербально-субстантивні і субстантивно-субстантивні терміносполучення з об'єктивним зв'язком між компонентами (моделі V + S і S + S).

В риториці Цицерона зафіксовано також обставинні відношення між стрижневим дієсловом, що позначає дію-стан, і залежною від нього обставиною, переважно способу дії.

Виявлено, що синтаксичний спосіб утворення риторичних термінів у Цицерона був активним і переважав морфологічний спосіб. Це пояснено тим, що словосполучення переважно виражають видові поняття, кількість яких практично необмежена і потребу в яких кожна наука у своєму розвитку постійно відчуває.

В риториці Цицерона знаходимо фразеологічні словосполучення ідіоматичного характеру, для яких характерна семантична неподільність, непохідність значення цілого з його частин та образна немотивованість. Їх аналіз засвідчив, що вони утворюються за такими ж моделями, як і розкладні терміносполучення.

Дослідження показало, що риторична термінологія не становить якоїсь окремої, відособленої від загальнолітературної мови, системи, а незначні відхилення зумовлені категоріальними особливостями денотативної сфери, з якою вона співвідноситься.

Ключові слова: Цицерон, риторична термінологія, семантичні поля, лексико-семантичні відношення, лексико-семантичні процеси, структурні моделі.

SUMMARY

Shvets Kh. M. Structure and semantics of rhetorical terminology of Cicero (based on materials of M. Tullius Cicero's tractates). Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of sciences on a specialty 10.02.14 - Classical languages. Separate indoeuropean languages. Lviv national university of Ivan Franko, Kyiv national university of Taras Shevchenko, Kyiv, 2021.

Thesis is dedicated to the complex research of the structure and semantics of Latin rhetorical terminology as a subsystem of the lexicon of the common language. The main aspects of the terminological research emphasising the problems of Latin rhetorical terminology have been discussed in the paper. Theoretical and methodological research framework has been presented.

The definition of the term has been filed which is interpreted by the author as the word or phrase conventionally correlated with the particular notion of science and technology and serves for communicative needs in the field. Different approaches have been considered about understanding the term and terminology in general linguistics, and the functional nature of the term has been designated.

Rhetorical terminology of Cicero is functionally and semantically organized, that's why the method of semantic field. Semantic fields of laughter lexicon, esthetic lexicon and affective lexicon with the structure typical for semantic field: core, center, periphery, have been examined. Complete list of nominations denoting esthetics, laughter and feelings has been filed. Rational approach of Cicero for material systematization and classification has been observed, where hyperhyponymic correlations between terminological systems of the certain topical blocks are clearly distinguished.

Lexico-semantic relations and lexico-semantic processes have been investigated in rhetorical terminology. Synonymy and antonymy are attributed to lexico-semantic relations in the Cicero rhetorics, metaphorical and metonymic transfers of the meanings, greek borrowings - to lexico-semantic processes.

Analysis of Cicero's rhetorical terminological system hasn't shown principal difference between terminological synonymy and synonymy in common language and has indicated that general types of synonyms like duplicate, conceptual, stylistic

and hierarchical are actually common for this terminology. It is noted that Cicero synonyms are often generalized into synonymical rows which is typical for the modern terminological systems.

The method of semantic oppositions allowed to single out antonymic pairs in the rhetorical terminology which are connected by the contradictory relations, contrast relations and complementary relations. The most numerous was the group of antonyms built on the contradictory relations. It is noted that synonymy and antonymy are not limited to lexico-semantic level, but are intertwined with word formation, syntax and stylistics. For instance, the role of antonymy in the formation of antithesis is vital.

The role of metaphor in the formation of rhetorical terminology is also examined. The classification of rhetorical terminological metaphors has been made, the basis of which contains genetic criteria supplemented with thematic and grammatical criteria. It is revealed that the source of rhetorical terms-metaphors was the anthroposphere, more rarely - other phenomena and subjects of nature. If talking about affiliation of the object or subject to the parts of speech, terms-metaphors are divided into substantival, attributive and verbal. It is noted that the highest productivity is natural for substantival metaphors, attributive and verbal metaphors are less often met. It is noted that metonymic formations in the rhetorics of Cicero are rare and as a rule the plexus of metaphor and metonymy is observed in the same lexeme.

A big percentage of greek loans is noticed in the rhetorical terminology of Cicero. Analysis has shown that tracing was the most used method of transferring greek loanwords, which has been accompanied by pomorphemic recreation of semantic meaning of the loanword. Transliteration was less productive and was accompanied by phonetic and graphic adaptation of the loanword, loanwords in greek graphic, which are mainly technical terms, method of definition which has had a high level of explicitness nonetheless of bulkiness and inconvenience in the usage.

The paradigms of morphological and syntactic word formation of rhetorical terms of Cicero have been examined in the thesis. Morphological method of creation of

rhetorical terms contained suffixation, prefixation, parasynthetic (suffix-prefix) method of word formation.

Each sublanguage is characterised by preferential usage of suffixes and prefixes. Analysis of rhetorical terminology of Cicero has shown that such suffixes in the substantival word formation were -tio/-sio, -tura, -tor, -mentum for the creation of deverbal nouns and -tudo, -tas, -itia, -icu, -inu, -arius - for creation of distinctive models. Some thoughts about correlations of homonymous suffixes which are from different parts of speech, and which are mediative, and diminutive have been put, in the process of development they were close and got in touch in an associative way and that technical character of the first pair influenced the terminological potencies of other pair of suffixes. It has been revealed that the most productive models of word formation which took part in creation of attributive nominations, were models, justified with suffixes -osus, -bilis, -icus, -idus. Among prefixes there were per- i prae-, which despite increased emotionality, had the technical certainty which caused their productivity in the formation of attributive terms.

Prefix derivation is common for verbs. Among prefixes which took part in the verbal word formation, a-(ab-), de-, e-(ex-), -ad, con-, pro- were specified, and some others. Majority of prefixal verbs implement terminological meaning in combination with adverbial members of speech. That's why their syntagmatic environment is given in the work.

It is noted that prefixes transferred in the sphere of rhetorical terminology reoriented original spatial or temporal meaning into other semantic shades conditioned by rhetorical context.

Consideration of rhetorical terminology of Cicero has shown low productivity of models created by parasynthetic method (suffix-prefix) which consists of bilateral complication of creative basis by means of suffix and prefix. Non-productive ways of word formation in the sublanguage of rhetorical terminology contains word compounding. Owing to structured analysis of composites of rhetorical semantics of Cicero twenty four terminological lexemes were revealed created by these models: Prp + S i Prp + P with cohesive connection between components, and S + V, A + V,

N +V, N + S, A + P, S + A with contractual connection. Between them the most productive were the model with the supporting noun, complexed by suffixes with categorical meaning, which is typical for rhetorics. It is noted that composites function as syntactic equivalents of correlative phrases which motivate their formal structure. It is emphasised that because of the remoteness of the processes of word compounding and phonetic changes which components of complex words have experienced, it is sometimes difficult to determine their structure.

Among the terms created by syntactic method several models with coordinated and subordinate relations were studied. It is noted that the coordinated method is less typical and presented with a minor number of examples (models S + Coni + S i S + S +Coni). It is revealed that among terminological phrases, components of which are united with the subordinate relation, disyllabic constructions prevail with attributive relation (models A + S i S + A).

Among other rhetorical terms of Cicero verbal-substantive terms with objective relation between components are noticed (models V + S i S + S). In the rhetoric of Cicero relations of adverbial modifier between rod verb denoting action and adverbial modifier of mode of action. It is revealed that syntactic way of creation of rhetorical terms sof Cicero was active and prevailed if talking about morphological ways for instance.

In the rhetoric of Cicero we find phraseological phrases which have idiomatic character, which are characterised by semantic indivisibility, non-derivation of the meaning of the whole. The analysis of those has shown that they are formed by the same models as folding terms do.

The research has shown that rhetorical terminology doesn't form some separate system, isolated from the common language, but some minor deviations are conditioned by categorical specifications of the denotative field with which it is correlated.

Key words: Cicero, rhetorical terminology, semantic fields, lexico-semantic relations, lexico-semantic processes, structure models.

Список публікацій за темою дисертації

Статті у наукових фахових виданнях

1. Бабяк Х. М. Суфіксальний словотвір в іменниковій риторичній термінології Цицерона // Іноземна філологія. Львів, 2015. Вип. 128. С. 230–235.
2. Бабяк Х. М. Метафоричний спосіб утворення латинських риторичних термінів // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Одеса, 2015. Вип. 19. Том 1. С. 7–10.
3. Бабяк Х. М. Структура та семантика латинських риторичних терміносполучень // Іноземна філологія. Львів, 2016. Вип. 129. С. 190–196.
4. Бабяк Х. М. Структура та семантика латинських риторичних термінів-комполітів // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Одеса, 2016. Вип. 8. С. 75–78.
5. Бабяк Х. М. Синонімія у риторичній термінології Цицерона // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»: збірник наукових праць. Острог, 2017. Вип. 64. С. 39–43.

Статті в іноземних періодичних виданнях

6. Бабяк Х. М. Особливості структурно-семантичної організації риторичної термінології Цицерона // Science and education a new dimension: Philology. Budapest, 2015. Issue 65. С. 37–40.

Статті апробаційного характеру

7. Бабяк Х. М. Грецькі запозичення в риторичній термінології Цицерона // XV Міжнародний колоквиум мовознавчих наук “Еудженіу Кошеріу” “Зміна лінгвістики і зміни в лінгвістиці” 11-12 жовтня 2019 р. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2020. С. 162-170.
8. Бабяк Х. М. Семантика та функціонування афективної лексики у риторичних трактатах Цицерона // Матеріали Міжнародної конференції з філології “Contemporary issues in philological sciences: experience of

scholars and educationalists of Poland and Ukraine”. Lublin, April 28th – 29th, 2017. C. 74–77.

Зміст

АНОТАЦІЯ.....	2
SUMMARY	6
Список публікацій за темою дисертації	11
Перелік умовних скорочень.....	15
Перелік умовних позначень.....	16
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
ЛАТИНСЬКОЇ РИТОРИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ	26
1.1. Цицерон і антична риторика.....	26
1.2. Основні аспекти дослідження термінології	34
1.3. Методологічні засади дослідження латинської риторичної термінології.	56
Висновки до розділу I.....	62
РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ	
РИТОРИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЦИЦЕРОНА	65
2.1. Естетична лексика.....	66
2.2. Сміхова лексика	68
2.3. Афективна лексика	71
Висновки до розділу II	77
РОЗДІЛ III. ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ	
ЦИЦЕРОНА	79
3.1. Синонімія.....	80
3.2. Антонімія	89
3.3. Метафоричний спосіб утворення латинських риторичних термінів	96
3.4. Грецькі запозичення в риторичній термінології Цицерона.....	105
Висновки до розділу III.....	118
РОЗДІЛ IV. ДЕРИВАТИВНІ ПРОЦЕСИ У ТВОРЕННІ РИТОРИЧНОЇ	
ТЕРМІНОЛОГІЇ ЦИЦЕРОНА	120
4.1. Морфологічний спосіб утворення риторичних термінів	120

4.1.1. Суфіксальний словотвір іменників	121
4.1.2. Афіксальний словотвір прикметників	131
4.1.3. Префіксальний словотвір дієслів	144
4.2. Терміни-композиції.....	153
4.3. Синтаксичний спосіб утворення риторичних термінів.....	162
4.3.1. Розкладні терміносполучення	163
4.3.2. Фразеологізми	171
Висновки до розділу IV	179
ВИСНОВКИ	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	186
ДОДАТКИ	209

ΠΕΡΕΛΙΚ ΥΜΟΒΝΙΧ ΣΚΟΡΟΧΕΝΉ

Arist. Rhet.	– Aristoteles. Τέχνη ῥητορικὴ
Cic. Brut.	– M. Tullius Cicero. Brutus seu de claris oratoribus
Cic. Cat.	– M. Tullius Cicero. In L. Catilinam orationes
Cic. De or.	– M. Tullius Cicero. De oratore
Cic. Inv.	– M. Tullius Cicero. De inventione
Cic. Op. gen. or.	– M. Tullius Cicero. De optimo genere oratorum
Cic. Or.	– M. Tullius Cicero. Ad M. Brutum orator
Cic. Part.	– M. Tullius Cicero. Partitiones oratoriae
Cic. Top.	– M. Tullius Cicero. Topica
Gell. N. A.	– Aulus Gellius. Noctes Atticae
Liv.	– Titus Livius. Ab urbe condita
Quint. Inst. or.	– M. Fabius Quintilianus. Institutio oratoria
Rhet. Her.	– Rhetorica ad Herrenium

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

TCC – термінологічне словосполучення

A – Adiectivum

Adv – Adverbium

Coni – Coniunctio

G abl – Gerundium in ablativo

G dat – Gerundium in dativo

G gen – Gerundium in genetivo

N – Numerale

P – Participium

Part – Particula

Prp – Praepositio

S – Substantivum

S abl – Substantivum in ablativo

S acc – Substantivum in accusativo

S dat – Substantivum in dativo

S gen – Substantivum in genetivo

scil. – scilicet

V – Verbum

ВСТУП

Сучасне мовознавство все більше розпадається на окремі філологічні парадигми, серед яких належне місце займає структурно-семантична. У її площині здійснюються численні дослідження структурно-семантичних особливостей різних пластів лексики, в тому числі і термінологічної. У вітчизняному мовознавстві існує багато досліджень, присвячених різним галузевим термінологіям. Але, як і досі, поза увагою дослідників залишається латинська риторична термінологія.

Єдиною на сьогодні роботою в Україні, присвяченою риторичній термінології Цицерона, є стаття “До питання перекладу грецьких риторичних термінів Цицероном (на основі твору “Про оратора”) Є. І. Скоробагатої, надрукована у “Віснику Львівського університету” [Скоробагата 1972: 57–73]. Дослідниця розглядає перекладацький аспект проблеми і доходить висновку, що основним способом засвоєння грецьких термінів Цицероном було калькування. Відзначено творчий підхід Цицерона до відтворення грецьких термінів засобами латинської мови, який, моделюючи латинські терміни, і, наповнюючи семним змістом за грецькими зразками, супроводжував їх поясненнями з допомогою варіантів, синонімів, перифраз, щоб передати всі семантичні відтінки грецьких етимонів. Таким чином, як стверджує дослідниця, Цицерон вніс великий вклад у розбудову латинської риторичної термінології.

У 1990 р. вийшла друком книга Т. І. Олійника “М. Туллій Цицерон - вершина римського красномовства” [Олійник 1990]. Це була перша в Україні комплексна робота, присвячена теорії і практиці ораторського мистецтва найвидатнішого промовця Риму. Як і для більшості робіт того часу, для неї характерний філологічний підхід. Певну увагу приділено риторичним термінам, якими послуговувався Цицерон для ілюстрацій своїх теоретичних положень.

Обговорюючи історію питання, автор виокремлює роботу Р. Фолькманна “Риторика греків і римлян” [Volkmann 1885], відзначає вдаль поєднання теоретичного аспекту дослідження та ілюстративного матеріалу. Натомість,

явно занижена оцінка монографії Т. І. Кузнецової і І.П. Стрельнікової “Ораторське мистецтво у Древньому Римі” [Кузнецова 1976], яка в історико-літературному плані всесторонньо висвітлює основні етапи розвитку римського ораторського мистецтва на діахронному зрізі від III ст. до н.е., яким датуються перші збережені промови, і, закінчуючи представником пізньолатинського ораторського мистецтва II ст. до н.е. Авлом Геллієм. Заслуговує уваги також термінологічний супровід деяких питань, розглянутих римськими риторамі.

Книга А. С. Поліщук “Риторика Давньої Греції: доарістотелівський період” [Поліщук 2018], хоч і визначається як посібник з уваги на полекційний виклад матеріалу і супровідний “Практикум”, є серйозним науковим дослідженням доарістотелівської риторики з позиції сучасної дискурсології і когнітології. Антична риторика, як окрема дисципліна, зародилася в умовах полісної демократії, поширилася на різні сфери суспільно-політичного і культурного життя, і, стала інваріантом усіх науково-комунікативних парадигм. Вона виробила свій інструментарій, запозичуючи і трансформуючи у терміни слова і вирази суміжних наук. До деяких із цих термінів, розглянутих в роботі А.С. Поліщук, можна провести паралелі у Цицерона. Цицерон міг їх запозичити у пізніших фіксаціях в Аристотеля, Теофраста, чи у Гермагора, чий твір “Τέχνη ρητορικῆ” став підручником з риторики для усієї Античності, або й сам міг створити, виходячи зі словотвірних можливостей латинської мови. Розглянемо деякі з них, про які не буде йти мова нижче.

Ключовим поняттям у політичному дискурсі Греції було *ἀνὴρ πολιτικός*, що визначав активну громадянську позицію члена полісу. У Цицерона йому відповідає термін *rector* зі значенням “правитель”, “керівник”. Він вперше з’являється в діалозі “Про оратора” (I, 211) і не має жодного монархічного відтінку, будучи лише еквівалентом грецького слова. Зі сфери політики прийшов у грецьку риторіку також термін *θόρυβος* - шум, галас, з позитивною чи негативною конотацією, в залежності від того, був він проявом схвалення чи осуду. У Цицерона йому відповідає термін *clamor* (De or. III, 214). Важливим поняттям в судовому дискурсі був принцип правдоподібності (*εἰκόσ*). Його

підхопили оратори, коли треба було не розкрити істину, а переконати слухачів у правдоподібності думки. Паралельним йому у Цицерона є термін *probabile* (Inv. I, 46). До основних видів епідейктичного жанру грецькі оратори відносили *ἐγκώμιον* - хвалебна промова. Цицерону, як це впливає з його згадок (Brut. 47), був відомий цей термін, який він передав латинською мовою як *laudatio* (De or. II, 43). Софісти, які займаються педагогічною практикою, ввели термін *παιδεία*, який Цицерон переклав як *humanitas*. У нього він означав освіченість, високу духовну культуру, якими повинен володіти ідеальний оратор.

Дух агональності пронизував всі сфери життя древніх греків, був онтологічною рисою їх ментальності. У Платона навіть з'являється вираз *ἀγὼν λόγων* - змагання в промовах [Поліщук 2018: 71], який можна вважати прототипним терміном риторики. У Цицерона йому відповідає слово *contentio* (Opt. gen. or. 22), часто з термінологічним наповненням: *oratorum contentio* (Opt. gen. or. 22) - сперечання ораторів, *summa contentio* (De or. II, 107) - запекла суперечка, *ex contentione* (Inv. II, 100) - на підставі сперечань (вияснити характер справи).

У 2006 р. вийшла у світ монографія З. Куньч “Українська ритори́чна термінологія: історія і сучасність” [Куньч 2006], яка деякою мірою дотична до нашого дослідження. Авторка розглядає українську ритори́чну термінологію в еволюції, яка протягом тисячолітньої історії розвитку, починаючи від Київської Русі, виокремилась як фахова підмова і сформувалась як наукова дисципліна з вибудованим категорійним апаратом. У роботі вдало використано діахронно-синхронний аналіз процесу формування української ритори́чної термінології, де кожний її етап є органічним продовженням попереднього, акумулює усі напрацювання в ритори́чній термінології попередніх епох і створює платформу для нового етапу.

Важливим інструментом, який забезпечив якість філологічних досліджень різних аспектів функціонування української ритори́чної термінології, було укладення авторкою словника ритори́чних термінів [Куньч 1997]. Це дало їй змогу впорядкувати термінологічний апарат української

риторики, здійснити тематичну класифікацію термінів, та на підставі відібраних з різних джерел риторичних терміноодиниць проаналізувати лексико-семантичні процеси в українській риторичній термінології, вивести основні структурні моделі термінотворення і визначити їх продуктивність.

Автори колективного підручника “Риторика” З. Куньч, Г. Городиловська, І. Шмілик [Куньч 2016] присвятили два розділи історії та розвитку ораторського мистецтва в античному світі та в Україні. У наступних розділах розглянули різножанрові роди красномовства, типи промов та їхні характерні ознаки. Крім того, визначили функційні особливості сучасного ораторського дискурсу, який поряд з прагматичними цілями в дусі античних традицій повинен апелювати до аргументованої інтерпретації фактів та пошуків їх оптимального вираження вербально-комунікативними засобами.

У підручнику розглянуто деякі терміни і поняття, якими послуговується сучасне красномовство та подано термінологічні словнички з окремих розділів риторики. Оскільки до складу сучасної української дипломатичної термінології увійшло багато латинських слів і словосполучень, автори аналізують їх термінологічне наповнення та особливості використання у дипломатії: *persona grata* і *persona non grata* - дипломатичний представник, який відповідно має чи не має довіри з боку уряду тієї держави, куди його призначено, *modus vivendi* - дипломатичний термін, що позначає тимчасову угоду, *a.i.* - термінологічна аббревіатура перед назвою посади дипломатичної особи, яка підписує документ і лише тимчасово виконує покладені на неї обов’язки (= *ad interim*) та інші.

На противагу українській риторичній термінології, латинська риторична термінологія досліджуваного періоду знаходилася *in statu nascendi*, коли майже кожне слово доводилось вихоплювати зі звичного загальномовного чи загальнолітературного контексту для термінації того чи іншого поняття. Тому цілком природним є те, що багато творів тієї епохи, у яких розглядаються ті чи інші наукові проблеми, не виявляють жодних помітних відмінностей від белетристичних творів ані у побудові речень, ані у виборі синтаксичних конструкцій, ані у використанні мовно-стилістичних засобів [Митрофанова

1973: 33]. Яскравим прикладом може слугувати поема “Про природу речей” Лукреція. Але подібна тенденція прослідковується і в деяких творах Нового часу. Такі шедеври світової літератури як “Божественна комедія” Данте чи “Фауст” Гете поєднують риси науково-філософського і високохудожнього твору, насичені науковими відомостями про світобудову на рівні цих епох і мають деякі вкраплення термінології, запозиченої частково з античної, частково з середньовічної схоластичної філософії.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю теоретичного осмислення процесів термінотворення, потребами комплексного дослідження латинських риторичних термінів, шляхів їх засвоєння та способів утворення, їх семантики та структури.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано на кафедрі класичної філології Львівського національного університету імені Івана Франка в межах комплексної наукової теми факультету іноземних мов “Структурно-семантичні і когнітивно-дискурсні парадигми германських, романських і класичних мов” (код державної реєстрації 0111V008010). Тема дисертації затверджена рішенням Вченої Ради Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол №37/1 від 28.01.2015 р.).

Мета роботи полягає у комплексному дослідженні структури та семантики латинської риторичної термінології як підсистеми лексики загальнолітературної мови.

Досягнення мети передбачає виконання таких **завдань**:

- обґрунтувати теоретико-методологічні засади досліджень латинської риторичної термінології;
- визначити роль контекстуальних чинників у формуванні латинської риторичної термінології;
- проаналізувати структурно-семантичні особливості латинської риторичної термінології;

- визначити лексико-семантичні відношення та процеси в латинській риторичній термінології (синонімія, антонімія, метафоризація);
- проаналізувати морфологічні і синтаксичні способи творення латинських риторичних термінів;
- розглянути синтаксичні зв'язки латинських риторичних термінів.

Матеріалом дослідження слугували більше тисячі риторичних термінів, відібраних шляхом суцільної вибірки з риторичних трактатів Цицерона “De inventione”, “De oratore”, “Partitiones oratoriae”, “Brutus seu de claris oratoribus”, “Orator”, “De optimo genere oratorum”, “Topica”. Для порівняння принагідно залучено приклади риторичних термінів з анонімного твору “Rhetorica ad Herennium”, “Institutio oratoria” Квінтіліана, грецьких риторів “Τέχνη ῥητορική” Аристотеля, “Περὶ λέξεως” Теофраста, “Τέχναι ῥητορικάί” Гермагора з Темносу.

Об'єктом дослідження є латинська риторична термінологія риторичних трактатів Цицерона.

Предметом дослідження є словотвірні та структурно-семантичні особливості латинської риторичної термінології, процес формування та способи її творення.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вперше:

- сформовано корпус латинських риторичних термінів Цицерона;
- застосовано комплексний підхід до аналізу латинських риторичних термінів з урахуванням лінгвокультурологічних характеристик;
- виявлено специфіку становлення та формування латинської риторичної термінології;
- проаналізовано семантичну і словотвірну структуру латинських риторичних термінів;
- відзначено особистий вклад Цицерона у розвиток латинської риторичної термінології.

На захист виносяться такі **положення**:

1. Латинська риторична термінологія одна з перших виокремила в окрему лексичну підмову, терміни якої виявляють асоціації із загальнолітературними словами, що інколи ускладнює визначення їх термінологічного статусу.
2. Латинська риторична термінологія становить ієрархічно структуровану незамкнену систему, що функціонує в межах семантичного поля риторики.
3. Системний характер риторичної термінології визначається наявністю гіперо-гіпонімічних, синонімічно-антонімічних та інших лексико-семантичних відношень всередині фахової мови риторики.
4. Терміни риторики утворюються внаслідок спеціалізації значень загальноживаних слів. Певну роль у поповненні термінофонду риторики відіграють метафоричні та метонімічні переноси значень слів.
5. Основними структурними типами риторичних термінів Цицерона є афіксальні похідні (суфіксація іменників і прикметників, префіксація дієслів) та аналітичні двокомпонентні утворення на основі підрядного синтаксичного зв'язку. З поміж усіх двокомпонентних конструкцій найчастіше зустрічаються субстантивно-ад'єктивні номінації.
6. Риторична термінологія Цицерона має прагматично-орієнтований комунікативний характер.

Теоретичне значення дисертаційної роботи полягає у тому, що комплексний аналіз латинської риторичної термінології розширює теоретичну базу дослідження термінології, має певне значення для подальшого вивчення механізмів формування і функціонування інших фахових терміносистем латинської мови.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання її результатів при читанні теоретичного курсу з історії ораторського мистецтва у Стародавньому Римі, у теоретичних і практичних курсах з лексикології, словотвору та термінознавства, у лексикографічній практиці.

Особистий внесок здобувача. Усі результати дослідження отримані дисертантом самостійно. Статті, опубліковані за темою дисертаційного дослідження, є одноосібні.

Методи дослідження. Крім загальнонаукових методів аналізу, синтезу, індукції, дедукції, систематизації у дисертації використано також традиційні методи та прийоми лінгвістичного аналізу.

Описовий метод використано для інвентаризації, систематизації, таксономії та інтерпретації досліджуваних мовних явищ. Метод моделювання полягає у схематичному відтворенні об'єктів за допомогою їх моделей, що дозволяє описати характерні ознаки оригіналу. Дистрибутивний аналіз дозволяє виявити усі можливі оточення і позиції, у яких зустрічається мовна одиниця. Трансформаційний метод ґрунтується на можливості виведення одних мовних структур з інших з допомогою набору правил перетворення (трансформацій). Метод безпосередніх складників (БС) полягає в можливості послідовного поділу мовної одиниці вищого порядку і більшої лінійної протяжності на простіші аж до елементарно неподільних. Метод опозицій ґрунтується на протиставленні мовних одиниць за диференційними ознаками. Метод компонентного аналізу є основним при дослідженні естетичної, сміхової та афективної лексики у риторичній термінології Цицерона. Він полягає у розщепленні семантичного змісту слова на елементарні значеннєві складники (семи), які набувають вигляду ієрархічно впорядкованої структури. Контекстний аналіз визначає синтагматичне оточення, у якому реалізується актуальне значення кожної термінологічної одиниці. Словотвірний аналіз з'ясовує механізм творення слова, за якими моделями створена та чи інша мовна одиниця, формальні та семантичні кореляції між твірною та похідною мовною одиницею. У зв'язку з давністю процесів в термінотворенні у деяких випадках ми зверталися до прийомів етимологічного аналізу. Окремі результати аналізу риторичної термінології підтверджені кількісними підрахунками.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації та результати досліджень оприлюднено в доповідях на міжнародних конференціях: Міжнародній конференції “Science and education a new dimension: Philology” (Budapest, October 2015); II Міжнародній науково-практичній конференції “Сучасні проблеми германського та романського мовознавства” (Острогор, 24 лютого 2017 р.); Міжнародній конференції з філології “Contemporary issues in philological sciences: experience of scholars and educationalists of Poland and Ukraine” (Lublin, April 2017); XV Міжнародного колоквиумі мовознавчих наук “Еудженіу Кошеріу” “Зміна лінгвістики і зміни в лінгвістиці” (Чернівці, 11-12 жовтня 2019 р.); щорічних наукових звітних конференціях професорсько-викладацького складу факультету іноземних мов Львівського національного університету імені Івана Франка (2014 - 2020).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження опубліковано у восьми наукових статтях, з них - п'ять у наукових фахових виданнях України, дві - в іноземних наукових періодичних виданнях, одна - у матеріалах міжнародного колоквиуму.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (266 позицій), додатків. Загальний обсяг дисертації – 221 сторінок, з них 185 – основного тексту.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛАТИНСЬКОЇ РИТОРИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

1.1 Цицерон і антична риторика

Найвищий розвиток римської риторики пов'язаний з іменем М. Туллія Цицерона (106 - 43 рр. до н.е.). З його творами римська риторика в кінці періоду Республіки досягла своєї кульмінації, після чого спостерігається її занепад.

Хронологічно риторичні трактати Цицерона розташовані в такому порядку: “Про знаходження”, або “Про підбір матеріалу” (“*De inventione*”) написаний між 91 і 86 рр. до н.е., “Про оратора” (“*De oratore*”) - відноситься приблизно до 55 р., “Розділи риторики” (“*Partitiones oratoriae*”) - датуються 54 р., “Брут” з пізнішою припискою “Або про славних ораторів” (“*Brutus seu de claris oratoribus*”), “Оратор” (“*Orator*”), “Про найкращий рід ораторів” (“*De optimo genere oratorum*”) - написані в 46 р., остання риторична робота “Топіка” (“*Topica*”) - з'явилася в 44 р.

“*De inventione*”, “*Partitiones oratoriae*” і “*Topica*” становлять між риторичними трактатами Цицерона групу технічних творів. Для них характерна підвищена дидактичність, мова рясніє технічними термінами [Cicéron 1924: VIII]. Серед них найбільший інтерес становить “Про підбір матеріалу”, незважаючи на те, що Цицерон згодом відзивався про нього недобррозичливо і вважав свій перший досвід в теорії красномовства невдалим. Тим не менше, твір містить вже в зародку основні думки Цицерона, які він пізніше розвинув в своїх теоретичних роботах [Кузнецова 1976: 95–96].

Основними риторичними творами Цицерона є “Про оратора”, “Брут” і “Оратор”, об'єднані спільною ідеєю необхідності всесторонньої освіти і широкої культури для оратора. Незважаючи на спільну ідею, кожний твір тематично відрізняється один від одного. В трактаті “Про оратора” Цицерон висловлює свої думки про ораторське мистецтво. В “Брут” він подає історію

римського красномовства аж до своєї епохи. В “Оратор” викладає свої погляди на красномовство як єдино правильні [Cicéron 1921: 5].

Риторика, як наука, що виникла з архаїчної мудрості, найбільше пов’язана з філософією, яка за визначенням Цицерона є немовби прародителька і матір всіх наук - “*omnium artium procreatrix et quasi parens*” (De or. I, 9). Цицерон неодноразово підкреслював у своїх риторичних трактатах необхідність всесторонньої і, передусім, філософської освіти. Його оцінка філософії найвиразніше виявилась в його освітньому ідеалі “досконалого оратора”, який поряд з риторикою повинен опанувати традиційні римські дисципліни - юриспруденцію, історію, і, особливо, загальну освіту і філософію [Geschichte 1982: 514]. “Пальму першості слід віддати освіченому ораторові” - “*Docto oratori palma danda est*” - заявляє Цицерон в іншому місці трактату (De or. III, 143).

Свій ідеал досконалого оратора Цицерон розглядає в контексті винесеної ще в VI ст. до н.е. на обговорення суперечки між риторикою і філософією про першість в освіті і дискутованого елліністичними філософами питання про перевагу практично-політичного (*vita activa*), чи теоретико-споглядального (*vita contemplativa*) способу життя. Для Цицерона примат практики не викликає сумніву. Зокрема, він стверджує, що “не красномовство народилося з теорії, а теорія з красномовства” - “*non eloquentia ex artificio, sed artificium ex eloquentia natum est*” (De or. I, 146). Слід відзначити, що якби Цицерон не звеличував філософію, вона для красномовства мала лише прикладне значення. У всіх філософських шкіл він брав те, що йому було найближчим по духу і те, що могло пригодитися в ораторській практиці. Але найбільше він схилявся до пробабілізму Нової Академії, який давав йому теоретичну основу для його практичної ораторської діяльності, коли вимагалось встановити не істину, але лиш те, що на даний момент здавалось нею [Нахов 1959: 83]. Під цим поглядом заслуговує уваги визначення самого поняття “правдоподібність” (*probabile*), подане Цицероном у трактаті “Про знаходження” (I, 46): “*Probabile autem est id, quod fere solet fieri aut quod in opinione positum est aut quod habet in se ad haec*

quandam similitudinem, sive id falsum est sive verum” [Cicero (1) 1860: 128] - “Правдоподібність - це те, що звичайно буває, або те, що залежить від нашої особистої думки, або те, що має у собі деяку подібність з одним і іншим, - однаково, чи буде воно неправдою, чи істиною”.¹

Зв’язок риторики і юриспруденції визначався не лише фактом існування судового красномовства, але й властивою риториці агональність, яка ставила ратора у відношення квазісудового змагання з реальним чи фіктивним суперником або опонентом [Аверинцев 1991: 18].

У Стародавній Греції існували два роди судових процесів - δίκαι ἴδια καὶ γράφαί - приватно-громадянські і кримінальні. Обвинувачений або сам захищався, або звертався до логографів, які за винагороду писали для замовника промову, яку той вивчав напам’ять. Оскільки для обвинуваченого було важливо не стільки переконати суддів у своїй правоті, скільки привернути до себе їхні симпатії, він часто вдавався до театральних ефектів, приводив дітей, демонстрував рани на тілі, отримані в боях тощо [Куньч 2016: 199].

У Римі, на відміну від Греції, організація судочинства відзначалася більшою правовою завершеністю. Цьому сприяли такі законодавчі документи, як Закони XII таблиць та численні до них коментарі, закони, які регламентували правові відносини у римському суспільстві, діяльність судових юристів, які справили значний вплив на розвиток судового красномовства. Унікальні відомості про них подає Цицерон в діалозі “Брут”, в якому викладена історія красномовства в постатях. Твір закінчується характеристикою Гортензія, який був найкрасномовнішим серед адвокатів і тільки на крок поступався Цицерону. Ідеал красномовства, як це імпліцитно впливає з твору, втілював сам Цицерон.

Судове красномовство, грецьке і римське, орієнтувалося передусім на твір “Τέχνη ῥητορικῆ” грецького ратора II ст. до н.е. Гермагора з Темноса, який розробив популярну науку про статуси. Систему статусів Цицерон правдоподібно запозичив у Гермагора. Вони стосувалися спірних питань, які

¹ Тут і далі переклад наш

оратор мусив розробити і поставити для кожного юридичного казусу: чи насправді здійснений вчинок? (*factumne sit?*), якщо так, під яке він право підпадає? (*si est factum, quale sit et quo nomine vocetur?*), чи законним він є? (*rectene factum esse videatur?*) (*De or. I, 139*).

Найперше приблизив риторику до діалектики Аристотель, який по аналогії до діалектичного силогізму створив риторичний силогізм і назвав його ентимемою (*ἐνθύμημα*) (*Rhet. 1357a*). Від Аристотеля запозичив це поняття Цицерон під назвою *conclusio ex contrariis* (*Top. 55*). Таким чином, грецька, а за нею римська риторика, отримала важливий інструмент для вирішення спірних питань, які були для неї генезними.

У своїх риторичних трактатах Цицерон неодноразово говорить про необхідність застосування діалектики в риторичі. В “Оратор” (115), посилаючись на Аристотеля, він відзначає діалектику як паралельну науку до риторики, а в “Брут” (309) вже ототожнює їх, називаючи діалектику “стягнутим і згущеним красномовством” (*dialectica est quasi contracta et astricta eloquentia*), а красномовство - “розгорнутою діалектикою” (*eloquentia est quasi dilatata dialectica*).

Деякий вплив на формування риторичних поглядів Цицерона справили стоїчні філософи, які виходили з внутрішньої єдності риторики і діалектики. Приймаючи їх строгу логіку для теорії доказів, він водночас не міг погодитися з їх вимогами короткості і простоти стилю, закликів уникати емоцій і сильних почуттів, які не могли подобатися публіці і були приречені на провал [Гаспаров 1972:14 -15].

В античності естетика не виокремилась ще у спеціальну дисципліну, хоч естетична свідомість була властива античному світові на усіх етапах його розвитку. Не було також і відповідного терміна, який виник тільки у XVIII ст. [Лосев 1963: 88–89]. Не займався естетикою систематично і Цицерон, хоч у своїх теоретичних роботах, в т.ч. і риторичних, неодноразово торкався цього питання. Він успішно трансформував ідеї класичної естетики Демокріта, Сократа, Ісократів, Платона, Аристотеля, зіставляв з ними свої погляди

[Svoboda 1960: 120]. Цицерон і на красномовство дивився як на мистецтво, яке ставив вище поезії. Ф. Петровський відзначав, що для Цицерона немає принципової різниці між ораторською прозою і віршами поетичних творів, що особливо добре видно з його міркувань в “Оратор” (183) [Петровский 1958: 54].

Основною естетичною категорією Цицерон вважав *pulchrum*, що однаковою мірою стосується риторики і моралі. Такий висновок логічно випливає з того факту, що моральні принципи діячів красномовства часто визначали їх риторичні погляди. Так, на думку софістів, оратор повинен добре захищати довірену йому справу, не дбаючи про її етичну сторону. Для Сократа, який близько стояв до софістів, основним у красномовстві було переконати слухачів, а побічно - принести їм задоволення, що теж сприяло переконанню. Для Платона, який високо ставив моральні принципи, релятивізм софістів та Ісократів, які захищали будь-які твердження, в т.ч. і невірні, був неприйнятним. Не заперечуючи художні цінності красномовства, він одночасно відзначив його пагубний вплив на мораль і вважав, що для оратора філософія більш необхідна, ніж риторика, Аристотель основне завдання риторики вбачав в тому, щоби зробити мову переконливою. Для Цицерона красномовство було не тільки справою всього життя, але й питанням моралі і виховання, наукою добра і справедливості. На його думку, прекрасним оратором може бути тільки прекрасна людина [Татаркевич 1997: 252].

Цицерон неодноразово звертається до питання про перевагу тих, чи інших якостей для оратора і серед трьох необхідних - природного таланту (*ingenium*), досвіду (*usus*) і науки (*doctrina*) на перше місце ставить науку (De or. II, 101; III, 103). Однак, слід відзначити, що Цицерон не завжди послідовний у своїх поглядах, тому що у захисній промові “За Архія поета” (62 р.) на перше місце ставить природний талант.

Певну увагу Цицерон приділив мовленнєвим та поведінковим аспектам красномовства. На його думку, оратор повинен володіти мовою (*lingua solutio*), звучністю голосу (*vocis sonus*), диханням (*spiritus*), силою грудей (*latera*), міцною будовою тіла (*vires*) (De or. I, 114). Важливо також дотримуватися

плавності (*aequabilitas*) (*Or.* 53) та павз в мові (*interpuncta sermonis*) (*De or.* II, 328). Слова і думки необхідно підкреслювати жестикуляцією (*gestus cum sententiis congruens*) (*Brut.* 141). Мовленнєві аспекти мають бути доповнені пропорційними формами обличчя і тіла (*conformatio et figura*) (*De or.* I, 114).

У своїй риторичній діяльності Цицеронові доводилось захищатися від крайніх аттикістів, які звинувачували його в прихильності до азіанізму. В той час змагалися між собою два напрями: азіанізм, який культивував пишномовний, перенасичений мовними фігурами і прикрасами, стиль і на противагу до нього - аттикізм, який декларував простий, позбавлений стилістичних ефектів, стиль. Цицерон, хоч і схилився більше до азіанізму, насправді, займав примирливу позицію, наголошуючи, що досконалий оратор повинен володіти всіма стилями. Як приклад, наводить Демосфена, стиль мови якого варіювався в залежності від змісту. В “Оратор” (1–32) він викладає теорію трьох стилів - *tenue* (низький), *medium* (середній), *grande* (високий) і пов’язує їх з трьома завданнями оратора: *docere* (доводити), *delectare* (розважати), *movere* (зворушувати, схилити). Слід відзначити, що ці постулати риторики, напрацьовані ще грецькими теоретиками, використовувалися також в художній літературі, про що свідчать плавтівські прологи [Przysocki 1925: 247].

Цицерон приймає традиційний, заснований на грецьких джерелах, п’ятичленний поділ риторики, що відповідає п’ятьом завданням оратора. Схема розташування *partes rhetorices* становить ядро теорії (*ars*), що охоплює завдання, чи радше, робочі стадії складання промови: *inventio* (знаходження), *dispositio* (розташування), *elocutio* (словесне вираження), *memoria* (закріплення в пам’яті), *actio* (виголошення) (*Inv* I, 9). Дослідники відзначають подібну логічну схему побудови і інших технічних творів, як “Про сільське господарство” Варрона, “Про архітектуру” Вітрувія [Bahmer 1991: 47].

Велику увагу приділяв Цицерон принципу відповідності, тобто говорити відповідно і згідно з предметом обговорення. Цей принцип, як він відзначає, греки називали *πρέπον*, а римляни - *decorum* (*Or.*70). Принцип відповідності

словесного вираження змісту твору походить від античності і, як припускає С. Мелікова-Толстая, виник у піфагорійських школах, які займалися питаннями музики [Мелікова-Толстая 1936: 155]. Але як термін риторики, він оформився значно пізніше, у Теофраста, від якого, мабуть, запозичив його Цицерон.

Цицерон неодноразово звертається до обговорення “загальних місць” (лат. *loci communes*, пер. з гр. κοινὰ τόποι) (*Inv.* II, 48; *Or.* 126; *Brut.* 47; 82; *De or.* III, 106), що відносяться до найважливіших термінів античної риторики. Вони ґрунтуються на техніці “готового слова”, що є одним з проявів дедуктивної методології античної науки, яка проголошувала примат загального щодо конкретного. “Загальні місця” в риториці - це були міркування на абстрактні теми, що вставлялися в промову для підсилення вагомості теми і які можна було переносити з промови в промову, не хвилюючись з приводу того, що це був чужий текст [Поліщук 2018: 92–93].

Хоч цицеронівська теорія смішного походить від грецьких джерел, її розробка цілком оригінальна. Цицеронівські погляди на природу смішного були полемічно спрямовані проти ідей грецьких теоретиків, які в розробці цього питання відзначалися формалізмом. Їхні погляди виявилися неспроможними при зіткненні з практикою сміху римських ораторів.

У теорії сміху Цицерон розглянув п’ять питань, які стосувалися походження сміху, його психофізіологічної основи та застосування в ораторській практиці (*De or.* II, 235 наст.).

Цицерон відзначив етико-естетичні критерії сміху, які повинні мати обмежувальне значення. Адже не можна переступити моральний поріг при висміюванні каліцтв і тілесних вад (*De or.* II, 237–239).

Цицерон також розробив термінологічний апарат теорії смішного, родовим поняттям якого є *facetiae* (дотепність).

Незважаючи на те, що період відіграв велику роль у розвитку римської ораторської прози, римські теоретики художнього слова мало ним займалися. Цицерон в трактаті “Оратор” (204) перераховує лише низку латинських термінів для передачі грецького поняття *περίοδος* і розглядає його у зв’язку з

ритмічною організацією мови. Більше уваги періоду приділили грецькі вчені. Аристотель в “Риторичі” (1409а) дає визначення періоду, під яким він розуміє логіко-конструктивну одиницю, що зумовлено логічним спрямуванням трактату. Він також відзначає логічний взаємозв’язок його компонентів і фразову завершеність, що дозволяє співвіднести період не тільки з реченням з особливою структурою, але й і більшими сегментами тексту. Особливо підкреслює прагматичний аспект періоду.

Велика заслуга Цицерона у розробці теорії ритмічної організації ораторської прози, якій він присвятив великий розділ у трактаті “ Оратор” (164–236). Насправді, це є історичний нарис про походження та природу ритму у прозовій мові.

І вірші, і проза складаються зі стіп. Але якщо у вірші ці стопи повторюються у певній послідовності, визначеній метром, у прозі ця послідовність не є строго регламентована, яку греки визначили терміном *ῥυθμός*, а римляни - *numerus*. М. Гаспаров відзначає тонке термінологічне вирішення Цицероном цього питання: “У мові є ритм, але немає метру” [Гаспаров 1991: 54].

Цицерон звернув увагу також на залежність ритму від особливостей організації мовного періоду, підбору і сполучення слів, мелодійності і, взагалі, евфонічності мови. І найяскравіше ритм проявляється у клавзулах (*clausula*), що були ефективними закінченнями фраз або періодів, і де розмір повинен бути обов’язково витриманий (*De or.* III, 181).

Слід відзначити, що Цицерон розглядав ритм як естетичну категорію, тому що його головним призначенням було надати красу мові і викликати почуття задоволення та насолоди (*De or.* III, 186).

Дослідники підкреслюють також числову основу ритму, що походить ще від Аристотеля. Тому цілком не випадково слово *ῥυθμός* споріднене з “числом”, а його латинський відповідник *numerus* означає і “ритм” і “ число” [Бычков 1984: 103].

Цицерон був останнім найвидатнішим представником римського ораторського мистецтва. Принципат, який прийшов на зміну Республіці, не сприяв розвитку красномовства. Напруга політичних пристрастей, відносна свобода висловлювань відійшли в минуле. В той же час спостерігається розквіт парадного, т.зв. епідейктичного красномовства, яке все більше віддалялося від життя, зосереджуючись на зовнішніх ефектах. Останній видатний теоретик красномовства М. Фабій Квінтіліан (35–96 рр.), незважаючи на захоплення Цицероном і навіть його ідеалізацію, був всього лиш шкільним учителем риторики і не міг досягнути глибини думки Цицерона. Його твір, безумовно, видатна пам'ятка ораторського мистецтва, “Навчання оратора” (“*Institutio oratoria*”) в 12 книгах, був адресований учням риторської школи і ставив за мету насамперед практичні завдання. Звідси підвищена увага до тонкощів риторичної техніки, в якій він перевершив Цицерона. Його заклик вивчати Цицерона справив благотворний вплив на подальшу долю красномовства. Але надалі ця класицистична реакція, яка виражалася в закликах повернутися до минулого, не враховуючи нових політичних реалій і течій в літературі, лише посилювала архаїстичні тенденції і відвертала його від гострих проблем сучасності.

1.2 Основні аспекти дослідження термінології

Кожна галузь науки гостро відчуває потребу у термінах, які б адекватно відображали суть її основних понять. Ще Лукрецій у своїй знаменитій поемі “Про природу речей” скаржився на те, що йому бракує відповідних слів для позначення основних понять атомістики.

Творцями термінів є спеціалісти даної галузі науки. Але терміни утворюються згідно зі словотвірними схемами мови за існуючими, а іноді за заново створюваними моделями, які часто входять у загальну словотвірну систему. За змістом терміни належать до певної галузі науки, проте вони одночасно є елементами мови і підлягають вивченню у відповідній галузі мовознавства. Усвідомлення необхідності розробки лінгвістичного аспекту

термінотворення викликало появу багатьох досліджень, присвячених як загальнотеоретичним питанням термінотворення, так і окремим галузевим термінологіям.

Серед теоретичних досліджень, присвячених проблемам термінології, можна відзначити роботи Н.А. Москаленко, Д.С. Лотте, О.Д. Митрофанової, В.П. Даниленко, Т.Л. Канделакі, Ф.О. Нікітіної, Б.М. Головіна, Р.Ю. Кобріна, Т.І.Панько, Ф.А. Циткіної, Т.А. Журавльової, А.В. Суперанської, Н.В.Подольської, Н.В. Васільєвої, Т.Р. Кияка, Г.В. Гриньова, В.А. Татарінова, Т.Й. Лещука, А.С. Д'якова, З.Б. Куделько, В.В. Турчина, З.Й. Куньч, І.М.Кочан, П.А. Содомори, Р.І. Дудка, С.В. Гриньова-Гриневица, М.О.Вакуленка, Л.М.Томіленко та ін., а також численні дисертації і окремі статті. Незважаючи на різну галузеву приналежність досліджуваної термінології, різні підходи і методи дослідження, всі вони мають на меті виявити основні закономірності термінотворення шляхом аналізу структури існуючих вже термінів і вивести відповідні словотвірні моделі.

Існує чимало авторських визначень терміна. Розглянувши деякі з них та зіставивши їх з результатами досліджень емпіричного матеріалу риторичної термінології, ми пропонуємо таку дефініцію терміна. Це - слово або словосполучення, яке конвенційно співвідноситься з певним поняттям науки чи техніки і слугує для комунікативних потреб у даній сфері. Риторичний термін функціонує в риторичній терміносистемі, обслуговує комунікативні потреби і називає відповідне галузеве поняття.

Слово набуває термінологічного характеру внаслідок поєднання інваріантного значення загальнолітературного слова зі спеціальним диференційним поняттям [Дудок 2009: 290], що дає можливість співвідносити одне й те саме слово з різними поняттями. Інваріантне значення існує віртуально, на рівні мови, але тільки контекстуальне оточення дозволяє однозначно інтерпретувати кожне окреме поняття. Такий підхід до терміна можна припустити стосовно риторичних трактатів Цицерона з їх майже белетризованим викладом та значною роллю конотативно-психологічного

фактора, допускаючи автономність терміна у сучасному науковому дискурсі з його підвищеною денотативною спрямованістю [Дудок 2009: 165].

Абсолютна більшість дослідників виводить слово “термін” від латинського *terminus*, що означає “межа”, “кінець”. Ми би хотіли зробити поправку, що слово “термін” походить від *terminus*, але не класичної, а середньовічної латини, де воно могло отримувати значення “визначення”, “позначення” [Du Cange (VIII) 1887: 69]. Таким чином, внутрішня форма слова цілком прозора.

Теза про свідоме творення термінів вже стала аксіомою, якої дотримуються всі, без винятку, термінологи. Терміни не з’являються випадково, вони є результатом постійного розвитку наукового пізнання, творяться в міру необхідності номінацій у певних термінологічних системах. Таким чином, терміни мають конвенційний характер - положення, яке теж стало хрестоматійним. Конвенційний характер терміна вже відзначив український філософ XVIII ст. Григорій Кониський [цит. за Демська 2013: 47].

Дослідники відзначають такі функції терміна у фаховій комунікації: номінативну, яка полягає у називанні певних понять, сигніфікативну (знакову) - у позначенні загальних понять, комунікативну - у передачі фахових знань, дефінітивну - у логічному визначенні спеціальних понять, прагматичну - у науковому відношенні до терміна, акумулятивну - у зберіганні знань [Лейчик 1987: 136; Гринев-Гриневиц 2008: 26-27; Цепков 2013: 37 - 38; Барвіцька 2015: 4; Шеремета 2015: 21; Павлюк 2016: 6]. У зв’язку з розвитком когнітивної лінгвістики, на передній план висувається когнітивна функція терміна як носія когнітивної інформації [Дудок 2009: 179].

Багато дослідників розглядають дефінітивну функцію терміна як одну з основних [Капанадзе 1965: 78; Кияк 1992: 144; Кочан 2004: 18; Романова 2011: 58; Петрина 2016: 18; Синегуб 2018: 4]. Зокрема, І. Кочан відзначає, що дефініція окреслює значення терміна в межах певного термінологічного поля, формулюючи у стислій формі зміст поняття, яке передається за допомогою терміна [Кочан 2004: 18]. Крім того, наявність дефініції є важливою умовою

для його відмежування від загальноновживаного слова [Лемов 2000: 42]. Не кожний термін має дефініцію. Особливо це стосується філософських термінів, денотатом яких часто виступають не самі предмети, а поняття про них [Слободян 1988: 109]. Застосування дефініції як методу наукового дослідження пов'язане з іменем Аристотеля, завдяки якому, за твердженням С. С. Аверінцева, антична теоретична думка отримала “настільки могутній механізм збереження набутого досвіду, породжених ідей, забезпечення загальнообов'язкової однозначності термінів, якого не мала жодна з давніших інтелектуальних традицій” [Аверинцев 1986: 11]. Таким чином, наявність дефініцій і дає право називати термін терміном.

Сучасні вчені часто звертаються до дефініцій терміна, які дають загальне уявлення про об'єкт номінації і одночасно усувають можливу неоднозначну інтерпретацію однослівного терміна. Інколи використовує терміни-дефініції і Цицерон, особливо, коли треба розмежувати значення слів, які одночасно функціонують в загальнолітературній мові і в мові риторики, або пояснити один термін за допомогою іншого, більш технічного. Наприклад: “*in dicendo numerosum putatur, non quod totum constat e numeris, sed quod ad numeros proxime accedit*” (Or. 198) - “в ораторській мові ритмічність вважається не це, що повністю складається з ритмів, а це, що найбільше наближається до ритмів”; “*brevitas appellanda est, cum verbum nullum redundat*” (De or. II, 326) - “короткою розповідь слід назвати тоді, коли у ній немає жодного зайвого слова”; “*peroratio, qui epilogus dicitur*” (Brut. 127) - “завершальна частина промови, яка називається епілог”.

Цицерон не часто вдається до формальної дефініції, а через терміни-описи, терміни-фрази, дидактичні настанови з'ясовує предмет визначення, як у прикладі з трактату “Оратор”, 195: “*nes numerosa esse, ut poeta, neque extra numerum, ut sermo volgi est, debet oratio*” - “ораторська мова не повинна бути ані суцільно ритмічною, як вірш, ані вільною від ритму, як розмовна мова”. Зрештою, це характерно і для інших тогочасних дисциплін. Єдиний відомий

сьогодні трактат з поетичного мистецтва “Послання до Пісонів” Горація у вигляді “приватних” порад роз’яснює формули поезики [Трофимук 2014: 201].

Деякі дослідники як одну з вимог до вдалого терміна висувають його вмотивованість [Лотте 1961: 7, 57; Кияк 1981: 64; Ахманова 1990: 509]. Безумовно, вмотивованих термінів з прозорою семантичною та морфологічною структурою значно більше. Значно переважають вони в риториці Цицерона. Як характерні приклади, можна навести *adversarius* - суперник під час ораторських диспутів, *exercitatio* - практика красномовства, *elocutio* - стиль, спосіб словесного вираження, *subraucus* - глухуватий, *superfluens* - багатослівний, *subiungere* - приєднувати, *perpolire* - обробляти промову, *indecorum* - недоречно та ін. Але трапляються і невмотивовані терміни. Це - переважно слова грецького походження, які під час запозичення втратили внутрішню етимологічну форму: *comma* - частина періоду, *paronomasia* - гра слів, *status* - спірна точка в промовах. У такому випадку вони набувають нової узуальної форми, яка дає поштовх для їх подальшого семантичного розвитку і забезпечує їм повноцінне функціонування в межах термінополя [Шило 2012: 235].

Вимога точності терміна постулюється більшістю мовознавців. Зокрема, автор монографії, присвяченої комплексному лінгвістичному аналізу української термінології, М. Вакуленко ставить точність на перше місце за критерієм важливості серед основних ознак вдалого терміна [Вакуленко 2015: 32]. Але в дійсності, таких “ідеальних” термінів небагато. І зустрічаються вони в сучасних підмовах науки і техніки, де вони виступають як умовні знаки з номінативним значенням. Вони не є елементами загальнолітературної мови, ані в плані виразу, ані в плані змісту, а їхнє значення відоме лише вузькому колу спеціалістів [Гурський 1971: 25].

В гуманітарних науках терміни володіють крім сигніфікативного значення, конотативним, яке заважає точності і однозначності, але тим не менше присутнє, з чим доводиться рахуватися кожному досліднику. В поняття конотації входять емоційний, експресивний, стилістичний та оцінний компоненти, які тісно пов’язані з предметно-логічним значенням [Арнольд

1990: 107]. Особливо чітко вони проявляються в прагматичній настанові терміна, яка передбачає відношення до терміна учасників комунікації. Мовець не лише ідентифікує і номінує в акті мовлення об'єкти дійсності, але й оцінює їх. Отже, в прагматику входять усі фактори комунікативного процесу [Gross 1990: 144].

Функційну природу термінів визнає багато дослідників. Зокрема, В. Гак писав, що “термін - це функція, вид вживання лексичної одиниці, а не особливий тип лексичних одиниць” [Гак (1) 1971: 68]. Такий підхід до терміна передбачає не протиставлення слова і терміна, а зіставлення. Немає жодних перешкод, щоб будь-яке слово, за винятком службових, стало терміном. Необхідною умовою є, щоб слово було включене в терміносистему певної галузі знань. При цьому поступово втрачається зв'язок з етимологом, який прослідковується тільки на генетичному рівні, первісні семантичні характеристики виявляються нерелевантними, слово набуває нового спеціалізованого значення, зумовленого характером даної терміносистеми. Якщо нове і попереднє значення слова не можна звести до спільного інваріантного знаменника, то між такими словами встановлюються омонімічні відношення.

Але функційна природа терміна проявляється не тільки в тому, що будь-яке загальноживане слово, застосовуючись для вираження науково-технічних понять, стає терміном, але й у зворотному процесі, коли термінологічна одиниця, потрапивши в незвичний для неї контекст, втрачає зв'язок свого значення з відповідною системою науково-технічних понять, що призводить до її детермінологізації [Пиотровський 1981: 33]. Змінюється значення слова, яке вже співвідноситься з іншим денотатом. Наприклад, запозичене з гладіаторської термінології слово *petitiones* - удари, Цицерон використовує для позначення замахів Катіліни: “*Quot ego tuas petitiones parva quadam declinatione et corpore effugi*” (Cat. I, 15) - “Від скількох твоїх замахів я ухилявся якимось незначним відхиленням тіла”. Але навіть, якщо зберігається денотативне значення, конотативні компоненти інколи настільки підкреслені, що відсувають

денотат на задній план, як у перенесеному Цицероном в контекст риторичного дискурсу лексем з термінології рабства *ancilula* - молода рабиня і *pedisequa* - служниця з рабинь, яка супроводжувала пані: “*Turis scientiam eloquentiae tamquam ancillulam pedisequamque adiunxisti*” (*De or.* I, 236) - “Ти здобуваєш знання права і красномовства немовби рабиню і служницю”.

Наука в процесі свого зародження широко використовує загальну лексику для творення терміносистем. Особливо характерно це для гуманітарних наук, в яких поряд функціонують загальноживані слова і вузькоспеціальні терміни, слова з високим ступенем термінологічності і слова в процесі термінологізації. На відміну від природничих наук, в яких денотат співвідноситься з конкретним предметом чи явищем дійсності, у терміносистемах гуманітарних наук денотат розмитий і виражає абстрактне поняття, яке інколи важко описати [Яценко 2014: 262].

При переході у терміносистему семантика слова, що стало терміном, звичайно модифікується, але при цьому часто не розриває зв'язків з вихідною семантикою [Верещагін 1982: 105]. Такі слова асоціюються з загальноживаною лексикою, що інколи ускладнює їх ідентифікацію. П. Содомора, досліджуючи терміносистему Томи з Аквіну, називає їх напівтермінами [Содомора 2010: 39]. Іншою назвою для таких слів, яка бере початок ще від Цицерона, є квазітерміни [Cicero (2) 1860: 188]. Так, у нього слово *color*, що ще не набуло термінологічного значення, означає забарвлення мови і вжите з приставкою *quasi* (*De or.* III, 199). Повноцінним терміном воно стало у Сенеки Старшого і риторів його часу і означало образне трактування теми. Іншим прикладом може слугувати *compositio*, яке у Цицерона означало взагалі всяке поєднання. І лише, починаючи від Квінтіліана, набуло термінологічного статусу, стало одним з приписів латинських риторичних трактатів, що мав вплив на оформлення поетичних творів в наступні часи.

Загальновідома теза, що будь-яке слово загальнолітературної мови може стати терміном шляхом включення його в терміносистему певної галузі знань [Реформатский 1986: 165]. Особливо характерно це для Цицерона, коли слова,

які виявляють дуже яскраві асоціації із загальнолітературною лексикою, стають термінами риторики і активно функціонують в межах її термінологічного поля. Показовим у цьому відношенні є термін *rumores* (Inv. II, 46), що означає “чутки”, “плітки”. Користування таким недостовірним джерелом не лише практикувалося, але й приписувалося теорією судового красномовства [Покровский 1905: 151].

У риториці Цицерона, крім вузькофахових термінів, зустрічаються терміни, які корелюють з категорійними поняттями інших галузей знань та професійної діяльності. Генезним є зв'язок риторики з юриспруденцією, у зв'язку з чим у трактатах Цицерона є ціла низка юридичних термінів: *iudex* - суддя, *iudicium* - суд, *testamentum* - заповіт, *heres* - спадкоємець, *tabella clientis* - зобов'язання клієнта і багато інших. З інших галузей запозичень значно менше: *philosophia* - філософія, *sapientia* - мудрість, *ratio et doctrina* - науковий метод, *musica* - музика, *architectus* - архітектор, *rector* - правитель, *mysterium* - таїнство, *pater* - *patratus* - жрець-феціал, *calamister* - щипці для завивання волосся, *pigmentum* і *fucus* - фарбувальні речовини тощо.

Але такі терміни не сприймаються як чужорідні елементи. Перебуваючи в одному синтагматичному ланцюжку з риторичними термінами, вони можуть зазнавати семантичного переосмислення внаслідок fascinaції. Fascинативний вплив риторичних термінів поширюється як на запозичені терміни, так і на нетерміни, створює гомогенне термінологічне середовище фахового тексту [Мотрук 1980: 87]. Наприклад: “*in ambitu singuli versus quasi nodis continuationis iunguntur*” (Or. 222) - “в періоді окремі вірші з'єднуються неначе зчіпками” (словосполучення технічного характеру *nodis continuationis* переорієнтувало своє значення для номінації частини періоду); “*sententiae sine pigmentis fucosque puerili*” (De or. II, 188) - “думки, вільні від дитячих ораторських прикрас” (слова для позначення фарбувальних речовин *pigmenta et fucus* були пристосовані для позначення риторичних прикрас); “*verba verbis coagmentare*” (Or. 77) - “з'єднувати слова зі словами” (цілковитого переосмислення зазнав перенесений з області архітектури термін *coagmentare*).

Інколи лексеми під час переходу із загальнолітературної мови до певної терміносистеми втрачають зв'язок зі словом, від якого вони походять. Терміни, утворені таким способом, настільки переусвідомлюються, що сприймаються вже як своєрідний омонім відносно свого джерела [Д'яков 2000: 108].

У риторичній термінології Цицерона зустрічаються одноетимонні омоніми, що є результатом дивергентного розвитку полісемантичного слова. Переважно вони засновані на метафоричному переносі найменувань.

Зазвичай, омоніми не викликають незручностей, тому що контекст не допускає омонімічних конфліктів. Наприклад:

“Quos quidem locos multa commentatione atque meditatione expeditos habere debetis” (De or. II, 118) - “Ці джерела доказів ви повинні всебічно розглянути і обдумати.” Зв'язок між терміном *loci* “джерела доказів” і омофонічним загальнолітературним словом *loci* “місця” втрачено, вони належать до різних семантичних полів.

“Huic generi orationis asperguntur etiam sales, qui in dicendo nimium quantum valent” (Or. 87) - “У цьому роді красномовства розсипані навіть дотепні слова, значення яких для мови особливо велике.” В основі терміна *sales* “дотепні слова” лежить метафорично переосмислене загальнолітературне слово *sales* “сіль, крупинки солі”.

“Constat enim ille ambitus et plena comprehensio e quattuor fere partibus, quae membra dicimus” (Or. 221) - Завершений у своєму кругообігу період складається приблизно з чотирьох частин, які ми називаємо членами”. Метафоричний термін *ambitus* “період” мотивований загальнолітературним словом *ambitus* “кружляння”.

“Tamen horum oratio neque nervos neque aculeos oratorios ac forensis habet” (Or. 62) - “Однак їх мова не володіє ані напруженістю, ані гостротою ораторських промов на форумі”. Терміни *nervi* і *aculei* утворені внаслідок метонімічного переносу “назва предмета → його якість”: жила - напруженість, голка - гострота.

Лише в рідкісних випадках омоніми можуть перешкоджати один одному, коли мають неоднакове термінологічне значення в межах однієї галузі знань. Але такі випадки трапляються лише у давніх фахових підмовах, і контекст, зрештою, дозволяє адекватно тлумачити той чи інший термін. Наприклад, у Цицерона *amplificatio* як риторичний термін може позначати риторичну фігуру і один з підрозділів у завершальній частині промови:

“*Sed in hoc, quod postremum dixi, amplificatio potest plurimum, eoque una laus oratoris est et propria maxime*” (De or. III, 105) - “Власне, у цьому останньому випадку посилення (виразів) має найбільшу силу і ставиться у найбільшу заслугу ораторові” (*amplificatio* як риторична фігура).

“*Facilior est explicatio perorationis; nam est divisa in duas partis, amplificationem et enumerationem*” (Part. 52) - “Легше є викласти завершальну частину промови, тому що вона поділяється на дві частини - посилення виразності і підсумок (*amplificatio* як підрозділ у завершальній частині промови).

Будь-який термін є результатом вторинної номінації. Вона полягає у використанні наявних мовних ресурсів для номінації спеціальних понять. “В загальній мові майже все давно отримало назву. В спеціальних сферах постійно потрібні нові слова” [Суперанская 1989: 35]. Простежити появу перших слів практично неможливо, що ще в античності викликало численні дискусії про природне чи договірне походження слів (φύσει ἢ θέσει).

До основних видів вторинної номінації відносяться метафора і метонімія. Метафора полягає у перенесенні найменувань за подібністю чи аналогією, метонімія - за просторовою чи часовою суміжністю. Тобто, фонетичний образ слова зберігається, але саме слово наповнюється новим змістом, пов'язаним асоціативними зв'язками з твірним словом. Головною особливістю термінів, утворених таким способом, є їхня умотивованість [Федькова 2014: 244], яка з часом затемнюється або й навіть повністю втрачається.

І метафора, і метонімія служать для транспозиції смислів і між ними немає непрохідної межі. Вони, як відзначає В. Телія, “не контрадикторні” [Телія 1977: 210].

Для риторики Цицерона характерні метафоричні переноси. Метонімічні утворення є рідкісними і притому, як правило, спостерігається переплетіння метафори і метонімії в одній і тій же лексемі. Це явище властиве як для загальнолітературної мови, так і для різних терміносистем [Помірко 1996: 111].

Метафора і метонімія відносяться до основних тропів поетичного мовлення і їх категоріальним значенням є образність. Але образність, всупереч думці деяких дослідників [Левковская 1959: 363; Садікова 1982: 87], не є перешкодою для термінотворення. Такі образно переосмислені слова і вирази широко використовуються в сучасних наукових підмовах: гаряча лінія, галопуюча інфляція, магнітна буря, жорстка вода, борговий зашморг, грошовий голод, економічний параліч та ін. Зустрічаються вони в риториці Цицерона: *acutae sententiae* - гострі думки, *vis eloquentiae* - сила красномовства, *flamma oratoris* - ораторське полум'я, *architectus verborum* - будівничий слів, *acies forensis* - поле судових битв, *lumina verborum* - блискучі слова, *lumina sententiarum* - блискучі думки, *rhetorum officina* - кузня ораторів, *telum orationis* - спис красномовства та ін.

Для дослідження деяких пластів термінолексики, в т.ч. риторичної, ефективними можуть бути прийоми польового методу. Вони ґрунтуються на понятті семантичного поля Й. Тріра, хоч сам термін “семантичне поле” ввів Г.Іпсен. Й. Трір виокремлював “понятійні поля”, які ще не мали чітко окресленої структури [Trier 1968]. Г. Іпсен під “семантичним полем” розумів сукупність слів, що мають спільне значення [Ipsen 1924: 225]. Подальший розвиток теорія семантичного поля отримала в сучасних дослідженнях. Так, Ю. Апресян вважає, що семантичне поле утворюється великою кількістю значень, які мають хоч би один інтегральний семантичний компонент, включаючи слова інших частин мови [Апресян 1974: 251 - 252], А. Васільєв розглядає семантичне поле як відносно цілісну, незакриту і здатну до розвитку множину слів, які

групується навколо домінанти спільністю лексичного значення, є впорядковані відношенням семантичної деривативності і слугують цілям диференційованої номінації [Васильєв 1990: 137], а І. Кобозев визначає семантичне поле як сукупність мовних одиниць, які об'єднані спільністю значення і відображають понятійну, предметну і функційну подібність позначуваних явищ [Кобозев 2000: 99].

З цих визначень випливає, що семантичне поле є парадигматичним об'єднанням слів, що має ієрархічну структуру, компоненти якої об'єднані навколо домінанти спільною інтегральною семантичною ознакою.

В сучасній науковій літературі терміни “семантичне поле” і “лексико-семантичне поле” інколи вживаються синонімічно. Ми вважаємо, що семантичне поле ширше від поняття лексико-семантичне поле і включає різночастиномовні слова і навіть словосполучення, в той час, як лексико-семантичне поле - тільки одночастиномовні слова.

Семантичне поле – реальна категорія. Людина у своїй когнітивній діяльності асоціативно групує поняття про предмети і явища навколишнього світу. Співвідносна з цими поняттями лексика отримує системний характер, який має екстралінгвістичне підґрунтя. Найяскравіше він проявляється в термінології, яка більше, ніж інші пласти лексики, має системний характер. “Слово чи словосполучення, – пише Р. Снігир, – стає терміном, тому що починає позначати поняття в системі понять якої-небудь галузі науки або техніки, робиться членом її термінологічної системи, від якої залежить і в якій займає визначене місце” [Снігир 2005: 48]. Чи не найчіткіше визначив концепцію системності термінології В. Лейчик, який писав, що термін, будучи членом термінології, володіє ознакою змістовної системності, тобто, за своїм значенням термін зв'язаний з усіма іншими членами терміносистеми як позначення видового поняття стосовно родового, позначення результату дії стосовно дії і т. п. [Лейчик 1986: 94].

Системний характер термінології найвиразніше проявляється в структурі семантичного поля, яке Р. Дудок розглядає як сукупність одиниць, що

об'єднані спільністю семантичного змісту, відображають понятійну, предметну або функційну подібність позначуваних явищ і характеризуються системними відношеннями. Він також описує структурну організацію семантичного поля на матеріалі термінів гуманітарних наук, яку ми відтворюємо нижче. Таким чином, семантичне поле складається з центру і периферій. Центральною є ядерна лексема з інтегральним значенням усього поля. В центр також входять навколоядерні лексеми, що пов'язані з ядром спільним значенням. Інші лексеми, віддалені за своїм значенням від ядра, утворюють периферію [Дудок 2009: 160–161]. Дослідники також відзначають ієрархічну будову поля, що передбачає наявність гіпо- гіперонімічних відношень між одиницями поля [Липка 2005: 256; Пимонова 2009: 104; Главацька 2014: 17].

Слід відмежовувати семантичні поля від тематичних груп, хоча між ними існують точки перетину. В основу об'єднання слів у тематичні групи покладено спільність змісту понять, виражених словами, спільність денотативних значень цих слів або спільна тема, тобто логічний, зовнішній критерій [Опельбаум 1983: 66]. В. Левицький відзначає такі характерні ознаки тематичних груп, як позамовна зумовленість відношень між їх членами і різнотипність відношень або відсутність таких [Левицький 2006: 219]. Натомість, семантичне поле є упорядкованою множиною слів, об'єднаних хоча би однією спільною лексичною парадигматичною семою [Васильєв 1971: 110]. Між лексичними одиницями семантичного поля існують смислові зв'язки, чого не можна сказати про лексичні одиниці тематичних груп. У риторичній термінології Цицерона можна виокремити такі тематичні групи: частини риторики, роди красномовства, роди стилю, типи промов, фігури мови, фігури думки і деякі інші.

Безумовно, найвищою номінативністю і найбільшою здатністю брати участь в термінологічній номінації володіють іменники [Суперанская 1989: 108]. Р. Дудок, посилаючись на праці О. Ахманової, відзначає, що основний термінологічний фонд може бути вичерпаний іменниками [Дудок 2009: 243]. Але можливість термінації таких понятійних категорій як явища, дії, ознаки

предметів і дій, одиниці виміру, перелічення, дейксис та ін., свідчить про термінологічний потенціал і інших частин мови.

Найбільшою термінологічністю володіють дієслова, вжиті в інфінітиві, які позначають певні поняття без приєднання релятивного значення, наближаючись таким чином до іменникових термінів. Особливо це характерно для сучасної наукової літератури з її тенденцією до номіналізації стилю [Циткина 1988: 14]. Але в тексті дієслова звичайно актуалізуються в особовій формі і прикладів інфінітивів-термінів в риторичних трактатах Цицерона обмаль. Однак, цей факт не виключає можливості використання у функції термінів фінітних форм дієслова.

Прикметники, за небагатьма винятками, не мають незалежного від іменника значення і тому переважно вживаються як атрибутивний компонент в терміносполученнях. Підпорядковуючись іменникам з різним лексичним значенням, вони виражають якості і властивості, різноманітні ознаки відношень, які в міру необхідності можуть термінуватись.

Часто прикметники звужують надто абстрактне значення іменникового компонента, переводячи таким чином родове поняття у видове: *infinitus spiritus* (De or. III, 181) - невтомне дихання, *rustica asperitas* (De or. III, 44) - сільська грубість, *eloquentia forensis* (Or. 13) - судове красномовство, *angusta et concisa oratio* (Or. 187) - стисла і лаконічна мова, *rustica vox et agrestis* (De or. III, 42) - сільська груба вимова, *apta et rotunda constructio* (Brut. 272) - злагоджена і заокруглена побудова фраз та ін.

Прикметникові терміни можуть вступати в синонімічні, антонімічні, холо- партитивні (меронімічні) і інші відношення. Хочемо відзначити останній вид семантичних відношень. Широко використовувані в загальнолітературній мові, вони зустрічаються і в риторичі Цицерона, виражаючи частину до цілого за допомогою т.зв. партитивного означення: *extrema oratio* - кінець промови, *extremus sermo* - кінець промови, *media oratio* - середина промови *extrema verba* - закінчення слів, *prima verba* - початки слів та ін.

Процес формалізації торкається також прислівників, перетворюючи їх в терміни. В риториці Цицерона такі прислівникові терміни зустрічаються доволі часто. Вони не мають самостійного значення, але входять в склад різних термінологічних словосполучень, характеризуючи дієслово або іншу частину мови. Можна відзначити прислівники способу дії, які характеризують дію у якому-небудь відношенні: *Attice dicere* (Or. 29) - говорити по-аттичному, *numerosae dicere* (Or. 221) - говорити ритмічно, *numerosae cadere* (De or. III, 175) - закінчуватися ритмічно, *summam exponere* (De or. II, 248) - викласти у загальних рисах, *rhetorice dicere* (Brut. 43) - риторично прикрашати та ін. Здатність прислівників позначати ознаки інших ознак знайшло своє відображення і в риторичній термінології Цицерона: *incisim et membratim tractata oratio* (Or. 255) - мова, опрацьована по відрізках і членах, *sententia arte exposita atque absolute* (Or. 227) - думка, висловлена доладно і завершено.

Зрідка вживаються прислівники у підсилювальних конструкціях, де вони слугують кількісно-оцінним показником різного ступеня атрибутивної ознаки для слів риторичної семантики (прислівник-інтенсифікатор + прикметник): *mediocriter quidem desertus scriptor artis* (De or. I, 191) - більш-менш красномовний автор риторичного підручника; *tum docti rhetores* (De or. III, 56) – настільки вчені оратори; *sane bonus orator* (Brut. 95) - цілком хороший оратор.

Незважаючи на застереження з боку деяких дослідників щодо термінологічного статусу інших частин мови, крім іменника, все ж таки превалує думка про можливість включення їх в термінологічну лексику. Переконливо відстоює її Ф. Циткіна, наводячи такі положення:

- 1) системні відношення частин мови, як граматичних категорій;
- 2) словотвірні відношення, у які вступають слова одного і того ж кореня, творячи, таким чином, словотвірні гнізда;
- 3) окремі їх конституенти зв'язані між собою не тільки морфологічно, але й семантично [Циткіна 1988: 12].

Також сучасні термінологічні словники побудовані за гніздовим принципом, коли різночастиномовні слова зв'язані між собою деривативними відношеннями і спільними термінологічними значенням.

В окремих випадках особливості категоризації певних понять зумовлюють використання в якості термінів займенників. В риториці Цицерона такі випадки поодинокі. Це - переважно питальні і відносні займенники в метамовних сегментах тексту, що служать для ілюстрації вживання деяких термінів або пояснення понять риторики. Як приклад, можна навести оригінальне і цілком новаторське розуміння завдань оратора, проілюстроване таким метамовним сегментом трактату: “*Tria videnda sunt oratori, quid dicat et quo quidque loco et quo modo*” (Or. 43) [Cicero (2) 1860: 287] - “Про три речі слід потурбуватися ораторові - що сказати, де сказати і як сказати”. Це явище більш характерне для середньовічних схоластичних текстів, де вони визначають метафізичні категорії буття. З твору “Сума теології” Св. Томи можна навести такі приклади термінологічного вживання займенників або самотійно, або в складі словосполучень: *quidditas* - щосність, *per se* - само по собі, *infinite secundum quid* - невизначене стосовно чого-небудь, *ens in alio* - сутне в іншому, *quod, quid est* - те, що є, *quod, quid erat esse* - те, що мало бути та ін. [Содомора 2010: 199, 256]. Родовим поняттям серед них є *quidditas*, яке виражає особливий модус буття і відповідає аристотелівському терміну *τὸ τί ἐν εἶναι*.

Термінофонд кожної наукової підмови включає не тільки однослівні терміни, але й терміносполучення. Номінативна функція простих термінів обмежена в основному родовими поняттями, в той час як видових понять значно більше, їх кількість практично необмежена. Для їх номінації використовують словосполучення. Вони утворюються шляхом поєднання термінологічних і нетермінологічних компонентів, але ключовою одиницею є, як правило, термін. Б. Михайлишин відзначає такі переваги їх використання у порівнянні з однослівними термінами, як відсутність омонімії, мінімальна здатність синонімізуватися, великі класифікаційні можливості та

систематизації за моделями [Михайлишин 1999: 49]. Також для них нехарактерне таке небажане явище в термінології, як полісемія.

Незважаючи на визначену кількість синтаксичних зв'язків між компонентами ТСС [Гаращенко 2015: 7–10], кожний компонент може синтагматично розширюватися, утворюючи іноді громіздкі конструкції. Такі конструкції відповідають природі латинської мови. Тому немає нічого дивного, що Цицерон використовує цілі речення і навіть метамовні сегменти риторики для тлумачення деяких термінів.

Серед нестандартних аналітичних номінацій в термінології Цицерона можна відзначити пропозитивне найменування особи. Воно здійснюється за допомогою означальних (відносних) детермінативних речень з антецедентом, вираженим вказівним займенником і відноситься у Цицерона до оказіональних способів номінації понять і термінів риторики. До такого способу лексичної номінації Цицерон звертається, коли йому важко знайти адекватне компактне найменування, і він замінює його терміном-описом. Крім цього, це дає йому змогу включити додаткову інформацію, відсутню в лексичних найменуваннях. Наприклад:

“Ei, qui dialectici appellantur” (De or. II, 111) - “Ті, які називаються діалектиками” (про риторів-діалектиків, які розбираються у тлумаченні спірних питань).

“Ei, qui instituunt aliquos atque erudiunt” (De or. III, 35) - “Ті, які наставляють і навчають” (про наставників і викладачів риторики).

“Ei, qui tantum in dicentium numero, non in oratorum fuerunt” (Brut. 176) - “Ті, які вміли тільки говорити, а не були ораторами” (протиставлення тих, які володіли даром мови, і ораторів, які займалися практичною діяльністю).

Не вписується у певну структурну модель терміносполучення з використанням топічної формули quem (quos) quidem audierim у трактаті “Брут”, 203: “vel maxime omnium, quos quidem audierim, grandis orator” - “мабуть, найвеличніший з усіх ораторів, про яких я принаймні коли-небудь чув”.

Більшість складених риторичних термінів є семантично членимі. Їх значення легко можна вивести з суми значень їх конститuentів. Вони не відтворюються як готові лексичні одиниці і їм властива велика свобода у виборі компонентів. На відміну від них, нерозкладні терміносполучення характеризуються лексичною зрощеністю, є, як правило, результатом метафоричного переосмислення компонентів і мають фразеологічний характер.

Важливим способом поповнення термінофонду будь-якої галузі науки чи техніки є морфологічна деривація, в результаті якої з'являється нова термінологічна одиниця. Кожна галузь користується преференційним набором афіксів, які служать засобом категоризації необхідних понять в конкретній терміносистемі. Спеціалізація афіксів характерна і для загальнолітературної мови, але особливо яскраво вона проявляється в термінології. Так, медіативний суфікс *-culum*, незважаючи на широкий спектр категоріальних значень в загальнолітературній мові [Serbat 1976: 361], в риторичній термінології Цицерона актуалізував тільки результативне значення, напр.: *ridiculum* - жарт, дотеп (від *ridere* - сміятися). Суфікс *-tas* вживався для характеристики мови оратора: *urbanitas* - столична вишуканість. За допомогою суфікса *-osus* утворювалися від абстрактних і конкретних іменників прикметники зі значенням високого ступеня прояву якості: *verbosus* - балакучий.

Для дієслів характерна префіксальна деривація. Особливою рисою їх є те, що велика група дієслів, утворена за допомогою префіксів з прототипним просторовим значенням, розвинула нові категоріальні значення, зумовлені специфікою риторики: *ad-movere* - спонукувати. “*Maxima pars orationis admovet ad animorum motus*” (De or. II, 337) - “Найбільша частина промови спонукає до збудження почуттів”.

Для інших частиномовних термінів префіксальна деривація не була характерною. Особливо слабку активність виявили іменники, для яких у Цицерона засвідчено тільки декілька прикладів: утворені за допомогою омонімічних гетерогенних префіксів *in-* *incunabulae* в метафорично переосмисленому виразі *incunabulae oratoris* - колиска оратора, *indecorum* -

недоречність в мові і з префіксом *prae-* *praeiudicium* - передрішення, що без зміни денотата відноситься до терміносистем права і риторики. За допомогою префікса *ante-* утворений термін *ante-occupatio* - попередження, що є структурно-семантичною калькою грецького *προ-κατάληψις* і належить до мовних фігур. Крім того, два іменники утворені префіксально-суфіксальним способом - *proverbium* - прислів'я, *subsellium* - суддівська лава.

Більшість прислівників утворена шляхом переосмислення інших частин мови і синтаксичних конструкцій. До чисто морфологічних способів слід віднести утворення прислівників за допомогою суфіксів. В риторичній термінології Цицерона продуктивним виявився суфікс *-er* (*-iter*). Він виконує транспозиційну роль, переводячи прикметник у прислівник, не змінюючи лексичного значення похідного слова: *diligenter* (з *diligens*) *loqui* (*Brut.* 140) - дбайливо говорити; *prudenter* (*prudens*) *intellegere* (*Brut.* 23) - розумно мислити; *eleganter* (*elegans*) *dicere* (*Or.* 28) - вишукано говорити; *leniter* (*lenis*) *dicere* (*Or.* 99) - говорити м'яко; *leviter* (*levis*) *commutata verba* (*Or.* 135) - трохи змінені слова і т. д.

Конверсія не належала до продуктивних словотвірних способів в риторичній термінології Цицерона. Вона полягає у транспозиції слова однієї частини мови в іншу без використання спеціальних словотвірних афіксів (процеси субстантивації, ад'єктивації, прономіналізації, адвербіалізації) [Помірко 2018: 326].

Конверсія супроводжується зміною граматичного і лексичного значення слова, словоформа відривається від попередньої парадигми, втрачаючи її, або набуваючи нової [Кодухов 1987: 193].

Найлегше піддаються функційній транспозиції прикметники, переходячи в розряд іменників, у зв'язку з генетичною спільністю частин мови, первісною недиференційованістю категорій іменника і прикметника та частим їх використанням як субститути одних і інших.

У Цицерона ми знайшли кілька субстантивованих прикметників, утворених за моделлю ($S < A$): *pragmaticus* (*De or.* I, 253) - помічник оратора

при розгляді судових справ, *Atticus* (*Brut.* 289) - аттичний оратор, *Asiaticus* (*Brut.* 325) - азіанський оратор, *Stoicus* (*Brut.* 117) - оратор-стоїк, *creticus* (*Or.* 218) - кретик, *herous* (*De or.* III, 182) - епічний вірш, тобто гекзаметр, *adversarius* (*De or.* II, 148) - суперник, *disertus* (*Or.* 13) - красномовний, *ballus* (*De or.* I, 260) - недорікуватий, *decorum* (*Or.* 70) - доречність, *indecorum* (*Or.* 88) - недоречність, *probabile* (*Inv.* I, 46) - правдоподібність, *sanorum* (*De or.* III, 28) - співучість.

Більшість з цих дериватів утворена внаслідок еліпсису іменника в субстантивно-ад'єктивній синтагмі: *Atticus* (*scil. orator*), *Asiaticus* (*scil. orator*), *herous* (*scil. versus*), *creticus* (*scil. pes*) і т. д. У деяких випадках заміна певного іменника можлива, але не обов'язкова. Це т. зв. факультативний еліпсис, який властивий субстантивації прикметників, що характеризують людину за ознакою [Глущенко 1987: 6]: *disertus*, *ballus*.

Легко піддаються термінологізації субстантивовані прикметники середнього роду (*decorum*, *indecorum*, *probabile*). Їм притаманний високий ступінь абстракції, що зумовило їх спеціалізацію і використання у функції термінів у різних галузях знань. Наприклад, у філософії: *bonum*, *malum*, *divinum*, *optimum*, *proprium*, *verum*, *iustum*, *aeternum*, *honestum* і т. д. [Глущенко 1979: 26]. Оскільки практично кожний прикметник середнього роду може вживатися у функції іменника, утворення субстантиватів за такою моделлю необмежене.

Оказіонально будь-яке слово у певному синтагматичному оточенні може зазнавати синтаксичної субстантивації, в результаті чого не-субстантив отримує предметне значення. В риториці Цицерона засвідчений приклад субстантивації присвійного займенника *noster* у словосполученні *hic noster* (*scil. orator*), *quem principem ponimus* (*Or.* 99) - цей наш (тобто оратор), якого ми вважаємо найкращим.

Значно рідше у Цицерона залучаються до транспозиційних процесів інші частини мови. Можна відзначити субстантивацію дієприкметника *scriptum* за моделлю (S < P) у терміносполученні із стрижневим дієслівним компонентом:

“*alias scriptum, alias aequitatem defendere*” (De or. I, 244) - “відстоювати чи то букву закону, чи справедливість” (про вправи з красномовства для хлопчиків).

Загалом, непродуктивний спосіб словотворення в латинській мові шляхом словоскладання під впливом грецьких зразків дещо активізувався в епоху Цицерона [Devoto 1968: 149]. Утворені таким способом композити з’являються у незначній кількості також в риторичній термінології Цицерона. Однією з найважливіших тут проблем є ідентифікація самого поняття “композит” та відмежування його від суміжних понять. Це зв’язано з тим, що деякі дослідники розуміють композити у широкому значенні, відносячи до них також словосполучення, які характеризуються семантичною єдністю та фразеологічною спаяністю [Єршоміна 2016]. Ми дотримуємося традиційної точки зору стосовно цієї проблеми і слідом за Ф. Циткіною основним критерієм відмежування складних слів-термінів від терміносполучень вважаємо нерозчленованість компонентів [Циткина 1988: 76].

Похідні слова утворюються за певними словотвірними моделями, які є структурними схемами побудови нових слів для однотипних утворень. Н. Штейнберг визнає статус моделі при наявності в ряду не менше трьох членів [Штейнберг 1976: 12]. Але ми допускаємо існування відповідної моделі у Цицерона і при наявності меншої кількості похідних. Такі слова могли існувати, але з тих чи інших причин не ввійшли в термінологію Цицерона. Також іноді вони функціонують у Цицерона як терміни тільки у певних контекстуальних умовах, поза якими набувають значення загальномовних слів. Як приклад, наведемо модель: осн. дієсл. + суф. -ium → імен. сер.р. “результат дії”, за якою утворено два термінологічні іменники: *exordium* - вступ до промови, *colloquium* - розмова. Крім того, існує аналогічно утворене слово *odium* - ненависть, яке відноситься до афективної лексики в ораторській практиці Цицерона, поза якою втрачає свій термінологічний статус.

На сьогоднішній день все більше дослідників схиляється до думки, що стилістична нейтральність не є необхідною умовою терміна [Турчин 2004: 112; Дудок 2012: 194; Кащишин 2014: 94; Вакуленко 2015: 19 - 20 та ін.]. Більш

того, численні приклади свідчать, що у певних умовах емоційно-експресивне забарвлення термінів не перешкоджає, а допомагає у реалізації їх функційних можливостей. Зокрема, М. Вакуленко у згаданій вище праці говорить про широке використання в різних терміносистемах образно переосмислених слів, що передбачає додаткові конотативні нашарування на позначуваний ними денотат. Очевидно, не можна заперечувати відсутність експресивності або стилістичну нейтральність термінів у фахових мовах з високим ступенем абстрагованості, де вони часто виступають як умовні знаки і символи і несуть тільки номінативно-сигніфікативне навантаження. Але в гуманітарних науках, особливо в період їх зародження, емоційне та експресивне навантаження термінів сприяє успішному виконанню покладених на них функцій.

В риториці Цицерона є терміни, які зберігають емоційно-експресивне забарвлення загальноповживаних слів. Такі семантичні відтінки доповнюють їх предметно-понятійний зміст, роблять їх важливим засобом при досягненні прагматичних цілей. До прикладу, можна назвати *antiquitas* - стародавня простота як риса красномовства, *barbaria* - нечиста латинська мова, *latinitas* - чиста латинська мова.

Деякі терміни у Цицерона, будучи узуально нейтральними словами, отримують ситуативну або контекстуальну емоційність, як *sermones* - промови, *scriptura* - написаний текст промови, *exercitationes* - вправи у красномовстві.

Також може надавати терміну емоційного забарвлення препозитивний або постпозитивний компонент: *elegans doctrina* - витончена наука, *oratio disertata* - красномовна мова, *anserps causa et gravis* - сумнівна і важка справа.

Входячи в склад емоційно забарвлених терміносполучень присвійні і вказівні займенники виражають ще суб'єктивне відношення мовця до даного поняття. Крім того, знаходячись переважно у початковій позиції, вони отримують синтагматичний наголос, який надає таким словосполученням додатковий емоційний відтінок. Наприклад: *nostrī homines eloquentissimī* - наші дуже красномовні мужі (на противагу грецьким риторам, які знали теорію і у державних справах не мали досвіду), *illud volgare ac forense* - та груба майданна

балаканина (про низький професійний рівень ораторів, які потурали смакам юрбі), *illi disertissimi homines* - оті найговіркіші оратори (зневажливо про грецьких ораторів), *isti Attici nostri* - наші власні аттики (про деяких римських ораторів, які надто односторонньо підходили до розуміння аттичного ораторського стилю і тому виражалися дуже скупо і сухо).

Здатність неозначених займенників виражати негативну оцінку характеристику властива багатьом мовам. Вона має когнітивне підґрунтя, що виражається у референтному співвідношенні з чимось невизначеним, а це, у свою чергу, спричиняє зневажливе відношення у комунікативному акті [Князев 2007: 85, 175]. Наприклад: *quidam orator* - якийсь оратор, *quidam clamator* - якийсь крикливий оратор, *quoddam dictionis genus* - якийсь рід красномовства.

Таким чином, термінологія і, зокрема, риторична, не становить якоїсь окремої, відособленої від загальнолітературної мови, системи. Відбуваються постійні процеси термінологізації загальнолітературної лексики у фаховому контексті і, навпаки, детермінологізація при переході терміна у нефарховий контекст. Семантична спорідненість термінолексем, об'єднаних системними відношеннями та структурно організованих, дозволяє виокремити семантичні поля. Для термінології характерні ті ж самі лексико-семантичні та деривативні процеси, що і в загальнолітературній мові, а незначні відхилення зумовлені категоріальними особливостями денотативної сфери, з якою вона співвідноситься.

1.3 Методологічні засади дослідження риторичної термінології Цицерона

Методологічною основою дисертаційного дослідження є загальнонаукові методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції.

Методи аналізу та синтезу взаємопов'язані у науковому пізнанні і забезпечують пізнання об'єктивної дійсності у всіх її проявах. Аналіз полягає у розчленуванні складного мовного цілого на складові частини, що дозволяє виявити структуру досліджуваного об'єкта. Проте сам по собі аналіз ще не дає

уявлення про конкретні прояви даного мовного явища. Тільки у поєднанні з синтезом, тобто об'єднанням в єдине ціле частин, властивостей, відношень тощо, виокремлених у процесі аналізу, забезпечується діалектичне пізнання складного мовного явища.

Методи індукції і дедукції теж взаємопов'язані і є універсальні для всіх наук. Індукція - це умовивід від окремого до загального, а дедукція - від загального до окремого.

У дослідженні термінології індукція полягає в узагальненні часткових випадків вживання термінів та на цій підставі встановлення закономірностей і тенденцій розвитку термінології в цілому, а дедукція ґрунтується на аналізі термінів і терміносистем у напрямку від загальних до конкретних ознак [Вакуленко 2013: 18]. Таким чином, індуктивний метод завершується дедуктивним обґрунтуванням, а дедуктивне визначення підтверджується фактами безпосереднього спостереження [Кочерган 2006: 77].

Одним з базових загальнонаукових методів дослідження риторичної термінології є метод систематизації. Він ґрунтується на розумінні лексики як системи пов'язаних між собою синтагматичними, парадигматичними і епідигматичними відношеннями лексики. Оскільки системність є генетичною властивістю термінів, саме системна методологічна парадигма є найбільш адекватною для аналізу термінологічних одиниць [Петрина 2016: 38].

Крім загальнонаукових методів аналізу, синтезу, індукції, дедукції в дисертації використано також традиційні методи та прийоми лінгвістичного аналізу. Вони ґрунтуються на синтагматичних і парадигматичних відношеннях мовних елементів.

Описовий метод застосовано у всіх розділах роботи. Його суть полягає в інвентаризації, систематизації, таксонімії та інтерпретації досліджуваних мовних явищ. Першим етапом було обстеження риторичних трактатів Цицерона та виокремлення (інвентаризація) риторичних термінів. Наступні етапи передбачали їх ідентифікацію, класифікацію (таксонімію) та інтерпретацію.

Метод моделювання - це логічний опис досліджуваних об'єктів. Він полягає у схематичному відтворенні об'єктів за допомогою їх моделей, що дозволяє описати характерні ознаки оригіналу. Так, за допомогою схемного представлення структури терміносполучень ми вивели моделі їх утворення, визначили синтаксичні зв'язки між компонентами терміносполучень, проаналізували їх взаємне розташування, типовість чи нетиповість того чи іншого способу утворення терміносполучень. До прикладу, модель S + A, за якою утворено терміносполучення *genus humile*. Якщо інші терміни виявляють спільні структурні ознаки з попереднім терміносполученням, то їх можна віднести до такої самої структурної моделі S + A: *iocus scurrilis*, *laudatio funebris*, *verbum priscum* та ін.

Дистрибутивний метод полягає у виявленні всіх можливих оточень і позицій, в яких зустрічається мовна одиниця. Головна мета дистрибутивного аналізу полягає у класифікації мовних одиниць за їх синтагматичними властивостями, тобто за їх розподілом відносно одна одної в мовному потоці [Алефиренко 2005: 362].

Поняття дистрибуції зв'язане з такими близькими за змістом поняттями, як "валентність" та "сполучуваність". Але вони не синонімічні і, на думку О.Огуя, дистрибуція має ширший зміст, ніж сполучуваність та валентність [Огуй 1998: 48].

Основний алгоритм дистрибутивного аналізу зводиться до: 1) сегментації мовного відрізка; 2) встановлення всіх можливих дистрибутивних відношень між цими сегментами. Дистрибутивні відношення між двома сегментами встановлюються попарно [Алефиренко 2005: 361–362].

За допомогою дистрибутивного аналізу ми можемо встановити можливість чи неможливість сполучуваності однієї словоформи з іншою в однаковій позиції. Наприклад, *verbum* сполучається з *vetustus* (*verbum vetustum*), а не з *purus* чи *numerosus*, *doctor* сполучається з *dicendi* (*doctor dicendi*), а не з *legendi* чи *audiendi*, *loqui* сполучається з *diligenter* (*loqui diligenter*), а не з *recenter* чи *florenter*. Таким чином, необхідною умовою

сполучуваності риторичних термінів з іншими мовними елементами є наявність у них спільного смислового компонента.

Метод трансформаційного аналізу ґрунтується на здатності чи нездатності одних мовних одиниць перетворюватися в інші. Можливість його застосування полягає в тому, що в основі класифікації мовних структур лежить їх еквівалентність з іншими структурами [Саламаха 2016: 52].

Список трансформацій великий. Ми застосували тільки одну, а саме: перетворення словосполучення з атрибутивним генетивом у словосполучення з атрибутивним означенням для його ідентифікації і відмежовування від формально подібного словосполучення з об'єктним генетивом: *ars rhetoricae* = *ars rhetorica*, *levitas Graecorum* = *levitas Graeca*, *licentia poetarum* = *licentia poetica* та ін.

Метод безпосередніх складників (БС) передбачає, що всяка складна одиниця мови чи тексту складається з двох простіших одиниць, які лінійно не пересікаються і максимально незалежні одна від одної, а ті, у свою чергу, - з менших аж до елементарно нерозкладних [Апресян 1990: 332]. Отже, аналіз за БС ґрунтується на послідовному членуванні мовних одиниць на складові частини. Це дозволяє виявити ієрархічні відношення між мінімальними (бінарними) сполуками. Для визначення механізму інтеграції важливо є дотримуватися правильного порядку членування [Общее языкознание 1973: 200]. Як приклад, можна назвати прикметник *pervetustus* у термінологічному словосполученні *pervetusta verba*, який розкладається на БС префікс *per-* і твірне слово *vetustus*, що дозволило визначити його як утворення префіксальним (*per-* і *vetustus*), а не парасинтетичним (*per-* *vetus* і *-tus*) способом.

Метод опозицій застосовано для виокремлення диференційних ознак певних мовних одиниць. Він ґрунтується на тому, що кожна лексична одиниця реалізує своє значення тільки у протиставленні з іншими одиницями системи. Ефективним він є при аналізі гіперо-гіпонімічних, синонімічних і, особливо, антонімічних відношень.

Для дослідження семантичної структури естетичної, сміхової та афективної лексики в риторичній термінології Цицерона застосовано прийоми компонентного аналізу. Він полягає в розчленуванні семантичного змісту слова на його елементарні смисли, які називаються семами. Утворюючи значення слова, семи набувають вигляду ієрархічно впорядкованої структури, в якій виокремлюється ядро (стабільно інваріантна сема), і периферія (змінні семи смислу) [Дудок 2009: 146].

За допомогою компонентного аналізу встановлюється набір сем, які характеризують семантичні поля лексико-семантичних угруповань в риторичній термінології Цицерона.

Для аналізу і опису системних зв'язків між термінолексемами застосовано метод семантичного поля. Незважаючи на мобільність лексем і постійне виникнення нових лексичних зв'язків, на кожному синхронному зрізі можна визначити своєрідну парадигму відносно стійких зв'язків між мовними одиницями, об'єднаних спільністю змісту, які відображають понятійну, предметну або функційну подібність позначуваних явищ [Кузнецов 1990: 380]. Таким чином, кожна досліджувана сукупність слів, об'єднана спільним семантичним змістом, членується, виокремлюючи зі свого складу ядро, навколо якого на підставі певних семантичних зв'язків ієрархічно групуються лексеми [Бурячок 1985: 43]. Метод семантичного поля дає можливість систематизувати різночастиномовні одиниці, виявити парадигматичні відношення між елементами досліджуваного поля та визначити семантичні характеристики термінологічного складу.

Контекстний аналіз визначає синтагматичне оточення, в якому реалізується актуальне значення кожної термінологічної одиниці. Він, за словами Р. Дудка, є “тим фільтром, який елімінує та конкретизує значення слова, створює навколо нього коло асоціацій” [Дудок 2009: 164]. Його застосування відкриває широкі можливості для розгляду функціонування риторичних термінів в контексті риторичних трактатів Цицерона.

Словотвірний аналіз тісно зв'язаний з питанням морфемної будови слова. Але в той час як морфологія розглядає слова як готову мовну одиницю і аналізує, з чого вона створена, словотвірний аналіз з'ясовує механізм творення слова, за якими моделями створена та чи інша мовна одиниця, формальні та семантичні кореляції між твірною та похідною мовною одиницею. Виявлено, наприклад, що найпродуктивнішою словотвірною моделлю іменників-термінів в риториці Цицерона є модель $Rv + Suf -tio \rightarrow S act$, де Rv - дієслівна твірна основа, Suf - суфікс, $S act$ - похідний іменник абстрактної дії: $dic- + -tio \rightarrow dictio$ - виголошення промови, промова, $gema- + -tio \rightarrow geminatio$ - повторення, $tracta- + -tio \rightarrow$ розробка та ін.

Для встановлення словотвірної структури важливо ідентифікувати останній словотвірний акт, бо тільки він дозволяє встановити характер співвідношення "твірна основа - похідна основа" і визначити як наявність відношень словотвірної похідності, так і модель, яка лежить в основі похідного слова [Общее языкознание 1972: 360]. До прикладу, аналізуючи словотвірну структуру терміна *commoratio* - затримка як риторична фігура, для нас не є важливо послідовно відтворити весь словотвірний ланцюжок (*mora* \rightarrow *morari* \rightarrow *commorari* \rightarrow *commoratio*), а тільки останній словотвірний акт, в результаті якого виникла дана одиниця (*commorari* \rightarrow *commoratio*).

У зв'язку з давністю процесів в термінотворенні в деяких випадках ми зверталися до прийомів етимологічного аналізу. Словоформи існують і як готові мовні одиниці, які підлягають розгляду на синхронному зрізі, і як результат фонетичних і морфологічних змін, простежити які можна тільки в діахронії. Так, тільки звернувшись до етимології, можна зрозуміти моделі утворення термінів-комполітів *ausurium*, *artifex*, *morigerus* та ін. в риториці Цицерона.

Методика кількісних підрахунків передбачає підрахунки частотності вживання терміноодиниць, виявлення морфологічних і структурних преференцій у термінотворенні. Однак будь-яка кількісна характеристика

досліджуваних мовних об'єктів не повинна бути самодостатньою. Вона лише доповнює лінгвістичну інтерпретацію.

Висновки до розділу I

Цицерон написав низку трактатів про ораторське мистецтво. Вони об'єднані спільною думкою, що оратор повинен мати філософську підготовку, бути знавцем права і володіти універсальною освітою. Цицеронівська оцінка філософії і наук найвиразніше проявилась в його освітньому ідеалі “досконалого оратора”, який поряд з риторикою мусить опанувати традиційні римські дисципліни - юриспруденцію, історію і, передусім, філософію.

В полеміці між аттикістами та азіаністами Цицерон займав примирливу позицію і заявляв, що оратор повинен опанувати всі види стилю - простий, середній і піднесений. Велику увагу він присвятив такому специфічному аспекту ораторської прози як просодична і ритмічна структура. Багато місця присвятив комбінації довгих і коротких складів, їх сполучуваності, симетричності побудови фраз та їх ритмічному закінченню - клавзулі.

Велика роль Цицерона також у розробці теорії сміху, в якій він розглядає етико-естетичні критерії смішного. Цицерон також опрацював її термінологічний апарат з родовим поняттям *facetiae*.

Теорія ораторського мистецтва Цицерона ґрунтується на грецьких джерелах. Але завдяки йому вона досягла більшої досконалості, наповнилася філософським змістом і отримала зв'язок з інтересами римського суспільства.

Цицерону належить важлива роль у формуванні латинської риторичної термінології. У його творах простежуються шляхи пошуку, утворення та відбір необхідних термінологем в галузі ораторського мистецтва.

Для сучасних термінологічних досліджень характерний перехід від структурно-субстанційного до функційного трактування терміна, функційну природу якого найчіткіше відзначив В. Гак. Вона проявляється в тому, що кожна лексична одиниця загальнолітературної мови в контексті певної наукової

підмови може ставати терміном, творячи термінологічне поле, в межах якого вона функціонує.

Референційний потенціал термінологічних одиниць у різних наукових підмовах має свої специфічні ознаки. У підмові риторики вони референційно співвідносяться з характерними для цієї науки абстрактними поняттями.

Латинська риторична термінологія системно упорядкована з ієрархічною структурою, для якої характерні парадигматичні відношення. Тому для її дослідження був використаний метод семантичного поля.

Найбільшим термінологічним потенціалом володіють іменники, для яких характерний широкий аспект субстанційних значень. Але в міру необхідності для термінації інших категорійних понять в риториці Цицерона використовуються прикметники, дієслова, прислівники.

Важливе місце в латинській риторичній термінології займають деривативні процеси. Серед них можна виокремити морфологічний спосіб утворення риторичних термінів, шляхом словоскладання і синтаксичний.

Для морфологічної деривації характерне преференційне використання певних афіксів і композиційних моделей. Так, іменниковий суфікс *-tas* вживався для характеристики мови оратора, прикметниковий суфікс *-osus* - для вираження високого ступеня прояву якості.

Денотативне значення риторичних термінів, співвіднесене з абстрактними поняттями, обмежило деривативні та дистрибутивні можливості більшості афіксів. Прикладом може слугувати медіативний суфікс *-culum*, який у порівнянні із загальнолітературною мовою звузив дистрибуцію і актуалізував тільки словотвірне значення результативності.

Непродуктивним, як і в загальнолітературній мові, було словоскладання. Основним критерієм для ідентифікації поняття “складне слово” і відмежування його від суміжних понять є нерозчленованість компонентів, утворених таким способом термінів.

Поряд з однословами в риторичній термінології Цицерона активно функціонують словосполучення. Переважно - це семантично членимі

конструкції. На відміну від них, нерозкладні терміносполучення характеризуються лексичною зрощеністю і фразеологічною ідіоматичністю.

Методологічна база дослідження характеризується поєднанням загальнонаукових і лінгвістичних методів. Вибір методу зумовлений метою і досліджуваним аспектом риторичної термінології Цицерона.

РОЗДІЛ II

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ РИТОРИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЦИЦЕРОНА

Слова існують не самі по собі, а вступаючи у різні типи зв'язків між собою, утворюють лексико-семантичні групи. Вже Ф. де Сосюр відзначив парадигматичність як мовну універсалію [де Сосюр 1977: 158–159]. Але більш за інші пласти лексики парадигматично упорядкованою є термінологія у зв'язку з системністю науки, когнітивним інструментом якої є термін. Термінологія системно упорядкована передусім тому, що системно упорядкований світ, реалії якого вона відображає. Тому небезпідставно древні назвали світ космосом, що в перекладі з грецького κόσμος означає «світовий порядок».

Це саме стосується і риторичної термінології Цицерона, яка функційно і семантично упорядкована, в якій можна виокремити ряд лексико-семантичних груп, члени яких вступають в синтагматичні і парадигматичні зв'язки, утворюючи семантичні поля. Метою нашого дослідження є розглянути такі семантичні поля. Теорію семантичного поля вперше розробили Й. Трір, В. Порціг, Г. Іпсен, Л. Вайсгербер, хоч передумови для цього вже були закладені в працях О. Потебні і М. Покровського. Так, В. Порціг розглядав його як сукупність слів, зв'язаних між собою синтагматичними відношеннями. На противагу йому, теорія поля Й. Тріра ґрунтується на парадигматичних відношеннях. Ідеї Й. Тріра розвинули пізніше у своїх працях Г. Іпсен, Л. Вайсгербер, К. Ройнінг, С. Еман, П. Філін та ін. Незважаючи на неоднозначне розуміння «семантичного поля», певні недоліки у теоретичних підходах та недосконалість методики дослідження, завдяки їхнім працям був подоланий атомарний підхід, характерний для молодогограматичних концепцій, що у свою чергу відкривало перспективу глибокого вивчення парадигматичних відношень [Огуй 1998: 42].

Наше розуміння семантичного поля суголосне розумінню Дж. Лайонза, який запропонував таку дефініцію: «Семантичне поле – це множинність слів, які охоплюють визначену сферу людського досвіду і, відповідно, пов’язаних між собою за значенням» [Lyons 1995: 73]. Таким чином, межі семантичного поля невизначені, його елементи входять до різних частин мови, а інколи творять вільні, чи нерозкладні словосполучення. За деякими параметрами семантичні поля пересікаються з понятійними, які дослідники інколи ототожнюють.

2.1 Естетична лексика

Небагаточисленна естетична лексика риторичних трактатів Цицерона структурно упорядкована, в якій чітко простежуються родо-видові відношення. Вона характеризує різні аспекти красивого в ораторському мистецтві і набуває термінологічного значення. Ця лексика утворює семантичне поле з ядерною лексемою *pulchritudo* – краса, навколо якої розгортається поле. Це – відносно нейтральна лексема, в якій інтегруються найсуттєвіші ознаки усього ряду. Цікаво порівняти семантичне поле краси у Цицерона з полем краси у сучасній французькій мові, яке дослідив О. Духачек [цит. за Щур 1974: 37–39]. Воно теж виявляє достатньо складну структуру, в яку включені слова з різних смислових областей. А ядерна лексема поля *beauté*, до якої примикають всі інші семантично і понятійно зв’язані з нею слова, прямо-таки відповідає латинському *pulchritudo* [Quicherat 1890: 172].

Навколоядерну зону репрезентують лексеми *venustas* – привабливість і *dignitas* – достойність, які є гіпонімами до *pulchritudo* і перебувають між собою в асоціативних відношеннях, про що свідчить такий семантично характерний вираз, як *cum dignitate et venustate* (*De or.* 1, 142) – з достойністю і красою (про завдання оратора при виголошенні промов). Як види краси *venustas* і *dignitas* властиві всім формам [Федоров 1990: 113], а їх функційна якість є невід’ємною рисою ораторського і інших видів мистецтва. Про естетичну значущість поняття *venustas* свідчить і той факт, що воно стало

однією з вимог до оформлення всякого поетичного твору у наступні віки. Якщо охарактеризувати всі три поняття в логічних категоріях, то *pulchritudo* буде виражати іманентну якість, а *venustas* і *dignitas* – акциденційну.

До навколоядерної зони можна віднести також лексему *decorum* – відповідність, доречність, такт, що відповідає грецькому *πρέπον*. Про те значення, яке надавав Цицерон цьому риторичному прийому, який характеризує відповідність словесного вираження і змісту (пор. *De or.* III, 37; *Or.* 71), свідчать сумніви і вагання щодо адекватності терміна, багата синоніміка, поки він не зупинився на слові *decorum* [Nagnaiewicz 1965: 96]. Ця категорія, яка тісно пов'язана з естетикою середини [Лосев 1965: 26], стала однією з основних в стилістичних теоріях професорів Києво-Могилянської академії [Маслюк 1983: 72–75].

На периферії поля знаходяться лексеми, які можна віднести до тематичної групи задоволення [Федоров 1984: 209]. Це – різночастиномовні слова *iucundus* і *suavitas*, які в контексті риторичних трактатів Цицерона набувають термінологічного значення. Вони відносяться до достоїнств розповіді (*virtutes narrationis*) і згідно з Цицероном (*De or.* II, 326) повинні визначати приємність і задоволення як невід'ємну рису розповіді в теорії ораторського мистецтва.

Периферійною є також лексема *lepos* – принада, яка більше характеризує зовнішню сторону красномовства, в той час як *pulchritudo* є онтологічно іманентною характеристикою краси. Крім того, поєднання її зі словом сміхової семантики *facetiae*, утворюючи паратактичну конструкцію із застосуванням гендіадису *lepos facetiaeque* (*De or.* I, 17) – витончена дотепність, одночасно відносить її до дифузної зони, де вона пересікається з семантичним полем смішного. До периферійної зони можна віднести також лексему *dulcitusudo* у словосполученні *dulcitusudo orationis* (*De or.* III, 161) – солодкість мови, яка внаслідок синестезії набула естетично-оцінного значення, ставши терміном риторики.

На дальній периферії знаходяться лексикалізовані словосполучення *venustatis color* (*De or.* III, 199) – прикраса привабливості (необхідна ознака кожного з трьох родів красномовства), *quasi quaesita venustas* (*Or.* 84) – навмисно підкреслена краса і *elaborata concinnitas* (*Or.* 84) – з зусиллями досягнута стрункість (як негативні риси красномовства, що мають на меті зовнішні ефекти), *scenica venustas* (*De or.* III, 30) – сценічна краса і деякі інші.

Див. Додаток до 2.1. Семантичне поле естетичної лексики.

2.2 Сміхова лексика

У риторичній концепції Цицерона важливе місце займає теорія смішного [Чернявский 1959; Олійник 1990: 43–46; Arnd 1904], яку він виклав в другій книзі трактату «Про оратора» (216–290), але принагідно зачіпав ці питання в інших книгах і місцях. Вона ґрунтується на періпатетичних джерелах, але Цицерон перевів її в етичну площину. Звідси характерний для Цицерона вислів *in iocando moderatio* (*De or.* II, 238) – поміркованість в кепкуванні, яку можна визначити як інваріантну ознаку в його теорії смішного.

Для викладу своєї теорії Цицерон послуговується т. зв. сміховою лексикою, об'єднаною системними відношеннями, яка має спільну інтеграційну сему та денотативне значення, співвіднесене з психічною сферою. Для її дослідження теж можна застосувати прийоми польового методу.

Сміхова лексика Цицерона має складну ієрархічну структуру, домінантною якої є лексема *facetiae* (*De or.* II, 218) – дотепність. Вона становить центр поля і інтегрує найбільш релевантні ознаки цілого ряду. Дотепність поділяється на два роди – *savillatio* (*De or.* II, 218) – кепкування і *dicacitas* (*De or.* II, 218) – дошкульність. Вони входять в навколоядерну зону і знаходяться з ядерною лексемою в гіперо-гіпонімічних відношеннях.

Категоріальний статус лексеми *savillatio* був слабо маркований, його окурентність у Цицерона зводилась до *ἄλαξ εἰρήμενον* (*De or.* II, 218), що

спричинило його заміну перифрастичними конструкціями з акцентуацією зовнішньої ознаки цього роду дотепності, як *genus perpetuae festivitatis* (De or. II, 219) – вид безперервної жартівливості і деякі інші.

Прагнення Цицерона якнайповніше виявити природу і функції жарту в промові (De or. II, 235–290) призвело до виокремлення двох його типів – ситуативного жарту (*in re*) і словесного (*in dicto*), які відповідно співвідносяться з *cavillatio* і *dicacitas*. Тип ситуативного жанру, на думку Цицерона, викликає більше сміху, ніж тип словесного жарту.

Серед словесних жартів Цицерон особливо цінив ті, контекстуальне використання яких виявляє двозначність. Це зв'язано з тією великою роллю, яка відводилась просодичним і іншим надфразовим факторам при виголошенні промов. Як характерний приклад, Т. Шостек наводить слово *sextantis* [Szostek 204: 187]. Цей термін, запозичений з торгівельної сфери, Цицерон використав як словесний жарт, тому що він змінює своє значення в залежності від вимовляння разом (*sexstantis*) чи роздільно (*sex tantis*). Таким чином, ми стикаємося тут з явищем ретермінологізації та залученням слова до понятійного поля смішного.

До приядерної зони можна віднести лексему *ironia*. Поняття іронії, хоч і займало незначне місце в теорії смішного Цицерона, часто використовувалося як риторичний засіб в його ораторській практиці [Laurand (III) 1925–1927: 248]. Про термінологізацію лексеми може свідчити наведена Цицероном дефініція, де іронія визначається як столичне прикидання (*urbana dissimulatio*) (De or. II, 269).

До області смішного також відноситься гидке і потворне, для якого Цицерон використав лексеми *turpitude* (De or. II, 236) і *deformitas* (De or. II, 236). Вони репрезентують периферійну зону, тому що володіють віддаленим від ядерної лексеми значенням. Крім того, неоднозначний їх етичний аспект, оскільки мова йде про фізичні вади.

В периферійну зону входить також група різночастининомовних слів та словосполучень з різним ступенем лексикалізації, які знаходяться в родо- і

неродо-видових відношеннях з ядерною лексемою, або тільки понятійно відносяться до семантичного поля смішного. Передусім, це *iocus* – жарт, *ridiculum* – жарт, дотеп, *contumeliae* – образи. Для них характерна висока конотативність, яку вони зберегли, увійшовши в риторичну термінологію Цицерона.

Термінологічного переосмислення можуть зазнавати і інші частини мови, хоч і рідше: *salsus* – сказаний з сіллю, глузливий, *insulse* – що-небудь позбавлене смаку, недоречне, *acute* – дотепно, *perridiculi* – дуже смішні і *perridicule* – дуже смішно (прикметник і прислівники, утворені за допомогою префікса *per-*, що надає їм елативного значенням).

До дальньої периферії відносяться лексикалізовані словосполучення з різними типами синтаксичних зв'язків між його членами, часто з метафорично переосмисленим одним із членів: *scurrilis dicacitas* (*De or.* II, 244) – блазнівська уїдливість, *iocus scurrilis* (*De or.* II, 239) – блазнівський жарт, *iocus mimicus* (*De or.* II, 239) – мімівський жарт, *depravata imitatio* (*De or.* II, 242) – спотворене наслідування (термін, під яким Цицерон розумів щось на кшталт сучасної карикатури), *sal facetiarum* (*De or.* I, 243) – сіль дотепів, *turpiculae et quasi deformaes res* (*De or.* II, 248) – огидні і немовби потворні речі (для того, щоб підкреслити відносний характер огидного, що відноситься до семантичного поля смішного, Цицерон використовує словосполучення з демінутивним прикметником *turpiculae* і обмежувальним прислівником *quasi* при *deformaes*) і деякі інші.

У деяких випадках простежується вживання сміхової лексики в множині, особливо у словосполученнях і фразеологізмах. І хоч при цьому не відбувається семантичний зсув у структурі слова, категорія множини додатково конотує такі лексеми: *insanabiles contumeliae* (*Or.* 89) – невинні образи, *stomachosa ridicula* (*De or.* II, 279) – дратівливі жарти, *maximi risus* (*Brut.* 260) – голосний сміх, вибух сміху.

Див. Додаток 2.2. Сміхова лексика. Семантичне поле сміхової лексики.

2.3 Афективна лексика

Як окрему групу у риторичних трактатах Цицерона можна виокремити афективну лексику. Її термінологічний статус підтверджується системним характером, номінативно-сигніфікативною функцією, приналежністю до певної понятійної сфери, якою в даному випадку є риторична, взаємодією з іншими терміногрупами у риторичній термінології Цицерона. З іншого боку, у більшості випадків такі слова функціонують як терміни лише у контексті риторики Цицерона, виявляючи надто яскраві асоціації із загальнолітературними словами. Але це явище характерне взагалі для давніх терміносистем, коли грані між словами загальнолітературної мови і термінами не були чітко відображені і термінологія була менш автономною [Даниленко 1977: 100].

Афективну лексику Цицерон розглядає в трактатах «Оратор» (128-133) [Cicero (2) 1860: 128-133], «Про оратора» (III, 202-207) [Cicero (2) 1860: 305-307] та принагідно в інших місцях. Стрижневою лексемою цілого ряду афективних лексем, його родовим поняттям є грецький термін *παθητικόν*, який Цицерон залишає без перекладу і який означає властивості мови, розраховані на те, щоб викликати у слухачів бажані для оратора почуття: любов, ненависть, гнів, співчуття і тому подібні. Його дослівним латинським перекладом було *passio*, але це слово поширилося значно пізніше, особливо у церковній латині, де набуло спеціального християнського забарвлення, ставши релігієзнавчим терміном, наприклад: *Passio Christi* - Страсті Христові [Souter 1964: 288]. Найближчим його латинським відповідником є *affectio* почуття, який Цицерон в «Топіці» (99) визначає як родові поняття для таких ораторських прийомів, як співчуття, гнів, ненависть, заздрість («*misericordia et iracundia et odium et invidia et ceterae animi adfectiones*» [Cicero (2) 1860: 396]. У ренесансній латині набув поширення термін *affectus* з таким самим значенням, про що свідчать заголовки розділів «*De affectibus*» у риторичних трактатах професорів Києво-Могилянської академії [Маслюк 1983: 84]. Він походить від Квінтіліана, який глибше, ніж Цицерон, займався питанням

почуттів і способами їх збудження і присвятив їм у своєму трактаті «Навчання оратора» окремих розділ [Quintilianus (1) 1896: 258-264]. Спорадично вживає Цицерон як родові поняття для характеристики почуттів *motus*, але у зв'язку з тим, що воно реалізує таке значення тільки у сполученні зі словами афективної семантики, напр. *motus animorum* (*De or.* I, 220) душевні почуття, *motus invidiae* (*Or.* 202) - почуття заздрості, його не можна вважати еквівалентом *affectio*.

Ієрархічно рівноправним поняттям в афективній лексиці Цицерона є ἠθικόν, теж залишене без перекладу і яке означало такі властивості мови оратора, які повинні були викликати прихильність слухачів і схилити їх на свій бік. Його латинським відповідником є слово *mores* - характер, про що свідчить такий вираз з «Розділів риторики» (22) «*Oratio, quae significat oratoris ipsius amabiles mores*» («Промова, яка виявляє приємний характер оратора» [Cicero (2) 1860: 347]. Але у зв'язку з поліфункціональністю семантики *mores* як термін не міг конкурувати з ἠθικόν.

Більшим афективним потенціалом володів риторичний прийом παθητικόν, про що свідчить їх порівняльна характеристика Цицероном в «Оратор» (128): ἠθικόν – лагідний (*comē*), приємний (*iucundum*), здатний викликати прихильність (*ad benevolentiam conciliandam paratum*), παθητικόν – сильний (*vehemens*), запальний (*incensum*), стрімкий (*incitatum*), покликаний виграти справу (*causam eripere*). Але переважно Цицерон не диференціює ці поняття, принаймні стосовно їх вербального вираження. Вже в «Оратор» (131) Цицерон наводить цілий ряд парних антонімів з підвищеною емоційністю та великим зарядом емоційного впливу на слухачів не диференційовано стосовно етос і патос: сердитися і заспокоювати (*irasci et mitigare*), недобррозичливо відноситися і бути благосхильним (*invidere et favere*), зневажати і захоплюватися (*contemnari et admirari*), ненавидіти і любити (*odi et diligere*), надіятися і боятися (*sperare et metuere*), радіти і страждати (*laetari et dolere*). Сюди ж можна додати з трактату «Про оратора», (III, 211) контекстуальні антоніми *consolatio* – утіха і *obiurgatio* – осуд як способи висловлювання в

залежності від характеру промови. Їх поняттєву диференціацію знаходимо в «Риторичі» Аристотеля, з твором якого Цицерон міг ознайомитися або безпосередньо, або через численні підручники, які популяризували вчення Стагірита. Саме в Аристотеля ми знаходимо диференційований поділ засобів переконання на ἦθος – характер оратора і πάθος – викликання афектів у слухачів, куди він додає ще λόγος – виголошення самих фактів і пов’язує, з одного боку, з трьома факторами риторичної ситуації (оратором, слухачем і промовою), а з іншого – з трьома станами людської душі – розумом, волею і почуттями [Arystoteles 1988: 46]. Таким чином, аристотелівське розуміння етос і патос включало також психологію оратора і слухачів, яку взяв до уваги Цицерон.

Сам Цицерон надавав великого значення риторичним прийомам патос і етос, про що свідчать окремі місця з його листів до Брута і Аттика. Зокрема, він писав, що там, де аргументи неспроможні переконати, слід апелювати до емоцій і що промова, яка не викликає захоплення, не є промовою [Norden 1961: 52].

В трактаті «Про оратора» (II, 205–211) подано виклад почуттів, які може викликати оратор у слухачів, та їх номінації: любов (amor), ненависть (odium), гнів (irascundia), злість (invidia), милосердя (misericordia), надія (spes), радість (laetitia), страх (timor), незадоволення (molestia) і деякі інші. Серед них Цицерон виокремлює найсильніше почуття invidia, визначаючи його суперлативом, підсиленням конструкцією з узагальненим об’єктом порівняння: *acerrimus longe omnium motus invidiae* (De or. II, 209) – найсильніше з усіх почуття злості. Їх конотативний зміст чи не переважає денотативний, що має субстратом морально-етичну сферу. Вони знаходяться в горизонтальних відношеннях між собою і по вертикалі стосовно стрижневої лексеми παθητικόν. До цієї групи входить також *contumeliae* (Or. 89) – образи. Цим риторичним прийомом Цицерон радить користуватися дуже обережно і уникати непоправних образ. Тому що це почуття розглядається в теорії смішного, лексему можна віднести до дифузної зони. Маргінальними

лексемами в семантичному полі афектів є *admirationes, clamores, plausus* (Or. 236) – захоплення, викрики, оплески, тому що вони відносяться до зовнішніх проявів почуття. Цицерон розглядає використання цих засобів в практиці оратора, підкреслюючи їх морально-етичний аспект. Синтагматичне оточення свідчить, що вони, сполучаючись з іншими словами, утворюють словосполучення з різним ступенем семантичного зрощення компонентів: *conciliare amorem* (De or. II, 206) – викликати любов, *odium struere in alios et a nobis demovere* (II, 208) – розпалювати ненависть проти інших і відвертати від нас, *tractare iracundiam vel excitare vel sedare* (II, 208) – викликати, чи підбурювати, чи вгамовувати гнів, *odium creare* (II, 208) – породжувати ненависть, *timorem incutere aut ex ipsorum periculis aut ex communibus* (II, 209) – вселяти страх як перед особистими, так і перед спільними небезпеками, *non minus virium opus est invidiam comprimere quam excitare* (II, 209) – не менше зусиль коштує вгамувати ненависть, ніж її викликати, *excitare, si non tam acerbum odium, tamen aut invidiae aut odii non dissimilem offensionem* (II, 208) – викликати, якщо ж і не таку розлючену ненависть, але все ж таки настрій, подібний до злості, або ненависті. Для цих словосполучень характерна емоційно-експресивна функція з негативною, рідше позитивною оцінкою. Їх стрижневим словом є дієслово, що семантично корелює з лексемами на позначення почуттів. Слід також відзначити, що такі словосполучення звичайно не набувають характеру стійких і легко деформуються під впливом контексту.

Але й сам оратор при цьому не повинен залишатися безпристрасним, а пережити своєрідний катарсис афектів – душевне збудження (*animi permotio*, III, 215), яке слід виявити і продемонструвати слухачам. «Неможливо, - говорить Цицерон устами учасника діалогу Антонія у трактаті «Про оратора», – щоб слухач тужив, ненавидів, заздрих, співчував, боявся чого-небудь, був доведений до сліз і жалості, якщо не видно, що всі ці душевні почуття, які оратор хоче викликати, не переживав сам» [Cicero (2) 1860: 101]. Таким

чином, вираз *animi permotio* теж можна віднести до семантичного поля афектів.

Серед периферійних лексем семантичного поля афектів можна також назвати слово *conlacrimatio* (*De or.* II, 190) ридання. Воно знаходиться в одному ряді лексем, об'єднаних значенням “зовнішній вияв почуттів”: *fletus* (*De or.* II, 189) – плач, *plangor* (*Or.* 131) – зойк, *lamentatio* (*Or.* 131) – лемент та ін., але особливо експресивне завдяки префіксу *con-*.

Згадує Цицерон і невербальні прийоми впливу на суддів і слухачів. Це – демонстрація ран на тілі підсудного, або піднімання вгору дитини в супроводі скарг чи голосінь. У трактаті “Про оратора” (I, 230) розказує він про програму справу у зв'язку з тим, що захисник не використав цей спосіб переконання.

Для того, щоб викликати відповідні почуття, Цицерон радить використовувати фігури (гр. *σχήματα*) думки (*figurae sententiarum*) (*De or.* III, 202-205) і фігури мови (*figurae orationis* або *verborum*) (*De or.* III, 206-207). Серед них можна відзначити вигук (*exclamatio*) для вираження бурхливих емоцій, натяк, алюзію (*significatio*), щоб збудити цікавість, вагання (*dubitatio*), щоб викликати сумнів, повторення (*iteratio*) і подвоєння (*geminatio*) для підсилення враження, безсполучниковість (*dissolutum*), дуже характерний для латинської мови стилістичний засіб, що надає мові виразності і стислості, запитування (*rogatio*), що немовби служить для підказування власної думки, відступ від теми (*ab re digressio*), що служить засобом розваги, зухвальство, гнів, осуд (*effrenatio, iracundia, obiurgatio*), щоб викликати негативні емоції, наслідування звичок і поведінки в особах і без осіб (*morum ac vitae imitatio vel in personis vel sine illis*), що Цицерон вважає однією з найсуттєвіших прикрас мови і найкращим ораторським прийомом, щоб прихилити і схвилювати слухачів, затримку (*commoratio*), щоб підкреслити важливість справи, і протилежний йому побіжний огляд (*percursio*), щоб відвернути увагу, уособлення (*personarum ficta inductio*), що, на думку Цицерона, чи не найсильніший і найблискучіший прийом посилення враження, звеселяння (*ad hilaritatem impulsio*), щоб вселити почуття радості у слухачів, осміювання

(*illusio*), щоб викликати сміх і інші. Особливої уваги заслуговує іронія (*dissimulatio*), як один з найефективніших ораторських прийомів, коли говориться одне, а мається на увазі цілком інше. Цицерон неодноразово звертався до цього прийому. У трактаті «Про оратора», (II, 269) подає його розгорнуту дефініцію, а у «Академічних бесідах», (II, 16), посилаючись на Сократа, для якого іронія була улюбленим діалектичним методом ведення бесід, використовує грецький термін *εἰρωνεία* [Cicero (2) 1885: 189]. Незважаючи на складну номенклатуру фігур, нечіткі межі між їх видами і різновидами, відсутність наукового підходу при їх класифікації, вони тонко відмічають т. зв. «блискітки» (*lumina* в термінології Цицерона) – стилістичні ефекти впливу на слухачів.

Розглянута афективна лексика у Цицерона, крім номінативно-сигніфікативної функції, володіє ще прагматичною, яку дослідники з застереженням визнають для сучасних терміносистем [Шеремета 2015: 21]. Але стосовно риторичної термінології Цицерона і, зокрема, афективної лексики, цілком доречно виокремити цю функцію як одну з основних, тому що афективна лексика здатна впливати на інших. Вона є значима для спонукання слухача сприймати і інтерпретувати інформацію згідно з задумом оратора. Відомий український термінолог В. Турчин писав, що майже кожному терміну притаманна прагматика експресивної конотації [Турчин 2004: 9]. До феноменів прагмалінгвістики відноситься також сугестивна функція мови. Практика впливу на слухачів з метою лобювання інтересів спиралася на сугестивні технології, якими досконало володів Цицерон. Тому Квінтіліан назвав його найвидатнішим майстром хвилювати душі (*summus tractandorum animorum artifex* (Quint. Inst. or. XI, 1, 85)). Ще в 30-х рр. минулого століття видатний французький мовознавець Ж. Вандрієс писав, що людина говорить не тільки для того, щоб висловити думку, але й щоб подіяти на інших [Вандрієс 1937: 147]. Важливу роль у досягненні цих цілей відіграє афективна лексика, яка є прагматично маркованою.

Висновки до розділу 2

Риторична термінологія Цицерона – це функційно парадигматично впорядкована лексико-семантична система взаємопов'язаних елементів, що перебувають в родо-видових та інших відношеннях між собою. Для її дослідження традиційно використовують прийоми польового методу. Розглянуто семантичні поля естетичної, сміхової та афективної лексики з характерною для поля структурою: ядро, центр та периферія.

Для лексики на позначення красивого ядерною лексемою є *pulchritudo* – краса. Це – відносно нейтральна лексема, яка інтегрує найсуттєвіші ознаки усього ряду. Навколоядерну зону репрезентують лексеми *venustas* – привабливість і *dignitas* – достойність, які є гіпонімами до *pulchritudo* і перебувають між собою в асоціативних відношеннях. На периферії поля знаходиться лексика, яка відноситься до тематичної групи задоволення – *iucundus*, *suavitas*, лексикалізовані словосполучення *venustatis color* – прикраса привабливості, *scenica venustas* – сценічна краса, *elaborata concinnitas* – з зусиллям досягнута стрункість та ін.

Для лексем на позначення смішного ядерною лексемою є *facetiae* – дотепність. Вона становить центр поля і об'єднує найбільш релевантні ознаки усього ряду. У навколоядерну зону входять лексеми *cavillatio* – кепкування і *dicacitas* – дошкульність. На периферії знаходиться група різночастининомовних слів та словосполучень з різним ступенем лексикалізації: *iocus* – жарт, *ridiculum* – дотеп, *contumeliae* – образи, *scurrilis dicacitas* – блазнівська уїдливість, *iocus scurrilis* – блазнівський жарт, *sal facetiarum* – сіль дотепів та ін.

Також виокремлено семантичне поле лексем на позначення почуттів зі стрижневими лексемами *παθητικόν* і *ῥητικόν*, що відповідно означають “властивості мови, розраховані, щоб викликати у слухачів бажані для оратора відчуття” і “властивості мови, розраховані, щоб викликати прихильність слухачів”, навколо яких розгортається поле. Подано перелік почуттів та їх номінацій, які можуть викликати у слухачів відповідні емоції: любов (*amor*),

ненависть (*odium*), гнів (*iracundia*), милосердя (*miser cordia*), радість (*laetitia*), страх (*timor*) та ін.

Для риторики Цицерона характерна продуманість всіх її частин, раціональний підхід до систематизації і класифікації матеріалу, де особливо чітко простежуються родо-видові кореляції між термінолексемами певних тематичних блоків. Основні наукові результати розділу опубліковано у статтях (17, 21).

РОЗДІЛ III

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЦИЦЕРОНА

Лексико-семантичні відношення і процеси торкаються як загальнолітературної мови, так і фахових мов. У фахових мовах вони проявляються навіть яскравіше, ніж у загальнолітературній мові. Це пов'язано з системним характером термінолексики, що є її генетичною властивістю, інтеграційними процесами в межах комунікативних завдань наукового тексту, підвищеною функцією, як основним засобом називання та фіксування певного наукового поняття.

Наявність у терміносистемі синонімічно-антонімічних відношень є необхідною умовою її функціонування. На парадигматичному рівні вони визначаються на основі спільних та відмінних сем (синоніми) та протилежних сем за спільної інтегральної семи (антоніми) [Дудок 2009: 239]. І синонімія, і антонімія не обмежуються у Цицерона лексико-семантичним рівнем, а переплітаються зі словотвором, синтаксисом, стилістикою. Важливою є, наприклад, роль антонімії у побудові стилістичної фігури антитези.

Для номінації нових понять кожна терміносистема активно використовує існуючі в мові слова шляхом метафоричного переосмислення їх семантичної структури. В результаті метафоризації відбувається перенесення найменувань з одного референта на інший через асоціації за зовнішньою чи функційною подібністю. У момент виникнення терміни, утворені метафоричним шляхом, завжди вмотивовані. Але з розвитком наукової дисципліни вмотивованість поступово втрачається у тій мірі, в якій відбувається спеціалізація позначуваних термінами понять. В риториці Цицерона внутрішня форма таких термінів-метафор, як правило, прослідковується і не вимагає етимологічних досліджень.

Жодна терміносистема не обходиться власним термінофондом, а активно черпає запозичення з інших мов. Таким донором для латинської риторичної термінології була грецька мова, що зумовлено передусім її генетичними

зв'язками. Завоювання Греції римлянами у II ст. до н.е., реформа латинського алфавіту і введення деяких букв і буквосполучень для передачі грецьких фонем, що не мали відповідників у латинській мові, створили сприятливий ґрунт для проникнення грецьких слів у різні фахові підмови латинської мови, в т.ч. і риторики.

3.1 Синонімія

У сучасному термінознавстві синонімії термінів присвячено багато праць [Миклаш 2014; Коваль 1965; Лейчик 1973; Авербух 1986; Вакуленко 2009; Гурко 2010], де досліджено причини виникнення термінологічної синонімії, поняття дублетності, варіантності, еквівалентності термінів тощо.

Найбільш суперечливим є саме питання існування синонімії у термінологічних системах. Деякі вчені - Б. Н. Головін і Р. Ю. Кобрін [Головін 1987: 54], Р. С. Помірко [Помірко 2003: 437] притримуються думки, що властива термінологіям абсолютна синонімія, для якої характерна відсутність семантичних чи стилістичних відтінків значення, дає підстави називати це явище термінологічною дублетністю. З іншого боку, багато дослідників розрізняють терміни-дублети і терміни-синоніми [Авербух 1986: 40; Циткина 1988: 50; Куньч 2006: 78 - 80; Гурко 2010: 315], і цієї традиції ми дотримуємося у нашій роботі.

Існування синонімії термінів, як риси наукової мови, можна пояснити декількома факторами: недостатньо добре сформований термінологічний апарат науки, активний процес його становлення, існування різноманітних наукових шкіл чи принципово відмінних концепцій, історичні зміни у науковій мові, запозичення іноземних термінів та паралельне існування їх перекладів. Слід зазначити, що активна синонімізація термінів, яка проявляється у боротьбі синонімів за збереження у мові, завжди присутня на ранньому етапі становлення тої чи іншої науки. Для прикладу, можна вказати, що індекс назв атомів у філософській поемі Лукреція «Про природу речей» нараховує п'ятдесят три одиниці [Покровская 1960: 88–89]. Синонімія термінів також

характерна для риторичної теорії в період її зародження та на ранніх етапах розвитку, коли термінологія навіть одного автора ще не була усталеною.

Питанням синонімії цікавилися вже античні теоретики. Так, софіст Продік з Кеоса (V ст. до н.е.), який глибоко займався етимологією слів, перший звернув увагу на синонімічні слова, намагаючись встановити різницю у відтінках їх змісту [Кобов 1968: 184]. Побіжні зауваження про синонімію зустрічаються в Аристотеля, пізніше в перипатетиків і стоїків [Brugmann 1913: 688]. Але вперше прийнятне визначення синонімів ми знаходимо у римського ритора I ст. Квінтіліана, який писав, що синонімами називаються «слова неоднакові, але подібні за змістом» (Quint. Inst. or. IX, 3, 45) [Quintilianus (2) 1899: 117].

Незважаючи на те, що проблемі синонімії у термінології присвячено багато досліджень, на даний момент не існує однозначного погляду на сутність цього мовного явища. Дискусійними залишаються такі питання, як вияснення меж термінологічної синонімії, виявлення критеріїв синонімічності в термінології, відношення синонімії та варіантності.

Великий вклад у теоретичну розробку синонімії вніс швейцарський вчений Ш. Баллі. Саме він підняв такі важливі і складні питання синонімії, як структура синонімічного ряду, метод ідентифікації, проблема синонімічних відношень між словами, що належать до різних частин мови, словами і словосполученнями, елементами різних мовних рівнів. Він також вказав на тісний зв'язок між синонімами і структурою семантичного поля, хоч і не користувався цим терміном [Балли 1961: 117–118].

Під синонімами у сучасній лінгвістиці розуміють слова, що позначають назву одного і того ж поняття, спільні за основним лексичним значенням, але які відрізняються змістовими відтінками чи емоційно-експресивним забарвленням, сферою стилістичного використання, можливостями поєднання з іншими словами [Ганич 1985: 249].

Говорячи про синонімію у термінології, слід зауважити, що у терміносистемах фіксуються ті ж види системних зв'язків, що і в інших сферах лексики загальноповсякденної мови.

У загальнолітературній мові кожне слово синонімічного ряду в певному контексті може мати лише одне значення і тому вживання синоніма тут цілком виправдане. Специфікою ж терміна є те, що незалежно від контексту він має лише одне значення, і тому терміни-синоніми для позначення одного і того ж поняття інколи вважаються у термінології небажаними. В загальнолітературній мові синоніми є однією з найбільш системотворчих категорій. У термінологічних системах їх роль значно менша, тому що у них реалізується переважно лише різновид синонімії повного та часткового характеру.

Синоніми у термінології мають свої особливості. Вони часто тотожні за значенням; є синонімами за денотатом і сигніфікатом одночасно; абсолютно не змінюють змісту висловлювання; можуть відрізнятися семантикою словотвірних елементів, особливостями функціонування; не протиставляються за ознакою емоційно-експресивної значущості; мають поділ в межах наукового стилю (академічний та науково-популярний). Також слід враховувати і специфіку кожної термінологічної системи.

Деякі дослідники зазначають, що термінологічну синонімію слід вважати негативним явищем (А. Коваль [Коваль 1965], Є. Толікіна [Толикіна 1970]), оскільки вона порушує структурну цілісність терміносистеми, утруднює її функціонування, а терміни, які вступають у синонімічні відношення, є часто зайвими і порушують обов'язкову умову термінології – термінологічну однозначність. Інші вчені (О. Ахманова [Ахманова 1957], В. Даниленко [Даниленко 1977]) вважають, що терміни-синоніми корисні, оскільки кожен з них по-різному розкриває зміст поняття; існування термінів-синонімів сприяє семантичному розвитку терміносистеми в цілому, допомагає віднайти шляхом відбору найбільш доцільну назву для позначення певного поняття; наявність синонімів у термінології дозволяє уникнути повторів при викладі матеріалу; терміни-синоніми повністю забезпечують комунікативні потреби користувачів.

При визначенні синонімії у термінології існує кілька тенденцій. Більшість вчених синонімами вважають слова однієї частини мови, які мають значення, що повністю чи частково співпадають і тому можуть замінити один одного в контексті. Інші доводять, що синоніми можуть співвідноситись з одним поняттям чи об'єктом, і називають їх термінологічними дублетами (О.Ахманова, В. Даниленко, К. Авербух). Деякі вчені пов'язують синонімію із загальнолітературною лексикою, а дублетність – з термінологією (Т. Канделаки). Також є вчені, які стверджують, що терміни-синоніми – це не лише дублетні (абсолютні) форми, але й також і відносні (Д. Лотте). Таку розмаїтість поглядів можна пояснити, перш за все, неоднозначним тлумаченням синонімії у загальнолітературній мові.

Оскільки науковий стиль вимагає максимальної точності визначень, то галузеві термінології намагаються позбавитись від синонімії, яка робить важчим сприймання наукової інформації та може стати причиною неправильного розуміння наукового тексту. Але з іншого боку, синонімія є природним виявом розвитку мови, тому що у процесі безперервного розвитку науки постійно збільшується кількість термінів для позначення уже відомих предметів чи явищ, що впливає на розвиток синонімічних рядів. Великою кількістю синонімів відзначаються ті області термінологічної лексики, які формувались протягом довгого історичного періоду.

Ще однією проблемою, на яку слід звернути увагу, є питання різниці синонімії та варіантності термінів. На думку деяких дослідників, між однокореновими утвореннями з тим же значенням не може бути синонімічних зв'язків, оскільки такі утворення є не окремими самостійними словами, а словотвірними варіантами слів. Це положення, яке ґрунтується на теорії А.Смірницького про варіантність слова, було розроблено О. Ахмановою [Ахманова 1957]. А. Смірницький та О. Ахманова вперше підняли питання про взаємовідношення варіантів та синонімів, що мало великий вплив на практичні та теоретичні роботи в області синонімії.

Існують різні класифікації синонімів. Наприклад, М. Кочерган вирізняє п'ять типів синонімів [Кочерган 2014: 183–184]:

1. Абсолютні (повні) синоніми - синоніми, що співпадають у всіх відтінках значень та стилістичних характеристиках.
2. Часткові синоніми - синоніми, які можуть різнитися відтінками значень.
3. Семантичні або ідеографічні синоніми - синоніми, що позначають одне поняття, але відрізняються відтінками значень.
4. Стилістичні синоніми - синоніми, які різняться емоційно-експресивним забарвленням.
5. Семантико-стилістичні синоніми - синоніми, які одночасно різняться відтінками значень і стилістичним забарвленням.

Нетрадиційний поділ синонімів запропонував В. Левицький, враховуючи особливості їх функціонування в мові (системі) і мовленні (тексті) [Левицький 2006: 264]:

1. Слова, які є синонімами в мові і мовленні (парадигматико-синтагматичні синоніми).
2. Слова, які є синонімами лише в мові (парадигматичні синоніми).
3. Слова, які є синонімами лише в мовленні (синтагматичні синоніми).

При класифікації риторичних термінів-синонімів у Цицерона ми брали до уваги їх понятійний зміст, функційне навантаження, стилістичні функції, родо-видові відношення. Таким чином, виокремлюємо такі типи синонімії:

- дублетну (абсолютну);
- поняттєву (ідеографічну);
- родо-видову (ієрархічну);
- стилістичну.

На сьогодні багато дослідників під синонімією у термінології зазвичай розуміють явище дублетності. Є. Толікіна зазначає, що у термінології ми маємо справу лише з дублетами. Між дублетами немає емоційно-експресивних,

стилістичних чи відтінкових опозицій, вони можуть відрізнятись лише етимологією чи структурою [Толикіна 1970: 61].

Отже, дублетність, як різновид синонімії, найхарактерніша саме для термінології. Термінологічні дублети – це слова чи словосполучення, які співвідносяться з одним і тим же об'єктом, мають спільний денотат і не мають жодних семантичних відмінностей.

До дублетів відносимо термінологічні пари, для яких характерна семантична тотожність і спільна дефініція. Вони є абсолютно замінними. Наведемо приклади: риторичні терміни *oratoris ars* (*De or.*, I, 135) і *ars rhetoricae* (*Or.* 114) – позначають одне і те саме поняття «красномовство», «ораторське мистецтво». *Auctor dicendi* (*Or.* 10), *effector dicendi* (*De or.* I, 150) – означають «творець красномовства»; *verborum volubilitas* (*De or.* I, 17), *verborum aequabilitas* (*Or.* 53) – плавність мови; *disserendi ratio* (*Brut.* 120), *disputandi ratio* (*Or.* 113) – наука розмірковувати. Під цими термінами Цицерон має на увазі діалектику. *Venustas* (*De or.* III, 199), *lepos* (*De or.* II, 220) означають «привабливість» (в теорії смішного Цицерона вживаються поряд з однаковим значенням); *collocatio verborum* (*De or.*I, 17), *constructio verborum* (*De or.* I, 17) – розташування слів. *Interpuncta sermonis* (*De or.* II, 328), *interspiratio* (*De or.* III, 173) означають павзу, щоб перевести дух під час виголошення промов. *Propositum* (*Brut.* 82), *propositio* (*De or.* III, 203) означають предмет чи тему в промові; *coagmentare* (*Or.* 77), *cohaerere* (*Or.* 149) – поєднувати; *subita oratio* (*De or.* I, 150), *fortuita oratio* (там же) – експромтна непередготовлена промова; *extrema oratio* (*De or.* I, 41), *extremus sermo* (*De or.* III, 105) – кінець промови; *gestus* (*De or.* I, 251), *motus corporis* (*De or.* II, 88) – жестикуляція.

Крім дублетів, у латинській риторичній термінології також виявлено поняттєві синоніми – номінації, які відрізняються відтінками значень. Варто зауважити, що цей тип не характерний для термінології. І багато дослідників не визнають його взагалі: «немає термінів-синонімів, а є терміни-дублети» [Даниленко 1977: 73]. Однак все ж прослідковується кілька причин появи поняттєвої синонімії: вживання різних термінів для номінації виражальних

засобів мови, межу між якими встановити важко; використання нових номінацій для позначення понять, які зазнали певного семантичного розвитку (розширення чи звуження значення); паралельне функціонування назв риторичних фігур і номінацій майже тотожних понять.

До поняттєвих термінів-синонімів можемо віднести наступні риторичні терміни: *remissio* (De or. I, 261), *moderatio vocis* (Brut. 314) – пониження, тобто пом'якшення голосу; *lumina* (Brut. 275), *ornamenta* (Brut. 140) – прикраси (мови); *instrumentum forense* (De or. III, 92), *instrumentum oratoris* (De or. II, 366) – матеріал для оратора. Також сюди відносимо терміни і терміносполучення: *concluse arteque dicere* (Or. 177) і *composite et arte dicere* (Or. 236) – говорити до ладу; *ornate dicere* (De or. II, 5) і *pulchre dicere* (Or. 227) – говорити красиво; *verba conlocare* (De or. III, 93) і *verba struere* (Or. 232) – розташовувати слова (у певному порядку); *orator in dicendo exercitatus* (De or. III, 79) і *orator ad dicendum paratus* (Brut. 78) – досвідчений оратор (підготовлений до красномовства); *cavillatio* (De or. II, 218) і *dicacitas* (De or. II, 218) – насмішка, глузування; *inculta oratio* (De or. III, 97) і *exilis oratio* (De or. III, 97) – суха мова (необроблена, невідшліфована); *orator mediocris* (Brut. 136) і *orator vulgaris* (De or. III, 79) – посередній оратор; *oratio forensis* (Or. 170) і *oratio civilis* (Or. 30) – політична промова; *arguti* (De or. II, 250) і *faceti* (Brut. 63) – дотепні (про жарти в промові); *doctor dicendi* (De or. III, 126) і *rhetorum princeps* (Brut. 316) – учитель красномовства. Сюди можна віднести *membratim dicere* (Or. 212) і *dividere orationem in partes* (Or. 137) – говорити, розділяючи мову на частини; *verba volvere uno spiritu* (De or. III, 182) і *continenda anima dicere* (De or. I, 126) – говорити на одному подиху; *inversio verborum* (De or. II, 261) і *ironia* (De or. II, 270) – прихована насмішка, іронія.

Поняттєві синоніми співвідносяться з одним і тим же денотатом, але мають відмінності у поняттєвому плані. Наприклад, *remissio vocis* «пониження голосу» призводить до його пом'якшення (*moderatio vocis*), *inculta oratio* «необроблена мова» робить її сухою (*exilis oratio*), *doctor dicendi* «учитель

красномовства» є одночасно й наставником в красномовстві (*rhetorum princeps*), *inversio verborum* «прихована насмішка» в дійсності є іронією (*ironia*) і т. д.

Стилістичні синоніми мають один і той же денотат, але відрізняються емоційно-експресивним забарвленням. Такі синоніми мають у своєму значенні вказівку на позитивну або негативну оцінку предмета чи явища. До стилістичних термінів-синонімів ми віднесли наступні риторичні терміни: *copiosissimus orator* (Or. 99), *disertissimus orator* (De or. I, 253) – найговіркіший оратор (так зневажливо відзивався Цицерон про грецьких ораторів); *maiestas verborum* (Or. 20) і *magniloquentia* (Or. 191) – пишномовність; *oris depravatio* (De or. II, 252), *obscenitas* (De or. II, 252) – непристойність (кривляння); *saltare incidens particulas* (Or. 226), *infracta et amputate loqui* (Or. 170) – говорити обривками фраз (так Цицерон характеризує ораторську манеру Гегезія з Магnezії); *copiose dicere* (De or. I, 93), *perpetuare verba* (De or. III, 181) – говорити, не вмовкаючи; *bene Latine loqui* (Brut. 259), *Latine non pessime loqui* (Brut. 210) – говорити правильною латинською мовою (друге словосполучення побудоване на використанні літоти *non pessime*); *rustica asperitas* (De or. III, 44), *rustica vox et agrestis* (De or. III, 42) – сільська грубість.

Для риторичних термінів, як і для більшості галузевих систем, характерна ієрархічна синонімія, коли терміни знаходяться у родо-видових відношеннях, наприклад: *artificium dicendi* (De or. II, 29) – мистецтво красномовства і *artificium* (De or. I, 50) – мистецтво, *dicendi lumina* (De or. II, 119) – блискучі слова і *lumina* (Brut. 275) – блискітки, *dicendi magister* (De or. III, 92) – учитель красномовства і *magister* (De or. II, 57) – учитель, *eloquentia forensis* (Or. 13) – судове красномовство і *eloquentia* (De or. I, 167) – красномовство і т. д. Ідентифікація родо-видових синонімів здійснюється лише у контексті.

Синонімічні ряди не характерні для риторичної термінології Цицерона. Можна об'єднати в синонімічний ряд прикметники *prisca*, *vetustus*, *pervetustus*, *inusitatus*, які актуалізують своє значення, вступаючи в атрибутивні відношення з іменником *verbum*: *verba prisca* (De or. III, 201) – древні слова, *verba vetusta* (De or. III, 170) – старовинні слова, *verba pervetusta* (De or. III, 201) – застарілі

слова, дуже старі слова, *verba inusitata* (De or. III, 153) – незвичні слова, тобто архаїзми. Домінантою є прикметник *priscus*, який поняттєво і стилістично є інваріантом для інших членів ряду.

Характерним для стилю риторичних трактатів Цицерона є використання синонімічних пар іменників, прикметників, дієслів, прислівників, з'єднаних, як правило, сурядними сполучниками *et*, *ac*, *atque*, *-que*. Це – стереотипний прийом, характерний для різних жанрів римської літератури. Такі парні синоніми виконують не тільки стилістичну функцію, але й семасіологічну – служать для уточнення та конкретизації понять, виражають різні його відтінки. Наведемо приклади: *consuetudo exercitatioque* (De or. I, 90) – навик і вправляння, *disceptatio et controversia* (De or. II, 78) – спір і тяжба (суперечників), *forma figuraque dicendi* (De or. III, 34) – вид і образ красномовства, *remissio et moderatio vocis* (Brut. 314) – зниження і пом'якшення голосу, *ridicula et salsa* (De or. II, 217) – жартівливі і дотепні слова, *vis atque contentio* (De or. II, 213) – сила і напруга (властивість родів стилю), *infracta et amputata loqui* (Or. 170) – говорити уривчастими і відрубними фразами, *dilata et fusa oratio* (Or. 187) – обширна і розпливчаста промова, *rustica vox et agrestis* (De or. III, 42) – сільська і груба вимова, *distincta et interpuncta intervalla* (Or. 53) – розділені певними інтервалами відрізки мови (*distincta et interpuncta* – абсолютні синоніми), *duplicare iterareque verba* (Or. 135) – подвоювати і повторювати слова, *furere atque bacchari* (Brut. 276) – шаленіти і навесніти (про манеру деяких ораторів), *subire et succedere sub acumen stili* (De or. I, 151) – попадати і лягати під вістря пера, *orationem ornare atque illuminare* (De or. III, 25) – прикрашати і надавати блиску промові, *composite et arte dicere* (Or. 236) – говорити складно і до ладу та ін.

В синонімічні відношення можуть вступати також терміносполучення і перифрастичні конструкції. Так, грецький термін *πρέπον*, що був одним з основних риторичних прийомів і виражав відповідність змісту твору і словесного вираження, Цицерон передає не тільки його латинським відповідником *decorum* (Or. 70), але й такими синтаксичними синонімами: *ad*

rerum dignitatem apte et quasi decore loqui (De or. I, 144) говорити доречно, тобто відповідно до достоїнства змісту; *ad id, quodcumque agitur, apte congruenter dicere* (De or. III, 37), що стосується слів, то слід говорити доречно і відповідно до предмету; *aptum et congruens* (De or. III, 53) доречно і відповідно до предмету; *apte dicere* (De or. III, 91) говорити доречно; *quid aptum sit* (De or. III, 210) те, що доречно і ін. Таке розмаїття синоніміки пояснюється прагненням античних риторів до “*varietates sermonis*”, інколи навіть ціною наукової точності [Nagnajewicz 1965: 96].

Незважаючи на негативне відношення окремих вчених до синонімії в термінології, як до надлишкового явища, вони все ж таки змушені визнати факт її існування. Крім того, більшість лінгвістів вважають її навіть корисною, тому що кожний синонім по-різному розкриває зміст того чи іншого поняття, акцентує той семний зміст, який релевантний для даного поняття. І ще однією функцією володіють синоніми, яка робить їх все ж таки необхідними – це протидія такому небажаному явищу, як полісемія терміна.

3.2 Антонімія

Антоніми значно менше досліджені, ніж синоніми, як в загальнолінгвістичному плані, так і в плані термінотворення. Проблему антонімії досліджували такі відомі вчені, як М. М. Покровський, В. М. Комісаров, М.М.Шанський, А. О. Уфимцева, А. В. Калінін, А. О. Новіков, М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, Л. М. Полюга, О. Духачек, Дж. Лайонз, Л. Вальд і багато інших. Серед українських термінологів, які займалися цією проблемою, можна назвати В. В. Турчина [Турчин 2004: 79-84], З. Й. Куньч [Куньч 2016: 87-91], Р.І.Дудка [Дудок 2009: 234-241], авторів підручника з українського термінознавства Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк [Панько 1994: 186 - 191].

Антонімія, як лексико-семантична категорія, що відображає відношення протилежності і контрастності, характерна також і для термінології, де вона навіть ширше репрезентована, ніж в загальнолітературній мові [Кузнецова

2016: 40]. Слідом за Р. Дудком антонімами ми будемо вважати «слова, значення яких пов'язані відношеннями зіставлення протилежних ознак тотожної якості» [Дудок 2009: 238]. Тобто, крім розрізнення за диференційними ознаками, антоніми передбачають наявність спільної інтегральної семи, тому що не можна протиставляти несумісні поняття.

Слова, що перебувають в семантичній опозиції, пов'язуються відношеннями протилежності, контрадикторності, виключеності, доповнюваності, конверсивності тощо. Причому, протиставлення значень термінів найчастіше зустрічаються у корелятивних парах [Турчин 2004: 82]. Але чітких критеріїв для ідентифікації кожної корелятивної пари не існує, тому що ці класифікаційні схеми часто накладаються одна на одну.

В мовознавчій літературі довгий час тривала дискусія про різночастиномовну антонімію [Введенская 1971: 11; Девкин 1969: 81; Караулов 1976: 212; Миллер 1990: 60 - 64]. Ми притримуємося тієї думки, що різночастиномовні антоніми позначають реально існуючі протилежності, незважаючи на асиметрію граматичних форм і значень. Цьому існує контекстуальне підтвердження.

Не можна ігнорувати й того факту, що в антонімічні відношення вступають не лише однослівні, але й словосполучення, переважно атрибутивного характеру. Чимало їх є у риторичній термінології Цицерона. Такі антонімічні пари зазвичай протиставляються тільки атрибутами, а родові поняття співвідносяться з одним і тим же денотатом.

Найчисленнішу групу у риторичній термінології Цицерона становлять антоніми, побудовані на контрадикторних відношеннях. Такі антоніми позначають несумісні поняття, які повністю заперечують одне одного: *domesticus* (Or. 132) – власний, заснований на власному досвіді і *alienus* (De or. III, 159) – чужий, запозичений (про слова і приклади, використувані в ораторській практиці); *virtutes oratoris* і *vitia oratoris* (Brut 185) – достоїнства оратора і недоліки оратора; *soluta oratio* (De or. III, 177) – неритмічна ораторська мова і *numerosa oratio* (Or. 226) – ритмічна ораторська мова; *dignitas*

et venustas (De or. II, 142) – достойність і краса і turpitude et deformitas (De or. II, 236) – непристойність і потворність (лексеми відносяться відповідно до семантичного поля красивого і смішного в риторичній теорії Цицерона); verba propria (De or. III, 149) – слова у власному значенні і verba translata (De or. III, 201) – слова у переносному значенні (метафори); verba simplicia (De or. III, 152) – прості слова і verba ex coniunctione facta (De or. III, 154) – слова утворені з'єднанням, складні слова (composita); de scripto (Brut. 46) – (говорити) по записках, тобто обдуманно і ex tempore (De or. III, 194) – (говорити) без підготовки, експромтом; sublata amplexu dicere (Brut. 201) – говорити піднесено і урочисто і attenuate pressque dicere (там же) – говорити просто і стисло; usitata verba (De or. III, 49) – звичні слова, уживані слова і inusitata verba (De or. III, 152) – незвичні слова, маловживані слова. Визначальною для них є привативна опозиція, коли маркований протичлен характеризується наявністю диференційної ознаки, а немаркований - її відсутністю. Особливо чітко вона проявляється у словотвірних антонімах з чергуванням префікса (маркований протичлен) з його відсутністю (немаркований протичлен).

Другу за чисельністю групу у риторичній термінології Цицерона становлять контрарні антоніми, які позначають несумісні поняття, що взаємно виключають одне одного. Але на відміну від попередньої групи контрарні відношення передбачають існування середнього члена «мезоніма», який визначає проміжну ланку на семантичному векторі розгортання певної якості [Будз 1982: 15]. Так, контрарними антонімами в теорії стилів Цицерона (Or. 20–27) є genus grave поважний або високий стиль і genus tenue низький або буденний стиль. Середнім членом є термін genus medium середній або поміркований стиль. Також контрарними антонімами є риторичні терміни orator tenuis (Or. 81) оратор, для якого характерний простий стиль красномовства і orator gravis (Or. 97) оратор, для якого характерний величний стиль красномовства. Мезонімом є термін orator medius (Or. 98) – середній оратор, тобто оратор, для якого характерний поміркований і змішаний стиль. За контрарністю протиставляються genus epideicticum (Or. 42) – епідейктичний рід

красномовства, тобто показний, спрямований на зовнішній ефект і *genus humile* (Or. 75) – простий рід красномовства, тобто скромний, *urbanitas* (De or. I, 17) – столичність, вишуканість висловлювання і *barbaria* (De or. I, 118) – варварство, нечистота латинської мови; *verbum vetustum* (De or. III, 170) – старовинне слово, архаїзм і *verbum novatum* (De or. III, 38) – нове слово, неологізм; терміни грецького походження *prooemium* (De or. I, 86) – вступна частина промови і *epilogus* (De or. I, 86) – заключна частина промови і їх латинські кальки *exordium* і *conclusio* (Inv. I, 19), *extrema verba* і *prima verba* (Or. 149) – закінчення слів і початки слів.

Контрарними антонімами можна вважати риторичні терміни *Asiatica dictio* (Brut. 325) – азіанський стиль, високопарний, перенасичений фігурами і орнаментальними елементами і *Attica dictio* (Brut. 51) – аттичний стиль, який в реакції до мовного бароко азіанізму проголошував програму простоти і строгості. Ці полярні крайності передбачають існування середнього, поміркованого стилю, прихильником якого був Цицерон. Відповідно, контрарними антонімами будуть також *Asiatici oratores* (Brut. 51) – азіанські оратори і *Attici oratores* (Brut. 287) – аттичні оратори.

У риторичній термінології Цицерона є декілька антонімічних пар, для яких характерні комплементарні відношення, тобто вони виражають протилежні поняття, що доповнюють одне одного: *ratio et exercitatio* (De or. I, 147) – теорія і практика; *consuetudo et legendi et loquendi* (De or. III, 142) – звичка вправлятися в читанні і в усній мові; *docere et delectare* (Brut. 276) – навчати і розважати.

У риторичному дискурсі Цицерона трапляються контекстуальні антоніми. Контекстуальними антонімами слід вважати такі слова, які відносяться до різних тематичних груп, але в контексті нейтралізують цю різницю, яка в даному випадку стає несуттєвою [Новиков 1973: 75]. Прикладом можуть слугувати *recte* (Brut. 258) - правильно і *inquinare* (Brut. 140) - неправильно. Ідентичний контекст, сполучуваність з дієсловом *loqui* – говорити зумовили переосмислення первісного значення «недбало», «нерозбірливо» у прислівника

inquinare і реалізацію похідного значення «неправильно». Також контекстуальними антонімами можна вважати *politikós* і *rhetor* у виразі: “*Non tam cito rhetorem dicere, quam politikón*” (*Brut.* 265) – “Скоріше назвати не ритором, а політиком”.

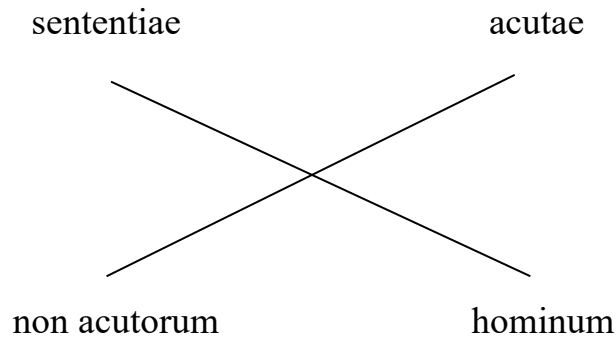
У риторичній термінології Цицерона є випадки, коли термін вступає в антонімічні відношення з двома або більше термінами, які перебувають у синонімічних відношеннях, створюючи інколи синонімічний ряд. Синонімія і антонімія тісно пов'язані між собою і між ними існує складна система залежностей. Л. А. Введенська вважає, що антоніми взаємодіють з синонімами передусім тоді, коли члени одного ряду синонімів вступають в антонімічні відношення з одним або з усіма словами іншого ряду [Введенская 1971: 14]. Наприклад: *soluta oratio* (*De or.* III, 177) – неритмічна ораторська мова – *numerosa oratio* (*Or.* 226) – ритмічна ораторська мова, *astrieta numeris oratio* (*Brut.* 274) – ораторська мова, зв'язана ритмом; *verbum novatum* (*De or.* III, 152) – нове слово, неологізм – *verbum vetustum* (*De or.* III, 170) – старе слово, архаїзм, *verbum priscum* (*De or.* III, 153) – старе слово, архаїзм²; *verbum simplex* (*De or.* III, 152) – просте, звичайне слово – *verbum, factum vel coniunctione vel novitate* (*De or.* III, 170) – нове слово, утворене шляхом складання, *verba, quae fiunt coniungendis verbis* (*De or.* III, 154) – слова, які утворюються з'єднанням слів, *verba, quae ex coniunctione facta* (*De or.* III, 154) – слова, утворені з'єднанням (під синонімічними термінами Цицерона розумів композити і юкстапозити).

Семантична природа антонімів, що передбачає вираження протилежностей, дозволяє використовувати їх як стилістичний прийом антитези. Під антитезою розуміють стилістичну фігуру «засновану на протиставленні понять, ідей, властивостей і якостей предметів» [Потоцкая 1974: 117].

² Римський граматик I ст. до н.е. Варрон для позначення архаїзмів користувався також термінами *verba antiqua* - давні слова, *verba oblivia* - застарілі слова, *verba obruta vetustate* - слова, затемнені через давність [Каракулаков 1967: 132].

Прийом антитези був відомий ще древнім грекам як протиставлення взаємно різних понять, завдяки якому створюється ораторський ритм. Ця фігура отримала назву «горгіанської» від імені відомого софіста, оратора і теоретика красномовства Горгія з Леонтин. Аристотель в «Риториці» (1410 а) так охарактеризував антитезу: «Такий спосіб викладу приємний, тому що протилежності досить зрозумілі, якщо ж вони стоять поряд, то стають ще більш зрозумілими, а також тому, що схожі на силогізм, бо спростування є поєднанням протилежностей» [Античные риторика 1978: 142].

Риторичні трактати Цицерона створювалися як літературні твори і як в кожному літературному творі в ньому зустрічаються стилістичні засоби. До основних засобів стилістичної експресії можна віднести антитезу. Лексичною базою антитези є антонімія, а синтаксичною – паралелізм [Селіванова 2006: 30]. Так, вираз «*Humilia subtiliter et alta graviter et mediocriter temperate dicere* (Or. 100) – «Про низьке говорити просто, про високе – авторитетно і про середнє – помірно», що характеризує оратора, який володіє всіма трьома стилями мови, побудований на симетричному розташуванні лексичних антонімів *humilia – alta* і *subtiliter – graviter*, що створює ефект паралелізму. Цікаво відзначити, що між цими опозитами знаходяться мезоніми *mediocriter, temperate*. Яскравим прикладом антитези є також вираз «*Paria paribus referre, adversa contrariis*» (Or. 65) – «Співвідносити рівне з рівним, а протилежне з протилежним». Контраст створюється за допомогою синтаксичної симетрії взаємообумовленої антонімічної пари *paria paribus – adversa contrariis*. Цим антитетичним виразом Цицерон характеризує ораторську манеру софістів, які запозичили прийом з живопису. Антонімічний фразеологізм «*Sententiae saepe acutae non acutorum hominum sensus praetervolant*» (De or. III, 223) – «Дотепні думки часто оминають недотепних людей» побудований на контрастуванні атрибутивних термінологічних словосполучень *sententiae acutae – non acuti homines*, які взаємно виключають одне одного. Завдяки перехресному розташуванню співвідносних слів (хіазм) створюється також ефект паралелізму, що посилює контраст:

В основу фразеологічної опозиції у виразі «Non enim tam praeclarum est scire Latine, quam turpe nescire» (Brut. 140) – «Не так чудово вміти говорити латиною, як ганебно – не вміти» лежить контрадикторне протиставлення термінів *praeclarum* – *turpe* і *scire* – *nescire*. Цей вираз, який завдяки великій експресивній силі став крилатим, має безпосереднє відношення до словесної майстерності, тому що чудові знання латинської мови для оратора були *condicio, sine qua*. За принципом ствердження однієї з ознак чи явищ дійсності шляхом заперечення протилежної побудований фразеологізм: «Non eloquentia ex artificio, sed artificio ex eloquentia natum est» (De or. I, 146) – «Не красномовство народилося з теорії, а теорія – з красномовства». Лексико-семантичне наповнення фразеологізму передбачає вибір пріоритетів між альтернативою *eloquentia* – *artificium*. Таким пріоритетом для Цицерона стало красномовство, що було зумовлено його ораторським досвідом і негативним відношенням до відірваного від практики навчання в риторських школах. На фразеологічній опозиції понять, що стосуються ораторської майстерності, побудований вираз «Composite et apte sine sententiis dicere insania est, sententiose autem sine verborum et ordine et modo infantia» (Or. 236) – «Говорити складно і до ладу, але без думок є браком розуму, а говорити з думками, але без порядку і міри слів – відсутність ораторського таланту». Ефект контрасту підсилений симетрією опозитів у двох частинах складного речення: *composite et apte* – *sine verborum et ordine et modo*, *sine sententiis* – *sententiose*. Справа і слова не є опозиційними

поняттями, але у фразеологізмі, що характеризує ораторську манеру аттичного оратора «*De re magis, quam de verbis laborat*» (Or. 77) – «Більше турбується про справу, ніж про слова» вони протиставляються. Вираз стилістично конотований і імпліцитно визначає ораторську манеру азіанського оратора, який, в протилежності до аттичного, більше турбується про слова, ніж про справу.

Схильність до протиставлення є природним виявом людського розуму. Ще Ш. Баллі писав, що «в нашій свідомості поняття закладені парами, причому кожне зі слів завжди викликає уявлення про інше» [Баллі 1961: 139]. Особливо чітко воно представлене у термінології, де смислові зв'язки за контрастом пов'язані відношенням комплементарності, контрарності, контрадикторності, конверсивності. Найчисельнішою виявилася група антонімів, побудованих на контрадикторних відношеннях. Це зумовлено, мабуть, тим, що у Цицерона терміни часто існують парами, які заперечують одне одного. Антонімічні протиставлення лежать в основі стилістичної фігури антитези. Цицерон широко її використовує як будівельний матеріал для риторичних фразеологізмів.

3.3 Метафоричний спосіб утворення латинських риторичних термінів

Протягом багатьох століть дослідники вивчають таємниці метафори та її багатогранність. Ще Аристотель згадував про важливе значення метафори у мові, говорячи про те, що метафора здатна вдихнути нове життя у сухий текст. Саме Аристотель першим дав визначення метафори, називаючи її «перенесенням слова зі зміною значення або з роду на вид, або з виду на рід, або з виду на вид, або за аналогією» [Аристотель 1967: 75].

Л. І. Мацько стверджує, що метафора виконує кілька функцій, а саме – номінативну, пізнавальну, образну [Мацько 2003: 145]. До важливих функцій метафори можна віднести також пояснювальну, адже вона є чи не єдиним способом прояснити складну дослідницьку ситуацію. Саме цей троп є найбільш стислим та компактним способом вираження наукової думки. І. В. Полозова зазначає, що головна функція наукової метафори полягає в розширенні з її

допомогою горизонтів людського мислення і пізнання, тому що лише через метафору в науку здатний проникнути новий зміст [Полозова 2003: 325].

На вигляд метафора подібна до метонімії. Тому античні теоретики не завжди їх диференціювали (наприклад, Аристотель, який вважав метонімію різновидом метафори). Але їх природа неоднакова. Метонімія зв'язана з суб'єктом або з іншими референтними іменами речення. Метафора ж, навпаки – пов'язана з предикацією. Метонімія, змінюючи референцію, не змінює поняття. Метафора, не змінюючи референцію, утворює нові концепти. Таким чином, метонімія – це зсув у референції, а метафора – у значенні [Арутюнова 1990: 31–32].

Метафору можна розглядати під різними кутами зору, тому що це явище відноситься до мовознавства, стилістики, гносеології, психології і в деякій мірі навіть до філософії. В сучасному мовознавстві особливо підкреслюється когнітивне підґрунтя метафори, оскільки вона слугує використанням мовного знака однієї концептуальної сфери для позначення поняття іншої за подібністю, аналогією, функцією, контрастністю тощо, створює нові смисли на когнітивному рівні [Помірко 2010]. Таким чином, метафора в мові відіграє роль корелята мислення. Але мислення як психологічний і пізнавальний процес не можна ототожнювати зі строго логічним, позбавленим чуттєвих елементів. Він виражається в основному за допомогою метафоричного мислення. Тому метафора надає образність і експресивність, і не тільки мові художньої літератури з її підвищеною емоційністю і емпатичністю, але й термінам, які б, здавалося, повинні бути стилістично нейтральними. Особливо характерно це для терміносистем античності, які ще остаточно не виокремилися в окремі підмови. Часто зустрічаються метафори в риторичних трактатах Цицерона, які він використовує не тільки для номінації термінологічних понять, але й намагається пояснити цей феномен [Cicero (2) 1860: 177–180, 297].

Можна відзначити три основні етапи у становленні термінів шляхом метафоризації. На першому етапі здійснюється відбір об'єкта дослідження за окремими розпізнавальними ознаками, які складають первісне поняття про

даний об'єкт. Це первісне поняття визначає вибір певного слова із лексичного фонду. Вибір найменування відбувається на основі подібності двох об'єктів за окремою ознакою, що є суттєво для поняття про новий об'єкт на конкретному етапі його пізнання. Визначення подібної ознаки, у свою чергу, потребує порівняння двох планів: значення загальноживаного слова та поняття про об'єкт, який підлягає термінологізації. Другий етап термінотворення – це етап концептуалізації. Він полягає у подальшому формуванні поняття об'єкта дослідження під впливом певного значення загальноживаного слова, що дає модель пізнання об'єкта. Цей етап характеризується інтенсивною розумовою діяльністю суб'єкта, що пізнає. Третій етап термінотворення – це процес закріплення обраної одиниці номінації за новим поняттям і, відповідно, розмежування семантичних планів на підставі того, що нове найменування набуває нового змісту. У зв'язку з цим нова одиниця номінації набуває "самостійної номінативної цінності" і стає терміном. Після утворення терміна загальноживане значення займає місце внутрішньої його форми і слугує для мотивації. У той самий час загальноживане значення як внутрішня форма терміна-метафори є не його повноцінним елементом, а лише фоновим значенням, що допомагає спеціалісту уявити об'єкт.

Перед тим як приступити до аналізу структурно-семантичних особливостей термінів-метафор та розгляду їх класифікації, слід дати визначення метафори. Отже, метафора (з гр. *μετά* – за + *φέρω* – нести) – один із основних тропів поетичного мовлення. У метафорі певні слова та словосполучення розкривають сутність одних явищ та предметів через інші за схожістю чи контрастністю.

В історії лінгвістики проблему класифікації метафор намагалися розв'язати такі відомі лінгвісти, як В. П. Москвин, В.Г. Гак, Н. Д. Арутюнова, М.Джонсон та ін. Одним із критеріїв класифікації метафор може виступати їхній сигніфікативний компонент. Метафори класифікуються насамперед на основі того, що між предметами і явищами існує схожість, на підставі якої стає можливим "ім'ям" одного предмета назвати інший, інакше кажучи, створити

метафору. Предмети або явища можуть бути схожі формою, розташуванням, функцією, роллю, характером прояву, характером виробленого на наші почуття враження, ступенем прояву якоїсь одної властивості або якості і т. д.

Традиційною та методологічно виправданою класифікацією термінів-метафор є їх розподіл за джерелом їх походження. Найчастіше, вихідною поняттєвою сферою в термінах-метафорах є явища, пов'язані з людиною та її діяльністю та явища, пов'язані з природою, живою та неживою, чим і обумовлюється розподіл термінів-метафор на антропоморфний та натуроморфний класи.

Але генетична класифікація не є вичерпною і абсолютно точною. Класифікація метафор якоюсь мірою повторює класифікацію найзагальніших форм і сторін людської практики. Тому мова не виключає класифікацій за структурно- і функціонально-семантичними ознаками, за частиномовною приналежністю об'єкта чи предмета асоціацій тощо, які ми теж будемо брати до уваги у нашій роботі.

Аристотель виокремлював чотири види перенесення [Аристотель 1967: 75]. Його класифікація мала чітко виражені формальні ознаки, позбавлена естетичного підходу [Тахо-Годи 1966: 133], і за ним пішли теоретики риторичного і поетичного мистецтва нових часів, зокрема, професори Києво-Могилянської академії. Так, Митрофан Довгалевський розглядає такі види метафори: 1) перенесення значення з живого предмета на неживий; 2) перенесення значення з неживого предмета на неживий; 3) перенесення значення з живого предмета на живий; 4) перенесення значення з неживого предмета на живий [Довгалевський 1973: 303].

Таким чином, вони чітко виокремлювали два види метафор: метафору-оживлення і метафору-опредмечування. Сюди ж можна додати метафору-синестезію. Метафора-оживлення означає перенесення ознак з живого на неживе, з живого на живе (антропометафора, ботанометафора, зоометафора). Метафора-опредмечування – перенесення ознак з живого на неживе, з

неживого на неживе. Метафора-синестезія – перенесення ознак з однієї сенсорної сфери на іншу (одоративна, тактильна, візуальна, аудіальна).

Основним способом метафоричного утворення термінів є антропоморфізація. Термін походить від грецьких слів *ἄνθρωπος* – людина та *μορφή* – вигляд, форма та означає уподібнення будь-чого до людини або перенесення її фізичних та інтелектуальних властивостей на світ тварин, рослин, речей або природні явища. Крім того, позначення спеціальних понять назвами речей, пов'язаних з побутом людини, також може розглядатися як прояв зазначеної тенденції. Антропоморфізм властивий донауковому світогляду людей, тому він покладений в основу майже всіх світових релігій та спирається на уявлення, що навколишній світ, включно з рослинами та тваринами, має людську подобу. Отже, перед нами приклад міфологічної метафори.

На даний момент в сучасній лінгвістиці розрізняють два типи метафор – художню та мовну. Художня використовується для надання образності мови. Нерідко деякі твори набувають метафоричного характеру. Так, замогильна мандрівка Данте трактується як метафора людського життя. Мовна метафора широко представлена у словниках різного типу; її ще називають науковою, тому що вона функціонує в мові науки [Скляревская 1987: 58-60]. Під цю категорію підпадають риторичні терміни-метафори у Цицерона, які можна поділити на іменникові, прикметникові (атрибутивні) та дієслівні.

Іменникові метафори поділяються на одночленні метафори, у яких образність вже стерлася, і залишилось переносне значення. Наприклад, *quadrum* (Or. 208) – чотирикутник, квадрат у Цицерона набуває значення «порядок» і виступає як риторичний термін: *redigere in quadrum numerumque sententias*, що означає «підкорити думки порядку і ритму». Такі терміни-метафори, як *superlatio* (гіпербола), *dubitatio* (сумнів), *distributio* (розчленування), *correctio* (поправка до сказаного), *similitudo* (уподібнення), *digestio* (розчленування за пунктами), *reticentia* (замовчування), *iracundia* (гнів), *obiurgatio* (осуд), *deprecatio* (прохання), *laesio* (легке дратування супротивника) – це стилістичні

засоби, котрі оратор повинен використовувати у промові. Термін *festivitas* - цікавість (De or. II, 328; Inv. I, 27) визначає якість розповіді в промові і теж виступає у трактатах метафорою. Як термін з'являється рідко, і, навіть в Цицерона витісняється терміном *iucunditas*. Обидві лексеми у такому вживанні об'єднуються властивою їм обом семою «веселість», що можемо вважати метафорою, оскільки йдеться про використання цього терміна в промові. Термін *aenigma* (De or. III, 167) – загадка, натяк, туманна мова тощо, транслітерований Цицероном з грецького слова *αἴνιγμα*. На його думку, прийом розвинувся з метафори і є важливою прикрасою мови. Часто зустрічаємо терміни *celeritas et brevisitas* (De or. I, 17) – швидкість і стислість, що є вимогами до мови оратора як при відбиванні (*respondendi*), так і при нападі (*laccessendi*) на супротивника. Метафорами є терміни *venustas atque urbanitas* (De or. I, 17) – вишуканість і столична витонченість; саме такі ознаки повинні характеризувати мову. В теорії смішного Цицерона зустрічаємо термін *lepos* (De or. II, 220) поряд і однаково з *facetiae* в значенні «приваблива дотепність». Ще один термін, який вживається в теорії смішного – *contumeliae* (Or. 89) – образи – прийом, який несумісний з простим стилем красномовства.

Іншим різновидом іменникових метафор є двочленні іменникові метафори, які в лінгвістиці прийнято називати генетивними конструкціями, бо другий їх член виражений формою родового відмінка. Наприклад, *linguae solutio* - уміння вільно володіти мовою, *vocis sonus* - звучання голосу – природні здібності, якими, на думку Цицерона, повинен володіти оратор. Термінологічне словосполучення *rhetorum officina* (De or. II, 157) – кузня ораторів має яскраво виражений метафоричний характер. Терміном *sal facetiarum* (De or. I, 243) – сіль дотепів Цицерон характеризує одну з рис красномовства. Словосполучення *varietas colorum* (De or. II, 54) означає «різноманітність кольорів»; тут йдеться про прикраси, виражені за допомогою блискучих слів (*lumina verborum*), або блискучих думок (*lumina sententiarum*). Термін *verborum sententiarumque flores* (De or. III, 96) – квіти слів і думок утворений шляхом метафоричного порівняння слів і думок з квітами, які

немовби засіюють і завітчують мову. Також джерелом термінологічного словосполучення *venustatis color* (De or. III, 199) – прикраса привабливості, що є необхідною ознакою кожного з трьох родів красномовства, є естетична сфера. У терміносполученні *liniamenta orationis* (Or. 186) - контури красномовства семантичного переосмислення зазнала лексема з області геометрії (*liniamenta*). В структурі семантичного поля смішного Цицерона знаходимо терміносполучення *sermonum condimenta* (De or. II, 171) - приправи до розмови з метафорично переосмисленим другим компонентом. Перенесена з кулінарії в область смішного лексема *condimenta* стала позначати “дотепні прийоми”, “види жартів”, які придатні для ораторських виступів. Ще один термін *licentia poetarum* (De or. III, 153) – поетична вільність, згідно з Цицероном, метафорично означає вживання у поезії маловживаних слів, переважно архаїзмів.

Часто вживані атрибутивні конструкції становлять структуру, що набуває переносного значення і позначає зовсім інше поняття. Атрибутивні метафори, або як їх ще називають метафоричні епітети, мають дві основні граматичні форми вираження – прикметник, дієприкметник. Наприклад, *urbana dissimulatio* (De or. II, 269) – столичне прикидання; так образно називає Цицерон іронію в риторичній теорії смішного. Термінологічним словосполученням *inculta oratio* (De or. III, 97) – необроблена мова Цицерон характеризує мову ораторів як грубу та невишукану. Цицерон також вживає термін *spiritus angustior* (De or. I, 261) – надто коротке дихання, щоб охарактеризувати вади, які переборює Демосфен щоденними вправами. Три роди стилю, якими повинен володіти досконалий оратор, Цицерон називає *genus tenue* - низький, *genus medium* - середній та *genus grave* - важкий, поважний (Or. 1–32), що набувають метафоричного характеру. Термінологічним словосполученням *rhetorici libri agrestes* (De or. II, 10) – грубі риторичні твори Цицерон зневажливо називає книги, переважно, грецьких, також деяких римських теоретиків ораторського мистецтва. Термін *dicendi lumina* (De or. II, 114) – означає «блискучі слова» і є одним з визначень фігури слова.

Дієслівні метафори зустрічаються у трактатах Цицерона рідше, ніж іменникові, чи атрибутивні. Наприклад, таке термінологічне словосполучення як *in hominum mentibus vel ad iram aut ad odium aut ad dolorem incitandis* (De or. I, 53) – означає «наповнювати душі людей або гнівом, або ненавистю, або сумом». Іншими словами, емоційний та образний виклад робить предмет промови виразним. Про самих ораторів Цицерон каже *ad permovendos et convertendos animos instructi et parati* (Or. 20) – здатні і готові хвилювати і захоплювати душі людей. Термінологічне словосполучення *odorari, quid sentiant, quid existiment, quid exspectent, quid velint, quo deduci oratione possint iudices* (De or II, 186) побудоване на метафоричному переосмисленні сенсорного дієслова *odorari* і означає «рознюхати, що відчувають, що думають, чого чекають, чого хочуть судді, і до чого їх можна схилити промовою». Метафоричне словосполучення ідіоматичного характеру *lumen adhibere rebus* (De or. III, 50) – прояснити справу виконує прагматичну функцію і отримує у Цицерона термінологічне значення.

Як окрему групу можна виокремити антропоморфні риторичні терміни-метафори, які виражають все, що стосується людини, її фізіологічних особливостей, побутового або соціального життя. Їх доцільно класифікувати за тематичними групами ключових слів, що входять до відповідного метафоричного контексту.

1. Антропометафори, ключовими словами яких постають слова на позначення динамічної сфери життєдіяльності людини. Наприклад: *res dicendo subicere oculis* (Or. 139) – промовою поставити предмет перед очима слухачів, тобто відтворити перед слухачами предмет промови; *circumscriptione ambituque, ut tamquam in orbe inclusa currit oratio* (Or. 207) – у періоді, немовби замкнена в крузі, біжить промова; *ausurium delectationis* (Or. 84) – полювання за ефектами; *infringendis concendisque numeris* (Or. 230) – ломлячи і рубаючи ритм (зневажлива характеристика Цицерона в бік азійських ораторів).

2. Антропометафори, ключовими словами яких є конкретизатори індивідуальних властивостей людської особистості: *concinnitas puerilis* (Brut.

287) – дитяча дзвінкість (визначаючи заслуги Гегезія в розробці ритмізації прози і досягненні дзвінкості, Цицерон все ж характеризує цю дзвінкість як дитячу чи учнівську); *sapientibus sententiis gravibusque verbis ornata oratio* (De Or. I, 31) – мова, прикрашена мудрими думками і багатозначними словами; *gravior in laudando, acerbior in vituperando* – вищий у похвалі, різкіший в осудженні (про ораторську майстерність Катона Старшого); *depravata imitatio* (De or. II, 242) – спотворене наслідування (під цим терміном Цицерон розумів щось на кшталт сучасної карикатури); *incompta oratio* (Or. 78) – непричесана, тобто неприкрашена мова (витончена мова стає чарівною через свою «неприкрашеність», подібно як деяким жінкам до лиця відсутність прикрас); *adipatae dictionis genus* (Or. 25) – ожирілий рід красномовства; *nimis alta et exaggerata oratio* (Or. 192) – надто висока і пишна мова.

Також серед термінів-метафор зустрічаємо **антропометафори, ключовими словами яких є маски-типажі**, що образно характеризують людей, антропоніми, що визначають професійну зайнятість людини, її соціальний статус, психічні та фізіологічні особливості, наприклад: *scurrilis dicacitas* (De or. II, 244) – блазнівська уїдливість. Рідко трапляються термінологічні антропометафори, ключовими словами яких постають соматизми: *ex ipsis visceribus causae* (De or. II, 318) – з самих нутрощів справи (про вимогу черпати матеріал з самої суті справи).

У Цицерона зустрічаємо **метафори, що містять назви мистецьких понять**, наприклад *scenica venustas* (De or. III, 30) – сценічна краса; метафори, **джерелом яких є водна стихія**: *flumen verborum* (Or. 53) – текучість слів (дослівно, ріка слів); *aequabilitas* (Or. 53) – плавність мови.

Метафора-синестезія впливає із природно-біологічної властивості людини одночасно переживати враження, одержані одразу від кількох органів чуттів. При синестезії до семантичних інновацій залучаються зорові, слухові, одоративні, смакові, тактильні образи, внаслідок чого виникає інтерференція різних видів сприймання довкілля. Синестезія створює в уяві реципієнта-читача віртуальну ситуацію «реалізму» багатьох реальностей.

Образи у зорових метафорах можуть охоплювати різноманітні асоціації, до прикладу: *luminosae et quasi actuosae partes duae* (Or. 125) – два блискучі і немовби дійові засоби мови. Смакові метафори здебільшого репрезентують у мовленні традиційні художньо-образні парадигми, наприклад: *salsus* (De or. II, 251) – солений, сказаний з сіллю, той, який говорить із сіллю (гострий, глузливий) – один з термінів Цицерона в теорії смішного. Іншим прикладом є терміносполучення *suaviloquens os* (Brut. 58) – солодка мова. Деякі метафори можуть ґрунтуватись на тактильних асоціаціях – *genus argutum* (Brut. 325) – гострий стиль.

Таким чином, метафоризація як один із засобів вторинної номінації суттєво збагатила фонд латинських риторичних термінів. Вони структурно організовані. Небезпідставно дослідники, спираючись на ідеї Р. Якобсона, співвідносять метафору з парадигматичною віссю в структурі мови, тобто заміщенням поняття *in absentia* і встановленням смислового зв'язку за подібністю [Лотман 1981: 12]. Найвища метафорична продуктивність в риторичній термінології Цицерона властива іменникам, дієслівна метафора зустрічається рідше. Метафоричне термінотворення завжди супроводжується образністю, поєднаною з емоційністю, що з часом пригасають.

3.4 Грецькі запозичення у риторичній термінології Цицерона

Риторичні твори Цицерона ґрунтувалися на грецьких джерелах. Тому відмовитися від грецьких запозичень він не міг, незважаючи на те, що був пуристом у питаннях мови. Зрештою, не міг відмовитися від грецьких запозичень і анонімний автор “Риторики до Гереннія”, незважаючи на свою антипатію до всього грецького.

Своє ставлення до грецьких запозичень Цицерон висловлює в “Академічних бесідах” (I, 25) [Cicero 1885: 126], де він допускає ті, які вже влилися в латинську мову і позначають звичні для римлян поняття: *dialectica*, *rhetorica*, *philosophia*, *physica*. В інших випадках він вважає доцільним використовувати слова рідної мови для номінації нових понять.

Подібну думку висловлює Цицерон і в трактаті “Про межі добра і зла” (III, 2) [Cicero 1876: 348], де він стверджує, що такі грецькі терміни, як *philosophia*, *rhetorica*, *dialectica*, *grammatica*, *geometria* і *musica*, хоч і є запозиченими, але позначають дисципліни, в яких римляни досягнули значних успіхів і, таким чином, можуть бути віднесені до латинського словникового складу.

Риторична концепція Аристотеля, на яку часто посилається Цицерон, визначила філософський характер його риторики [Kroll 1903: 684]. Але значно більший вплив, ніж “Риторика” Аристотеля, на його риторичну систему і, взагалі, на характер античної теорії красномовства виявив твір в шести книгах “*Τέχνη ῥητορικαί*” (“Мистецтво риторики”) Гермагора з Темносу, який у II ст. до н.е. опрацював нову, повністю сформалізовану риторичну систему [Arystoteles 1988: 58].

Цицерон приймає традиційний, що походить від періпатетичних джерел, п’ятичленний поділ риторики: *inventio* – знаходження або вибір теми – гр. εὑρεσις, *dispositio* – розташування матеріалу – гр. τάξις, *elocutio* – стиль, словесне вираження – гр. φράσις або λέξις, *memoria* – вивчення напам’ять – гр. μνήμη, *pronuntio* – виголошення – гр. ὑπόκρισις. Слід відзначити, що названі грецькі терміни Цицерон перекладає за допомогою семантичних кальок (Inv. I, 9), як це зробив автор “Риторики до Гереннія” (I, 3) [Cicero (1) 180: 2], і описово: знайти, що сказати (*invenire, quid dicas*), знайдене розташувати (*inventata disponere*), пізніше прикрасити словами (*deinde ornare verbis*), потім закріпити в пам’яті (*post memoriae mandare*) і, врешті, виконати і виголосити (*tum ad extremum agere ac pronuntiare*) (De or. II, 79) [Cicero (2) 1860: 76–77]. Інколи він пояснює деякі з цих термінів, використовуючи мовні засоби латинської мови: партиципціальні і герундивні конструкції, прийменникові конструкції, інфінітиви та ін., щоб максимально наблизити текст до римського читача.

Згідно з потрійним завданням досконалого оратора - доводити, розважати, схилити - з’явилися відповідно три роди стилю. У Цицерона вони

називалися *genus tenue* – низький стиль, *genus medium* – середній стиль, *genus grave* – важкий стиль (Or. 20–21), або *genus subtile* – точний або простий стиль, *genus modicum* – поміркований стиль, *genus vehemens* – сильний стиль (Or. 69). Неважко помітити, що мова йде про одні й ті ж самі роди стилю, для номінації яких Цицерон використовує парні синоніми. Його стилістична теорія походить від грецьких джерел і у Деметрія, наприклад, знаходимо грецькі етимони латинських термінів: *genus tenue* з гр. ἰσχνός, *genus medium* з гр. μέτριος, *genus vehemens* з гр. δεινός [Античные теории 1936: 278–284].

Відповідно до призначення промови поділялися на три роди: парадний (*genus demonstrativum*), дорадчий (*genus deliberativum*), судовий (*genus iudicale*) (Inv. I, 7). Цицерон подає ці терміни за Аристотелем, які грецькою відповідно називалися: γένος ἐπιδεικτικόν, γένος συμβουλευτικόν, γένος δικαιοδικόν. Переклад цих термінів вперше зустрічається в “Риторичі до Гереннія” (I, 2), Таку саму назву вони мають і в українських латиномовних курсах риторичного мистецтва, наприклад у Теофана Прокоповича [Прокопович (1) 1979: 367, 382].

Розташування матеріалу спиралося на стійку схему побудови промови, вироблену ще в часи софістів [Гаспаров 1972: 20]. Для позначення основних частин промови в грецькій риторичній теорії існували такі терміни: προοίμιον – вступ, διήγησις – розповідь, πίστις – обґрунтування, ἐπίλογος – закінчення. Римляни глибше розробляли це питання. Найпоширенішим був шестичленний поділ промови, який ми знаходимо в трактаті Цицерона “Про знаходження” (I, 19): *exordium*, *narratio*, *partitio*, *confirmatio*, *reprehensio*, *conclusio*. Вони є точними кальками грецьких термінів. Лише два терміни – *partitio* – поділ і *reprehensio* – спростування не мають грецьких відповідників. В трактаті “Про оратора” (II, 80) Цицерон не обмежується лише переліком основних частин промови, а супроводжує їх поясненням завдання кожної з них.

Один раз вживає Цицерон для позначення вступу і закінчення промови грецькі терміни в латинській транслітерації – *prooemium* і *epilogus* (De or. I, 86). Контекстуальне оточення з негативно конотованих слів і виразів, як *pugae* – дурниці, *rhetores illi doctores* – ті учителі-ритори, *littera nulla in libris invenitur* – в

книгах не знайдеться ні йоти, *praeseptis reperti sunt libri* – книги понабивані правилами [Cicero (2) 1860: 18] не дозволяють говорити про їх “інтелектуальну чистоту” [Прохорова 1970: 155], а відтак знижують їх технічність.

Грецький термін *πρέπον*, що найчастіше перекладається як “відповідність”, Цицерон передає в різних контекстах по-різному, використовуючи не тільки лексичні відповідники, як *decorum* (Or. 70), *aptum* (De or. III, 53), *congruens* (De or. III, 53), але й словосполучення і перифрастичні конструкції: *rerum dignitatem aptum et quasi decore loqui* (De or. III, 144), *hoc, quid aptum sit* (De or. III, 210), *ad id, quodcumque agitur, apte congruenterque dicere* (De or. III, 37) та ін.

В залежності від змісту справи питання поділялися на загальні, в яких беруться до уваги визначені особи і обставини (*θέσεισ*), і конкретні, які стосуються конкретних випадків (*ὑποθέσεισ*). Ці поняття ввів в риторику грецький ритор Гермагор, які Цицерон передав латиною перифразами *quaestiones infinitae* і *quaestiones finitae* (De or. II, 41–42). Вони краще умотивовані, ніж їх грецькі відповідники, внутрішня форма яких не усвідомлюється через високий ступінь абстрагованості. Подальшу розробку цього питання ми знаходимо в “Риториці” Св. Августина [Sinko (2) 1959: 115].

Тісно пов’язаним з поняттям тез і гіпотез було вчення про статуси. Цицерон, правдоподібно, запозичив систему статусів у Гермагора [Кузнецова 1976: 96], який був для Цицерона великим авторитетом в галузі риторики. Його термін *status* (Top. 93) є еквівалентом грецького слова *στάσισ*, утворений від спільного індоєвропейського кореня, але оформлений за законами латинської мови. *Status* у Цицерона позначав суперечливу точку в промовах, коли зіштовхувалися думка обвинувача і обвинуваченого.

Велика роль на судовому процесі відводилась припущенню, здогаду, заснованому на психологічному аналізі справи. Цей прийом античні ритори відносили до системи статусів. Він засвідчений у Гермагора під назвою *ὁ στοχασμός* [Volkman 1885: 40]. Його латинським відповідником у термінології Цицерона є *coniectura* (Inv. II, 16) з внутрішньою мотивованою формою.

Важливе місце в риторичній теорії Цицерона займало вчення про достоїнства стилю, т.зв. *virtutes dicendi*. Такими достоїнствами були мовна чистота, ясність, краса і відповідність предмету - “*dicere Latine, plane, ornate, arte congruenterque*” (De or. III, 37), що є еквівалентами грецьких термінів *ἑλληνισμός, σαφήνεια, κόσμος* чи *κατασκευή, πρέπον*. Це вчення ґрунтувалося на схемі чотирьох достоїнств стилю, виробленій Теофрастом у незбереженому трактаті “*Περὶ λέξεως*” (“Про стиль”) [Nagnajewicz 1965: 95; Geschichte 1982: 462]. Сам термін *virtutes dicendi* є фразеологічною калькою теофрастівського *ἀρεταὶ τῆς λέξεως*.

Найбільше уваги присвятив Цицерон третьому достоїнству стилю, що логічно випливає з його поглядів про важливість стилістичного нюансування промов [Bauerschmidt 1900: 24].

Поняття топосу як формального засобу, що полегшував складання промов і аргументацію, розробив Аристотель, хоч як технічний термін риторики він вже зустрічається раніше. Аристотель також ввів поняття загальних топосів, визначивши його терміном *κοινὸι τόποι* (“Риторика”, 1392a) [Arystoteles 1988: 48] Цицерон перекладає його за допомогою фразеологічної кальки *loci communes*, супроводжуючи поясненням: “*Illi loci, quia de universa re tractati solent, communes a veteribus nominati sunt*” (De or. III, 106) [Cicero (2) 1860: 166–167] - “Ті місця, де звичайно можна говорити про будь-що взагалі, були здавна названі “загальні місця”. Цей прийом широко використовувався в римській художній літературі, наприклад у Саллюстія “Війна з Катіліною” (1, 4; 4, 3; 13, 1 та ін.). Грецький термін *ἐνθύμημα* (Top. 55) Цицерон визначає як “умовивід від протилежного” – “*ex contrariis conclusa, quae ἐνθυμήματα appellant*” [Cicero (2) 1860: 386]. У Цицерона ентимема походить від Аристотеля і ґрунтується на його риторичних топосах (“Риторика”, 1326b–1402a) [Античные риторики 1978: 111–122]. Цей топос, який доволі часто зустрічається у промовах, у пізньолатинських риторичних теоріях отримав технічну назву *argumentum ex contrario*.

Період – це одна з найдавніших лінгво-стилістичних категорій, виокремлена і описана ще античними теоретиками красномовства. Слід відзначити, що вони визначали її виключно як синтаксичну одиницю, співвіднесену зі складним і надскладним реченням. Але розташуванням компонентів, інтонаційним малюнком, силогістичним розвитком думки, емоційною насиченістю період спрямований на досягнення особливого ефекту. Сам термін *περίοδος* та його дефініцію знаходимо в Аристотеля [Античные риторика 1978: 140–141]. Цицерон у своїх трактатах неодноразово звертався до питання періоду та періодичності мови (*Brut.* 34, 36, 96, 162; *Or.* 204, 221 та ін.), перекладаючи сам термін або за допомогою структурно-семантичних кальок *amb-itus*, *circu-itus*, або більш чи менш точних латинських відповідників *comprehensio*, *continuatio*, *circumscriptio*.

Період, який виражав закінчену думку, складався з окремих частин (синтагм), які в грецькій риторичній теорії називалися *κόλον* – колон та *κόμμα* – кома. Цицерон в трактаті “Оратор” (211) подає грецькі терміни та їх переклад як *incisum* – відрізок і *membrum* – член, які відносно точно передають семантику оригіналу. Античні теоретики не диференціювали чітко цих понять, але слід думати, що *κόλον* (лат. *incisum*) був більшою складовою частиною, ніж *κόμμα* (лат. *membrum*).

З *incisum* і *membrum* співвідносяться прислівники *incisim* і *membratim*, які у Цицерона також мають термінологічне значення: “*Incisim autem et membratim tractata oratio in veris causis plurimum valet, maximeque eis locis, cum aut arguas aut refellas*” (*Or.* 225) [Cicero (2) 1860: 332] – “Мова, опрацьована по відрізках і членах, має велику силу в дійсних справах, особливо при нападі і спростуванні”.

Багато уваги в трактаті “Оратор” (168–236) Цицерон присвятив теорії ритмічної мови [Cicero (2) 1860: 317–335]. Її створення належить Ісократу, який використав для цього поняття термін *ῥυθμός*. Ритм в прозаїчній мові зводився до чергування довгих і коротких складів і закінчувався ритмічною кінцівкою, яку римляни називали клавзулою (*clausula*). Цицерон для передачі грецького

терміна пропонує застосувати слово *numerus* (*Or.* 170 *et passim*), що є його семантичною калькою.

В теорії смішного Цицерона засоби сміху поділялися на дві групи з усталеною термінологією – *facetiae* (*Or.* 87) – сюжетний засіб сміху і *dicacitas* (там же) – мовний засіб сміху. Вони є семантичними кальками $\gamma\epsilon\lambda\omicron\iota\omicron\varsigma$ і $\sigma\kappa\omega\mu\mu\alpha$.

Inusitatum verbum і *novatum verbum* (*De or.* III, 152), які утворюють антонімічну пару, можна ідентифікувати як архаїзм і неологізм і співвіднести з аристотелівськими термінами $\gamma\lambda\omega\sigma\sigma\alpha$ і $\pi\epsilon\lambda\omicron\iota\upsilon\mu\epsilon\nu\omicron\nu$ [Nagnaiewicz 1953: 23].

Значне місце в риторичній теорії Цицерона займають тропи і фігури. До тропів відносяться окремі слова, вжиті в незвичному або переносному значенні, до фігур – сполучення слів. До найважливіших тропів відносяться метафора, метонімія, гіпербола та ін., до фігур – риторичне питання, вигук, анафора та ін. Але чіткого розмежування цих понять в античних риторів ми не знаходимо.

В латинській мові не існувало для грецького терміна $\tau\rho\omicron\lambda\omicron\iota$ однослівного еквівалента і Цицерон подає словосполучення з об'єктивним генетивом *verborum immutationes* (*Brut.* 69), яке повністю відтворює семантичний зміст оригіналу. Тут же подає визначення тропів з посиланням на греків, яке збігається з сучасним: “*Ornari orationem Graeci putant, si verborum immutationibus utantur, quos appellant τρόλουσ*” [Cicero (2) 1860: 211] – “Греки вважають прикрасами мови переносні вирази, які називають “тропами”.

Найпоширенішою з усіх тропів була метафора (гр. $\mu\epsilon\tau\alpha\phi\omicron\rho\acute{\alpha}$), про яку вже говорить Аристотель у своєму трактаті з теорії поезії [Аристотель 1967: 75]. Цицерон передає цей термін як *translatio* (*De or.* III, 155, 156) або *verbum translatum* (*De or.* III, 152), що є семантичними і структурними еквівалентами грецького терміна. Цікавим є образне порівняння метафори з вживанням одягу, який спершу служив тільки для охорони тіла від холоду, а потім став прикрасою [Cicero (2) 1860: 177].

Різновидом метафори була катахреса (гр. $\kappa\alpha\tau\acute{\alpha}\chi\rho\eta\sigma\iota\varsigma$), яка полягала у використанні слова у неправильному, неприродному значенні. Цицерон передає

цей термін за допомогою структурно-семантичної кальки *ab-usio* (Or. 94), пор. *κατά-χρησις*.

Іншим поширеним тропом була метонімія (гр. *μετωνυμία*), яка, за визначенням Цицерона, полягала в заміні одного слова іншим: “*Μετωνυμίαν grammaticī vocant, quod nomina transferuntur*” (Or. 93) [Cicero (2) 1860: 297]. Сам термін Цицерон перекладає як *traductio* (De or, III, 167). В трактаті “Риторика до Гереннія” метонімія має назву *denominatio*, у зв’язку з чим Є. Скоробагата визначає термін *traductio*, як кальку, створену самим Цицероном [Скоробагата 1972: 67].

Створення вчення про стилістичні фігури традиція приписує софісту і ритору з Леонтин Горгію, який жив в V–IV ст. до н.е. (т.зв. *Γοργαῖα σχήματα*). До фігур в античній риторичі відносили всі вирази, які відхилялися від тієї, чітко визначеної норми, яка вважалася природньою. Тому таких фігур була незчисленна кількість, які за влучним висловлюванням М. Гаспарова, було “легко як-небудь назвати, важче визначити і ще важче систематизувати” [Гаспаров 1991: 41]. Мабуть, це було однією з причин, що у Цицерона ще нема усталеного терміна на позначення фігур і він вагається у виборі відповідника для слова *σχῆμα*: *figura* (Opt. gen. or. 14), *forma* (Brut. 88), *lumen* (Or. 83). В трактаті “Про оратора” (III, 201) Цицерон використовує термінологічні фразеологізми *lumina verborum* - блискучі слова і *lumina sententiarum* – блискучі думки, які є перекладом грецьких *σχῆματα λέξεως* або *λόγου* і *σχῆματα διανοίας*. Ці терміни вперше вжив Теофраст у творі “Про стиль” [Volkmann 1885: 460].

Серед згаданих Цицероном фігур, що мають грецькі відповідники, можна назвати *percursio* (De or. III, 202) – надмірно детальний виклад – гр. *διέξοδος*, *reticentia* (De or. III, 205) – переривання речення, спричинене раптовою мовчанкою – гр. *ἀποσιώπησις*, *geminatio verborum* (De or. III, 206) – повторення слів – гр. *ἀναδίπλησις* і *repetitio* (De or. III, 206) – повторення слова або ряду слів на початку речення – гр. *ἐπανάφορα*, *contrarium* (De or. III, 207) – протиріччя – гр. *ἐπαντιότης*, *dissolutio* (Part. 21) – безсполучникове поєднання слів в реченні –

гр. ἄσύνδετον (прийом, протилежний йому *multitudo coniunctionum* в риторичних трактатах Цицерона не згадується) і багато інших.

Грецький термін *προσωποποιᾶ* – просопея, уособлення Цицерон передає дескриптивним методом (т. зв. дескриптивна перифраза): *personarum ficta inductio* (*De or.* III, 205) – введення видуманих осіб і зараховує до стилістичних фігур.

Грецький термін *κρίνωμενον* Цицерон в “Оратор”, 126 перекладає за допомогою словосполучення *certamen controversiae* – предмет суперечки. Але тому що цей термін включав надто велику інформацію і не відтворював внутрішньої форми грецького етимону, в “Топіці” 95 він конкретизує його значення: “*Κρίνωμενον*” – це *quā de re agitur*” – “*Κρίνωμενον* – це питання, що впливає зі статусу”. Р. Фолькманн співставляє його з латинським терміном *quaestio* [Volkmann 1885: 104], який через його полісемантичність не може бути точним відповідником грецького прототипа.

Терміни з однієї галузі знання можуть переходити в іншу, зазнаючи у тій чи іншій мірі категоріального переосмислення. Така транстермінологізація веде до утворення міжгалузевих омонімів [Суперанская 1989: 203]. Відомо, наприклад, яке значення мали поняття і терміни діалектики, використані Аристотелем у працях з логіки, об’єднаних спільною назвою “Органом”, для створення аналогічного інструменту для красномовства.

Серед грецьких запозичень зустрічаються у Цицерона терміни, які прийшли з логіки. Це – передусім сам термін *διαλεκτική*, який Цицерон передає методом дефініції: “*Ars bene disserendi et vera ac falsa diiudicandi*” (*De or.* II, 157) [Cicero (2) 1860: 94] – “Наука правильно міркувати і розрізняти істину і неправду”.

Риторика ґрунтувалася на діалектиці, яка у свою чергу, є “логіка чистої можливості” [Лосев 1975: 531]. Таке трактування Аристотелем взаємозв’язку діалектики і риторики послужило навіть у середньовічних авторів логічною основою для перенесення риторичних термінів *inventio*, *dispositio* і деяких інших у логіку [Радченко 1984: 71].

Інший термін діалектики ἐπιχειρήματα Цицерон перекладає як *ratiocinatio* (*Inv.* I, 57) – умовивід, пояснюючи його застосування в риториці. Слід відзначити, що термін Цицерона краще умотивований. У його морфологічній структурі виокремлюється часто вживане у риториці та філософії як термін слово *ratio*, що є кореневою морфемою, і складний суфікс *-cin-atio*, другий компонент якого був продуктивний при творенні термінів у різних фахових підмовах.

Терміном діалектики, який вживався також в риториці, є ἐπαγωγή (*Top.* 42). Він полягав у наведенні аналогічних прикладів для доказу. Цицерон наводить його латинський відповідник *inductio*, що є структурно-семантичною калькою (ἐπ-αγωγή - *in-ductio*) та пояснює застосування.

Методом дефініції відтворює Цицерон грецький термін αὔξησις: “*Pars orationis, quam in augendis amplificandisque rebus pono, ab Graecis αὔξησις est nominata*” (*Or.* 125). [*Cicero* (2) 1860: 305] – “Засіб мови, який я вбачаю в поширенні і розгортанні теми, у греків називається “збільшення”.

Подібно передає Цицерон грецький термін ἀντίθετον, який визначав стилістичну фігуру протиставлення: “*Graeci ἀντίθετα nominant, cum contrariis opponuntur contraria*” (*Or.* 166) [*Cicero* (2) 1860: 317] – “Антитеза – це, коли протиставляються протилежності”.

Найчастіше наводить Цицерон риторичні терміни у грецькому написанні, якщо до грецького терміна важко знайти латинський еквівалент. Наприклад, λογοδαίδαλος (*Or.* 94) – умілий оратор, досл. словоумілець. Так Цицерон, посилаючись на Сократа у Платоновому “Федрі”, називає тих, які першими розробляли стилістичні фігури: Трасімаха з Халкедона, Горгія з Леонтин, Теодора з Візантія. Іншим прикладом є ὑπαλλαγή (*Or.* 93) – гіпаллага, вид метонімії. Як приклад, Цицерон наводить “Africa” замість “Afri” та подає визначення тропу. Без перекладу і чіткої дефініції залишає Цицерон грецький термін χαρακτήρ (*Or.* 134) – характер промови. Негативно конотованим терміном, залишеним без перекладу, є праγματικοί (*De or.* I, 198) – прагматики, яким Цицерон називає у греків людей, які заради грошей надають свої послуги

ораторам в судах. У грецькій графіці наводить Цицерон термін *παρωνομασία* (De or. II, 256) для позначення фігури мови, яка полягає у зближенні етимологічно або тільки формально подібних слів. Його латинською калькою є термін *anponinatio*, засвідчений в “Риторичі до Гереннія” (IV, 29). Прямим грецьким запозиченням є термін *λέξις* у розкладному словосполученні, побудованому за словотвірною моделлю Adv + S + P: *lepide λέξις compostae* (Or. 149) – чудово розташовані слова.

Важливе місце в риторичній теорії Цицерона займає етос і патос. Для номінації цих понять Цицерон користується грецькими термінами *ἠθικόν* (Or. 128) і *παθητικόν* (Or. 128), які залишає без перекладу і які коротко можна визначити як “спосіб виголошення промови, який виявляє характер оратора” і “спосіб виголошення промови, який здатний викликати у слухачів бажані для оратора відчуття”.

Інколи, щоб передати зміст грецького терміна, Цицерон наводить його латинський відповідник, як у виразі “Graece ῥήτωρ et Latine eloquens dictus est (Or. 61) [Cicero (2) 1860: 290] – “Грецькою, ритор, а латиною “красномовець” називається”.

У риторичних трактатах Цицерона зустрічаються випадки транслітерації грецьких термінів. Стосовно сучасних мов паралельно вживається також термін транскрипція, який для класичних мов був би неточним, тому що жодна транскрипція неспроможна відтворити звукову матерію мов, які перестали існувати. Найпоширенішим словом є *rhetor* (Inv. I, 61; De or. I, 84; II, 57, 62; Brut. 216 та ін.) – ритор. Воно настільки вкоренилося в латинській мові, що утворило ціле гніздо однокореневих похідних, які теж засвідчені у Цицерона: *rhetorica*, *rhetoricus*, *rhetorice*. Цікавим є слово *rhetoricoteros* (De or. III, 171) – красномовніший, що є грецьким компаративом до *rhetoricus*, пор. гр. *ῥητορικώτερος*. Транслітерованими є також назви віршових стіп: *iambus* (De or. II, 182), *trochaeus* (De or. III, 182), *dactylus* (Or. 194) та ін., які попросту не мають відповідників в латинській мові, як і в інших мовах. Вони ритмом охоплювали ораторську прозу. На думку Цицерона, їх слід чергувати, щоби надати

плавності і стрункості мові, але в закінченнях періоду, т. зв. клавзулах, бажано використовувати *creticus* (Or. 218). Хвалебні пісні на честь Аполлона *Paean* і *Nomion* внаслідок метафоризації (власна назва переноситься на загальну) в риторичі Цицерона стають оказіональними термінами на позначення похвали для підзахисних з боку оратора (De or. I, 251). Із сакральної лексики був запозичений шляхом транслітерації грецький термін *mysterium* – таїнство, вжитий Цицероном у словосполученні з об'єктним зв'язком *dicendi mysteria* (De or. I, 206) – таїнства слова. Транслітерованим є також грецький термін *panegyricus* (Or. 37) – панегірик, вдячна, а пізніше похвальна промова. Його латинський синонім *laudatio* не володів чітко визначеним технічним характером. Латинізованим запозиченням з грецької мови є *sophista* (Or. 65), утворений за допомогою грецького суфікса *-ista* зі словотвірним значенням діючої особи, який у Цицерона отримав негативний відтінок “парадний оратор”. За допомогою латинської графіки передає Цицерон грецький термін *εἰρωνεία* – *ironia* (De or. II, 270) – іронія, прихована насмішка. Незважаючи на те, що іронія в теорії смішного займає незначне місце, в практичній ораторській діяльності він використовує її часто. Асимільований шляхом транслітерації є грецький термін *aenigma* (De or. III, 167) – натяк, загадка. На думку Цицерона, прийом розвинувся з метафори, яким, однак, він радить не зловживати. Прямим запозиченням з грецької мови є термін *architectus* (гр. ἀρχιτέκτων) у метафорі *architecti verborum* (Brut. 118) – будівничі слів. Слово морфологічно адаптувалось, отримавши латинське закінчення *-us*.

Засвідчені у Цицерона термінологічні атрибутивні словосполучення, означуване або означаюче яких є транслітерованим грецьким словом. Вони переважно семантично членимі і у значній мірі мотивовані значенням компонентів словосполучення. Атрибути, як правило, виражені відносними прикметниками, які легше піддаються термінації, ніж якісні прикметники. Наприклад: *rhetorici libri* (De or. II, 10) – риторичні твори, *scenica venustas* (De or. III, 30) – сценічна краса, *heroicus versus* (De or. III, 182) – епічний вірш, тобто гекзаметр, *tragicus orator* (Brut. 203) – патетичний оратор і деякі інші.

Терміни-епоніми не характерні для риторики Цицерона. Серед них можна виокремити хіба що *Hermagorae praescepta* (*Brut.* 271) – правила Гермагора з характерною для цього типу номінативних одиниць двослівною структурою: іменник – власне ім'я в генетиві + іменник в номінативі, що є стрижневим словом. Прізвищевий компонент є морфологічно адаптована (до грецької основи додано латинську флексію родового відмінка -ae) назва грецького ритора Гермагора, що дає підставу зарахувати термін до грецьких запозичень.

Незважаючи на неодноразові заклики зберігати чистоту латинської мови, на змістовому рівні своїх творів Цицерон не виявляє неприхильності до грецьких запозичень. Про це, зокрема, свідчить значний пласт слів грецького походження в його риторичній термінології. Методи запозичення були різні. Найуживанішим методом було калькування (семантичне і структурно-семантичне). При такому методі запозичені лексеми повністю зберігають основні семи денотативного змісту, а при структурно-семантичному калькуванні – поморфемно відтворюється зміст запозиченого терміна. Наприклад: *amb-itus* < *περί-οδος*, де *amb-* = *περί-*, а *itus-* = *ὁδός*. Рідше трапляються фразеологічні кальки. У Цицерона вони здебільшого зводяться до перекладу кожного компонента фразеологічної одиниці оригіналу зі збереженням денотативних і конотативних характеристик. Наприклад: *ἀρεταὶ τῆς λέξεως* > *virtutes dicendi* - достоїнства стилю. Досить уживаним методом була транслітерація, яка свідчить про те, що слово вже вкоренилося в латинську мову і є загальнозрозумілим. Вона полягає у фонетичній та графічній адаптації запозичених слів. Як відзначає П. Содомора, метод калькування сприяє “національній ідентифікації терміносистеми”, в той час, як метод транслітерації – “інтернаціоналізації лексики” [Содомора 2010: 258]. Зустрічаються у Цицерона і запозичені слова у грецькій графіці. Майже всі вони є технічні терміни, які Цицерон інколи супроводжує поясненням, як наприклад *παρωνομασία*. І накінець, останнім методом можна назвати метод дефініції, яка володіє високим ступенем експліцитності.

Лексичні запозичення у Цицерона набули морфологічних ознак латинської мови і адаптувалися до граматичних парадигм. Вони зберігають її флективну систему, включаються у деривативні процеси, формують дериваційні гнізда, вступають у синтагматичні та парадигматичні відношення зі споконвічними латинськими словами.

Висновки до розділу III

Основні лексико-семантичні відношення загальнолітературної мови як синонімія, антонімія, метафоричні переноси значень, іноземні запозичення та ін. в однаковій мірі властиві риторичній термінології. Це пояснюється спільністю риторичної термінології з загальнолітературною мовою, в склад якої вона входить як фахова підмова.

Аналіз риторичної терміносистеми у Цицерона не виявив принципової різниці між термінологічною і загальнолітературною синонімією. Для неї характерні ті ж самі типи синонімів – дублетні, поняттєві, ієрархічні, стилістичні. Значно рідше у Цицерона синоніми об'єднуються у синонімічні ряди, що характерно і для сучасних терміносистем.

Антонімія, як лексико-семантична категорія, що відображає відношення протилежності і контрастності, притаманна майже всім мовам, а у фахових мовах репрезентована навіть ширше, ніж у загальнолітературній мові. Метод семантичних опозицій дозволив виокремити у риторичній термінології Цицерона антонімічні пари, пов'язані відношеннями комплементарності, контрастності, контрадикторності. Найчисельнішою виявилася група антонімів, побудована на контрадикторних відношеннях.

Одним із способів поповнення риторичної термінологіки було перенесення значення за подібністю і аналогією. Асоціативні метафоричні переноси виконують важливу образну функцію у поетичному мовленні, у мові науки – передусім номінативну. Джерелом метафоричних риторичних термінів була антропосфера, рідше інші явища і предмети природи. В основу

класифікації риторичних термінів-метафор покладено генетичний критерій, доповнений тематичним і граматичним.

Грецькі запозичення становлять значний відсоток в риторичній термінології Цицерона. Найуживанішим методом передачі грецьких термінів було калькування, яке супроводжувалося поморфемним відтворенням семантичного змісту запозиченого терміна. При транслітерації відбувалася фонетична і морфологічна адаптація грецизма. Слова, запозичені у грецькій графіці, є переважно технічними термінами. Метод дефініції, незважаючи на громіздкість і незручність в користуванні, володіє високим ступенем експліцитності.

Прийняття слів грецького походження не порушило закономірності розвитку термінофонду латинської риторики, а збагатило його в кількісному і якісному відношенні.

Основні наукові результати розділу опубліковані у статтях (16, 20, 22).

РОЗДІЛ 4

ДЕРИВАТИВНІ ПРОЦЕСИ У ТВОРЕННІ РИТОРИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЦИЦЕРОНА

4.1 Морфологічний спосіб утворення риторичних термінів

Значне місце у риторичній термінології Цицерона посідає морфологічний спосіб творення термінів, який найяскравіше проявляється у суфіксальному словотворі. Він полягає у приєднанні суфіксів з різним категоріальним значенням до твірної основи безпосередньо, або за допомогою інтерфіксів, що є з'єднувальними елементами. Таким чином, моделі, за якими суфікси приєднуються до твірної основи, є лінійними на відміну від нелінійних моделей, які визначають конвертивні процеси, субстантивацію і ад'єктивацію, аббревіацію тощо [Кубрякова 1965: 59–60].

Деякі лінгвісти розрізняють продуктивність і активність словотвірної моделі [Кубрякова 1965: 21; Макарова 1970: 263–264; Штейнберг 1976: 15]. Продуктивність визначається загальною кількістю слів, утворених за даною моделлю, активність - кількістю неологізмів. Для цілей нашої роботи таке розрізнення неістотне, тому що важко застосувати ці поняття до певного синхронного зрізу мови, яка давно перестала існувати. Крім того, сам кількісний показник вже існуючих у мові слів без прийняття можливостей нових утворень суперечить самому поняттю “продуктивність”.

Аналізуючи структуру деяких похідних термінів, ми не обмежилися тільки синхронним методом, але й залучали діахронний. Адже створення нового слова - це, передусім, процес. Тому слушно відзначила Є. С. Кубрякова, що система словотворення виступає одночасно і як результат розвитку, і як певний словотвірний процес [Кубрякова 1965: 15].

4.1.1 Суфіксальний словотвір іменників

Найуживанішою в риторичній термінології Цицерона є лексема *orator*. Тільки в першій книзі трактату «Про оратора» налічується понад 80 випадків її вживання при незначній продуктивності моделі у Цицерона, що визначається суфіксом *-tor*. Вона вживається або самостійно, або у поєднанні з постпозитивними прикметниками, утворюючи атрибутивні термінологічні словосполучення: *orator medius* (Or. 98) – середній оратор, для якого характерний помірний і змішаний стиль, *orator tenuis* (Or. 81) – оратор, для якого характерний простий стиль, *orator perfectus* (De or. III, 143) – досконалий оратор, *orator tertius* (Or. 97) третій оратор, для якого характерний пишний стиль. Суфікс *-tor*, що є індоєвропейського походження, використовувався для позначення виконавця дії і здобув певну продуктивність для агентних імен в різних терміносистемах за моделлю основа інфекта + суфікс: *declamator* – учитель красномовства, *formator* – вихователь, *accusator* – обвинувач, *provocator* – вид гладіаторів, *dealbator* – штукатур, *fascinator* - заклинатель і т. д.

Продуктивною була модель, за якою утворювалися віддієслівні іменники переважно на супінній основі з суфіксом *-tio/-sio*³. За інверсивним словником О.Градевіца [Gradewitz 1966] в латинській мові налічується близько 3000 дериватів з суфіксом *-tio*. Його словотвірним значенням була абстрактна дія, що зумовило широке використання не тільки в загальнолітературній мові, але й у терміносистемах різних галузей⁴ і успішну конкуренцію з іншими суфіксами з дещо подібною, але чітко невизначеною семантикою: *-tas*, *-tudo*, *-itio*, *-tura* [Тронский 1953: 133].

У риторичній термінології Цицерона за допомогою цього суфікса утворені деривати *actio* (De or. I, 145; II, 30; Or. 55) – спосіб виголошення промови, *dictio* (Brut. 257, 272) - промова, *amplificatio* (Part. 52) – посилення,

³ Меншу продуктивність *-sio* обумовив морфологічний тип супіна на *-sum*, який не був таким поширеним, як на *-tum*.

⁴ Наприклад, в медицині [Синиця 1979].

ампліфікація, *geminatio* (De or. III, 206) – повторення, *perfectio* (Or. 228) – досконалість, *oratio* (Or. 15, 16, 20) – промова, *propositio* (De or. III, 203) – предмет, тема, *disceptatio* (De or. II, 78) – суперечка, *imitatio* (De or. II, 252) – передражнювання, *digestio* (De or. III, 205) – розклад промови по пунктах, *definitio* (De or. II, 83) – визначення, дефініція, *defensio* (Or. 103) – захисна промова, *comprensio* (Brut. 96) – періодичність, *conclusio* (De or. III, 179) – ритмічна кінцівка і багато інших.

Синонімічним до суфікса *-tio* був *-tus* з таким самим словотвірним значенням. Семантично розрізняючись в архаїчній латині, вони все більше зближувались, взаємозамінювались, чому, між іншим, сприяли і метричні міркування, коли висока поезія, яка культивувала дактилічні форми, не була пристосована до кретичної структури (- -) кінцівки *-tio*. Похідні з суфіксом *-tus* утворювалися за однаковою з *-tio* віддієслівною словотвірною моделлю. В риторичній термінології Цицерона засвідчено *dilectus* (De or. III, 150) – підбір слів⁵, *circuitus* (Or. 78, 187) – період, *gestus* (De or. I, 251; Brut. 141) – рухи тіла, *hiatus* (Or. 77) – збіг голосних, зіяння, *ambitus* (Or. 221) – період, *structus* (Brut. 274) – нагромадження слів, *instructus* (De or. III, 23) - побудова промови, *ornatus* (De or. III, 23) - прикраси слів і деякі інші.

Суфікс *-tura* надавав утвореним за його допомогою похідним значення дії або результату дії і перебував у генетичних і словотвірних зв'язках з суфіксами *-tor* і *-tio*. Його технічний характер [Marouzeau 1914: 159; Zelmer 1930: 6] зумовив широке використання для утворення слів зі спеціалізованим значенням. У риторичній термінології Цицерона непродуктивний, знайдено тільки *coniectura* (Brut. 144) – припущення, здогадка, *structura* (Or. 149; Brut. 33; Opt. gen. or. 5) – розташування або порядок слів, *scriptura* (De or. I, 150) - написаний текст промови. Словотвірною базою для суфікса *-tura-* була супінна основа перехідних дієслів. Відіменна модель суфікса була малопродуктивною.

⁵ Питання підбору слів посіло важливе місце у стилістичних теоріях авторів латиномовних українських риторик і поетик [Маслюк 1977].

На супінній основі дієслів утворювалися також іменники на *-tum* зі словотвірним значенням результату дії. Модель була непродуктивною, принаймні в риторичній термінології, де ми знайшли тільки один дериват *interpunctum* (*De or.* II, 328; III, 181) – пауза в мові, розділовий знак між словами.

Від дієслівної основи утворений за допомогою суфікса *-ago* іменник *imago* (*De or.* II, 358) – образ. Суфікс був непродуктивний в загальнолітературній мові, а в риторичній Цицерона представлений лише одним прикладом.

Малу продуктивність в риторичній термінології Цицерона виявив суфікс *-entia*. За його допомогою утворювалися від дієслівних інфектних основ при підтримці відповідних дієприкметників активного стану іменники зі значенням якості: *eloquentia* (*De or.* I, 109, 133) – красномовство, *reticentia* (*De or.* III, 205) – фігура мови “замовчування”.

Суфікс *-mentum* зі словотвірним значенням результату дії приєднувався до основ інфекта. Незважаючи на значну продуктивність і навіть розширення дистрибуції в загальнолітературній мові, в риторичній термінології суфікс не був особливо активним: *argumentum* (*Or.* 44, 46) – доказ, *complementum* (*Or.* 230) – доповнення, довершення, *ornamentum* (*Or.* 81, 82, 136; *Brut.* 140) – прикраси слів, думок, *pigmentum* (*De or.* II, 188) – риторичні прикраси.

Синонімічним, але малопродуктивним варіантом суфікса *-mentum* був *-men*. Незважаючи на всі зусилля письменників вдихнути в нього життя, дериваційний потенціал суфікса залишався незначним і реалізувався лише в окремих лексемах, переважно зі спеціалізованим або технічним характером. У риторичній термінології Цицерона засвідчено *acumen* (*Or.* 110) – гострота мови, *certamen* (*Or.* 126) – предмет суперечки.

Непродуктивним в риторичній термінології Цицерона був суфікс *-ium*. Він приєднувався до інфектних дієслівних основ і виражав значення результату дії. Засвідчено тільки два приклади: *studium* (*De or.* II, 29) – вивчення, наука (красномовства) і *colloquium* (*Part.* 32) – розмова (в структурі мови оратора).

Від дієслівної основи за допомогою суфікса *-etum* утворений іменник *decretum* (De or. II, 116) – указ. Слово відноситься до доказових засобів оратора.

Поодинокими в риторичній термінології Цицерона є віддієслівні утворення з суфіксом *-ulu*. Він належить до семантичного поля медіативних суфіксів [Serbat 1976: 372] і володіє широким спектром словотвірних значень. У згаданому випадку – це *discipulus* (De or. II, 29) – учень оратора і рідкісне слово *rabula* (Or. 47) – адвокат-крутій з агентним значенням, *clausula* (De or. III, 181, 191; Or. 216) – кінцева частина періоду, ритмічна кінцівка зі значенням результату дії. В загальнолітературній мові суфікс продуктивний.

Медіативний суфікс *-culu* приєднувався до презентної основи, утворюючи похідні з інструментальним значенням. Незважаючи на те, що *-culu* був найпродуктивнішим серед медіативних суфіксів і виявляв стабільну активність протягом всієї історії латинської мови [Serbat 1976: 380], в риторичній термінології зустрічаються лише поодинокі випадки. Наприклад, часто вживаний термін *ridiculum* (De or. II, 245, 249; Or. 87, 88) – жарт, дотеп як риса ораторського мистецтва. У трактаті «Оратор» засвідчено також *vincula* (77) – кайдани ритму, яке, транспонуючись в процесі метафоризації в риторичний термін, розвинуло тропеїчну категоріальність з властивою їй емоційністю.

Суфікс *-or*, зв'язаний структурно-семантичними відношеннями з дієсловами на *-ēre* і прикметниками на *-idus* [Корыхалова 1966], утворював ряд лексико-семантичних груп віддієслівних іменників на позначення чуттєвої сторони пізнання. У Цицерона з суфіксом *-or* утворені риторичні терміни *splendor* (Or. 110, 164) – блиск слів, *sapor* (Brut. 172) – смак слів, *rubor* (De or. II, 242) – безсоромність слів. Його продуктивність в риторичній термінології була обмежена структурно-семантичними відношеннями, характерними для даного словотвірного типу.

Суфікс *-tas* приєднувався до основ прикметників і утворював численну групу іменників з абстрактним значенням якості. В риторичній термінології теж був продуктивним: *facilitas* (Or. 21) – легкість мови, *aequalitas* (Or. 21) –

рівномірність мови, *integritas* (Brut. 132, 284) – бездоганність мови, *gravitas* (Or. 20, 32) – важливість думок, *lenitas* (Or. 53) – плавність мови, *dignitas* (Or. 210) – достоїнство мови, *deformitas* (De or. II, 236) – потворність (з області смішного в риторичній), *dicacitas* (De or. II, 218) – дотепність, *ieiunitas* (Brut. 285) – прозаїчність мови, *siccitas* (Brut. 285) – сухість мови та ін.

Давніший суфікс *-tudo* перебував у структурно-семантичних відношеннях з суфіксом *-tas* і вже в класичній латині був малопродуктивний [Marouzeau 1914: 158]. Кількісні кореляції з суфіксом *-tas* в риторичній термінології приблизно такі самі, як і в загальнолітературній мові. Можна назвати *consuetudo* (Or. 76, 153) – манера мови, *similitudo* (Or. 138) – уподібнення, *turpitududo* (De or. II, 236) – гидкість (з області смішного), *dulcitududo* (De or. III, 161) – солодкість (мови).

Суфікс *-itia*, який виник шляхом перерозкладу в таких словах, як *div-it-ia*, *mil-it-ia* та ін. [Meillet 1924: 366], приєднувався до прикметникових основ, утворюючи у великій кількості абстрактні іменники зі значенням властивості і якості. В риторичній термінології малопродуктивний. Наприклад, *mollitia* (Or. 59) – рухливість, гнучкість мови.

Декілька термінолексем у Цицерона утворено за допомогою суфікса *-ici*, який походить від індоєвропейського *-*ko* [Meillet 1914: 359]. Його словотвірним значенням була властивість або приналежність, яку він надавав утвореним за його допомогою десубстантивним прикметникам. Але часте вживання в атрибутивних словосполученнях з означуваним іменником виявило можливість виразити це поняття шляхом еліпсиса, замінюючи назву предмета його якістю, що призводило до субстантивації прикметника. Згодом суфікс став вживатися і для утворення іменників, хоч у багатьох випадках легко припускати еліптований іменник, як наприклад в риторичних термінолексемах грецького походження у Цицерона: *Asiaticus* (scil. orator) (Brut 325) – азіатик, прихильник азійського ораторського стилю, *Atticus* (scil. orator) (Or. 75; Brut. 284–292) – аттик, аттичний оратор, *dialectica* (scil. ars) (Or. 113, 114) –

діалектика, *dialecticus* (scil. *praeseptor*) (Or. 113) – діалектик, знавець або учитель діалектики, *creticus* (scil. *pes*) (Or. 215, 217, 218) – кретична стопа і т. д.

Спеціалізація і термінологізація демінутивів характерна для багатьох мов. Особливо активним у цьому відношенні виявився відіменний демінутивний суфікс *-ulu*. Він перебував в омонімічних, а можливо й генетичних зв'язках з девербативним суфіксом *-ulu* [Zucchelli 1969; Zucchelli 1970], який часто реалізував термінологічне або близьке до нього значення, що теж сприяло термінологізації демінутивів. У риторичних трактатах Цицерона ми виявили демінутив *formula* з термінологічним значенням, переважно юридичним (De or. I, 80; II, 178; Or. 36) – судова інструкція і один раз з риторичним (Or. 75) – суттєва ознака промови. Таким чином, слово переходило з однієї терміносистеми в іншу, набуваючи різних смислів. Це явище відоме під назвою «термінологічна омонімія». Слід відзначити, що й непохідне слово *forma* в риторичному дискурсі Цицерона часто вживається як риторичний термін (Or. 37, 43, 116; Brut. 69), що теж підтримувало термінологізацію слова *formula*.

Риторичний термін *particula* (Or. 205, 206, 226) – сегмент фрази, частина періоду, найменша частина промови утворений за допомогою демінутивного суфікса *-culu* з пресуфіксальною фонемою *i*, обумовленою твірною основою іменників на *-i*. Слово існує і як демінутив, і як транспонована назва, у зв'язку з чим інколи доволі важко визначити його термінологічний статус.

З девербативним суфіксом *-culu* його зв'язують не лише омонімічні, але й асоціативні зв'язки, внаслідок чого відбувалися зближення і взаємодія демінутивної та інструментальної серій, часте використання демінутивів в якості термінів технічного характеру. Інший демінутив *oratiuncula* (Brut. 77) – невелика промова, утворений суфіксом *-culu* від основи на *-ion*, що визначило кінцівку *-unculu*. Більшість демінутивів, які включають суфікс *-unculu*, утворені від абстрактних імен на *-tio*, що характеризує їх книжний характер, який чітко простежується у пізніх латинських авторів. *Oratiuncula* можна співвіднести з такими семантично характерними словами як *contradictiuncula* – невелике заперечення і *conventiuncula* – невеликі збори в Августина (IV ст.),

expositiuncula – короткий виклад і *interpretatiuncula* – коротке пояснення в Ієроніма (IV ст.), *deprecatiuncula* – невелике прохання у Сальвіана (V ст.). Генетичну спорідненість девербативного і демінутивного суфіксів Г.Рольфе заперечує [Rohlf 1969: 371–373].

Жіноча форма суфікса *-iuncula*, успадкованого латиною від індоєвропейської прамови, використовувалася для утворення декількох семантичних класів іменників. Первісно суфікс приєднувався до іменних основ, але пізніше розширив дистрибуцію і міг приєднуватися до дієслівних, часто за допомогою інших суфіксальних елементів, які на історичному етапі розвитку латинської мови не виокремлювалися і які М.Лойманн називає кореневими детермінативами (*Wurzeldeterminative*) [Stolz-Schmalz 1928: 13]. В риторичній термінології цей суфікс зустрічається в абстрактних іменниках зі значенням професійної діяльності, як наприклад, часто повторювані у Цицерона *doctrina* (*De or.* III, 48; *Or.* 13, 17 і т. д.) і *disciplina* (*Or.* 16, 17 і т. д.) зі значенням «навчання», «освіта».

Суфікс *-arius* первісно утворював багаточисленну групу прикметників зі значенням приналежності, які легко субстантивувалися. Це значення послужило для розвитку в ньому агентної функції, яка стала переважною в іменникових утвореннях. Малопродуктивний у загальнолітературній мові, він широко вживався у підмові різних професій, наприклад торгової, військової [Staaf 1896: 2]. В риторичній термінології Цицерона знайдено тільки один дериват з суфіксом *-arius* – *adversarius* (*De or.* I, 143) – противник. Це, очевидно, пов'язано з іншою референтною співвіднесеністю риторичної лексики. Теоретично суфікс *-arius* міг приєднуватися до основи майже кожної частини мови, але домінуючою є відіменникова словотвірна модель.

Популярний в народній мові експресивний суфікс *-o*, *-onis* [Fisch 1888: 57; Väänänen 1959: 96–97] внаслідок метонімічного перенесення характерних ознак у людей на самих людей інколи вживався на позначень занять. В риторичній Цицерона засвідчений з цим суфіксом тільки один дериват

нез'ясованого походження *tiro* (De or. I, 218), який позначав оратора-початківця без досвіду виступів на форумі.

За допомогою непродуктивного суфікса *-oni* утворено *patronus* (*pater*) (De or. I, 230) – захисник, адвокат. У зв'язку з існуванням судового красномовства термін без зміни значення використовувався в обох підмовах.

Від основи іменника *patronus* за допомогою рідкісного суфікса *-cinium* утворений іменник *patrocinium* – судовий захист. Він міг бути підтриманий дієсловом *patrocinari*, яке засвідчене раніше і знаходиться з ним в одному словотвірному ряді. Незважаючи на дуже низьку продуктивність даної моделі (крім *patrocinium*, у словниках наводяться тільки *tirocinium*, *lenocinium*, *tibicinium*), саме слово в риториці зустрічається доволі часто (De or. I, 242; III, 63; Brut. 112; Or. 120).

У Цицерона засвідчено чотири іменники технічного характеру, утворених за допомогою суфікса *-monium* від іменних основ [Marouzeau 1914: 158]. З них *testimonium* (De or. II, 116) – доказ, підтвердження є риторичним терміном, що відноситься до доказових засобів оратора.

Структурно-семантичний аналіз розглянутих дериватів дозволяє зробити висновок, що в риторичному дискурсі Цицерона використовуються іменникові терміни, утворені за моделями загальнолітературної мови. Найчисленнішим виявився структурно-семантичний ряд, представлений суфіксами зі значенням абстрактної дії і результату дії: *-tio*, *-tus*, *-tura*, *-tum*. Категоріальна подібність похідних з цим суфіксом обумовлена спільною словотвірною базою та формантом *-t-*, який легко сполучався з іншими звуковими комплексами і виявляв позитивну валентність до дієслівних основ. Лексико-граматична категорія агентних імен перебуває у тісному семантичному зв'язку з дієсловом, від якого вони утворені. Через це твірна основа дієслова вже маркує категоріальне значення дії у похідних на позначення діючої особи: *orare* – говорити > *orator* – оратор. Віддієслівні похідні на *-entia* пов'язані лексико-семантичними і деривативними відношеннями з презентними активними дієприкметниками. Незважаючи на парадигматичні зв'язки з іншими

словотвірними рядами, суфікс –or в риторичній терміносистемі виявився непродуктивним. З двох взаємозамінюваних суфіксів –men і –mentum продуктивним виявився ускладнений суфікс –men-tum.

Відіменні словотвірні моделі в риторичній термінології Цицерона виявилися менш продуктивними, ніж віддієслівні. Тут можна відзначити суфікс –іси індоєвропейського походження, який вживався в риторичних термінах грецького походження.

Результати дослідження представлені у зведеній таблиці продуктивності іменникових суфіксів в риторичній термінології Цицерона:

Таблиця 1

Словотвірна основа	Суфікс	Значення	К-сть утворених іменникових термінів	Відсоток від загальної кількості іменникових термінів
1	2	3	4	5
основа прикметника	-arius	агентне значення	1	0,9
основа інфекта	-culu	інструментальне значення	3	2,8
основа іменника	-culu	демінутивне значення	2	1,9
основа інфекта	-entia	якість	2	1,9
супінна основа дієслова	-etum	результат дії	1	0,9
основа іменника	-іси	ознака, приналежність	5	4,6
основа	-ina	заняття,	2	1,9

дієслова		діяльність		
основа прикметника	-itia	якість	3	2,8
основа інфекта	-ium	результат дії	2	1,9
основа інфекта	-men	результат дії	2	1,9
основа інфекта	-mentum	результат дії	6	5,6
основа іменника	-monium	результат дії	1	0,9
невизначене походження	-o, -onis	носій ознаки	1	0,9
основа іменника	-onu	агентне значення	1	0,9
основа інфекта	-or	ознака	4	3,7
основа прикметника	-tas	якість	16	14,8
супінна основа дієслова	-tio (-sio)	дія	29	26,9
основа інфекта	-tor	агентне значення	3	2,8
основа прикметника	-tudo	якість	5	4,6
супінна основа дієслова	-tum	результат дії	1	0,9
супінна основа дієслова	-tura	результат дії	3	2,8
супінна	-tus	дія, результат	13	12

основа дієслова		дії		
основа іменника	-ulu	демініутивне значення	1	0,9
основа дієслова	-ulu	агентне значення, результат дії	1	0,9
основа дієслова	-ago	результат дії	1	0,9

4.1.2. Афіксальний словотвір прикметників

У той час як іменники характеризуються сигніфікативною предметністю, прикметники належать до ознакових імен, які виражають властивості предметів, приналежність, походження, параметричні характеристики, часово-просторові відношення тощо. Але ці лексичні значення вони не завжди спроможні реалізувати без підтримки іменника, що дало підставу деяким вченим стверджувати, що прикметники не мають власного денотата [Вольф 1985: 6]. Всі вищезгадані категорії є абстраговані з дійсності і мають денотативно-сигніфікативну природу. Тому ми погоджуємося з думкою Р. Дудка, що прикметники не лише визначають іменники, але й можуть володіти власним (автономним), незалежним від іменника значенням [Дудок 2009: 251].

Свідченням відносної автономності прикметників є активне їх включення в деривативні процеси. В латинській риторичній термінології важливе місце посідає творення термінів-прикметників шляхом афіксації.

Продуктивною виявилася у прикметникових номінаціях модель, яка визначається суфіксом –osus. У риторичних трактатах Цицерона ми знайшли біля двадцяти лексичних одиниць з цим суфіксом. Слід відзначити, що і у загальнолітературній мові його продуктивність була висока. У списку

О.Шенверта і Ц. Вейманна, складеному на основі обстеження усіх доступних їм джерел, наводиться 220 похідних з цим суфіксом [Schönwerth 1888: 220-225]. Зазвичай, цей суфікс приєднувався до основ іменників I-III, рідше IV відмін і надавав утвореним дериватам значення володіння якоюсь якістю. Саме таке значення суфікса наводиться у статті М. Лойманна, присвяченій систематизації латинських суфіксів [Leumann 1973]. У більшості досліджень його категоріальне значення визначають як «повний чого-небудь» з переходом до значення «подібний до чого-небудь» [Покровский 1959: 200–206; Lindsay 1897: 405 та ін.]. У процесі термінологізації риторичні лексеми у Цицерона спеціалізували перше значення: *otiosus* (*De or.* I, 102) – бездіяльний (зневажливо про грецького оратора), *sententiosus* (*Brut.* 325) – змістовний (про вид красномовства), *studiosus* (*De or.* II, 145) – відданий (красномовству), *litigiosus* (*De or.* III, 92) – крутійський (зневажливо про матеріал, яким користуються деякі оратори на форумі), *numerosus* (*Or.* 210) – ритмічний (про мову), *luminosus*, *actuusus* (*Or.* 125) – блискучий, дійовий (про засоби мови) і ін. Прикметник *actuusus*, який морфологічно є деномінативним утворенням (*actus* – *actuusus*), асоціюється не тільки з дієслівним іменем, від якого він утворений, але й самим дієсловом, що визначає його подвійну словотвірну мотивацію.

Наведені прикметники реалізують своє значення у поєднанні з іменниками, яких вони визначають. Важливою умовою поєднання прикметника з іменником є наявність спільної семи в обох компонентах [Гак 1979: 119; Дудок 2009: 256]. *Numerosus* вказує на ритмічність при позначенні предметів, які володіють цією якістю (*oratio numerosa* - ритмічна мова), *luminosus* означає «блискучий» у поєднанні з мовними засобами (*luminosae partes* - блискучі мовні засоби) і т. д. У словосполученні з об'єктним зв'язком *studiosus dicendi* (*De or.* II, 145) – відданий красномовству смисл прикметника пояснюється через власну ознаку, а не через іменник, який можна визначити тільки через ширший контекст.

За допомогою суфікса *-bilis* утворювалися від основ інфекта прикметники зі значенням пасивної можливості. Але вже, починаючи з

архаїчної епохи, суфікс *-bilis* паралельно розвинув інструментальне значення, що зумовило проникнення його в терміносистеми різних наук. У риторичній термінології непродуктивний, знайдено чотири терміни: *probabilis* (Or. 65) – правдоподібний, ймовірний (про думки ораторів), *laudabilis* (Or. 136) – гідний похвали (про красномовство), *tolerabilis* (Brut. 178) – терпимий, пристойний (про оратора) і *volubilis* (Brut. 105) – гнучкий (про оратора, який плавно говорить). В останньому слові можна ідентифікувати інструментальне значення суфікса, тому що простежуються чіткі асоціації з твірним дієсловом *volvere* – обертати.

Суфікси *-alis*, *-ilis*, незважаючи на подібність звукового комплексу з *-bilis*, володіли ширшою семантикою. Вони виражали відношення до предмета, властивість, пасивну можливість, здатність бути об'єктом дії. Цьому сприяла сполучуваність як з іменними, так і дієслівними основами. Суфікси були продуктивними в риторичній термінології Цицерона (біля 20 лексичних одиниць), де вони реалізували деякі з цих лексико-семантичних відтінків. Наприклад, деномінативні утворення: *coniecturalis* (Inv. II, 16) - побудований на здогадах, *iudicialis* (Brut. 287) – судовий (про рід красномовства), *iuvenalis* (Or. 108) - юнацький (про юнацьке багатослів'я, як негативну рису красномовства), *humilis* (Or. 75) – простий (про рід красномовства), *scurrilis* (De or. II, 244) – блазнівський (про блазнівську уїдливість в теорії смішного Цицерона); нез'ясованого походження *exilis* (De or. III, 97) – в'ялий (про мову); девербальні утворення: *facilis* (De or. I, 237) легкий (стосується виправдовування деяких некомпетентних захисників), *docilis* (De or. II, 80) – сприйнятливий (слухати промову) та ін. Прикметник *docilis* вволодіє власним значенням, тому що не прямо визначає якийсь предмет, а співвідноситься з відносним детермінативним реченням (*docilem facere, qui audit* – зробити сприйнятливим того, який слухає).

За допомогою суфікса *-aris* від іменних основ утворювалися прикметники зі значенням властивості або приналежності. В риторичній термінології Цицерона модель непродуктивна, представлена тільки двома дериватами:

volgaris – звичний і *popularis* – загальноприйнятий: *ad volgarem popularemque sensum adcommodata genera forensis dictionis* (De or. I, 108) – роди судового красномовства, пристосовані до звичних і загальноприйнятих понять.

Слід відзначити, що у наведених прикладах суфікс *-aris* виник з *-alis* внаслідок дисиміляції *l* [Meillet 1924: 369; Чернюх 2008: 107].

Суфікс індоєвропейського походження *-icus* зі словотвірним значенням властивості, якості, продуктивний при творенні риторичних термінів грецького походження, в латинській риторичній термінології Цицерона представлений тільки декількома прикметниками, які сполучаються з іменниками семантичного поля риторики: *oratio modica* (Or. 95) – поміркована мова (як ознака поміркованого роду красномовства), *causae publicae* (De or. III, 63) – громадські слухання судових справ, *rustica vox* (De or. III, 42) – сільська вимова, *commentatio domestica* (Brut. 272) і *exercitatio domestica* (De or. I, 157) – домашня вправа (з риторики).

Словотвірною базою цих прикметників є іменні основи, але давність словотвірних процесів, супровідні фонетичні зміни інколи затемнюють діахронний словотвірний зріз. Неоднозначно вирішується питання про походження слова *publicus* [Walde 1910: 599]. Також *dom-es-ticus* розглядається тільки як гіпотетична форма, утворена за зразком **row-es-tikos* [Ernout 1967: 183].

Ад'єктивний суфікс *-icius* із словотвірним значенням якості, приналежності приєднувався до партиципціальних та іменних основ різної семантики [Wölflin 1888: 420; Stolz-Schmalz 1928: 213–214]. В риториці Цицерона представлений прикметником *commenticius* (De or. I, 230) – вигаданий, уявний.

Суфікс *-ivus* з нечітко вираженим категоріальним значенням утворював похідні прикметники від дієслівної основи супіна і був малопродуктивним в

загальнолітературній мові⁶. Деяке поширення він здобув в народно-розмовній мові [Дынников 1975: 108], яка була важливим джерелом для формування галузевих терміносистем. У риторичній термінології Цицерона ми знайшли прикметники *comparativus* “порівняльний” і *translativus* “той, що підлягає перенесенню”, де вони виступають означенням до міжгалузевих термінів риторики і права: *iudicatio comparativa* (Inv. II, 73), *constitutio translativa* (Inv. II, 57).

Прикметники на *-idus* знаходилися в лексико-семантичних і деривативних відношеннях з іменниками на *-or* і дієсловами на *-ere* [Корыхалова 1966]. Вони утворювалися від інфектних основ і позначали об’єктивні якості і властивості предметів і явищ навколишньої дійсності. Потрапивши у риторичну терміносистему, ці прикметники звузили і спеціалізували своє значення, так би мовити, підлаштувалися під риторичну семантику іменників, з якими вони вступали у тісні синтагматичні відношення. У Цицерона засвідчена низка термінологічних словосполучень з такими прикметниками: *orator frigidus* (Brut. 178) – холодний оратор, *orator callidus* (Brut. 178) – вправний оратор, *oratio horrida* (Or. 20) – груба (неопрацьована) мова, *vox splendida* (Brut. 203) – дзвінкий голос, *nitidum genus verborum* (De or. I, 81) – лискучий стиль, *candidum genus dicendi* (Or. 53) – ясний (зрозумілий) вид мови, *solidum genus orationis* (Brut. 291) – стислий вид красномовства, *genus sermonis liquidum* (De or. II, 159) – плавний вид мови та ін.

Суфікс *-anus* зі словотвірним значенням властивості, приналежності, популярний в народно-розмовній мові через його повнозвучність [Сергиевский 1952: 101; Дынников 1975: 108; Löfstedt 1936: 318 - 319], в риторичній термінології Цицерона представлений трьома дериватами у функції атрибутивного компонента словосполучення: переосмисленим прикметником *urbanus*: *oratio urbana* (Brut. 285) – вишукана мова, негативно конотативним

⁶ Суфікс *-ivus* став високопродуктивним словотвірним формантом в сучасній науковій термінології (філософській, медичній, мовознавчій) західноєвропейських мов, де він виражає відношення до дії, названої мотивуючим словом [Семенюк 1990: 130].

прикметником *oppidanus*: *genus dicendi oppidanum* (Brut. 242) – провінційне красномовство і нейтральним прикметником *cotidianus*: *cotidianus sermo* (Or. 67) – повсякденна (звичайна) мова. Мотивуючими словами є іменники місця (*urbs – urbana, oppidum – oppidanum*), але рідко і інші частини мови (*cotidie – cotidianus*).

За допомогою суфікса *-ius* утворювалися від назв предметів і осіб прикметники зі значенням приналежності, властивості. У риторичній термінології Цицерона суфікс звузив дистрибуції, сполучаючись з основами іменників на позначення діючих осіб (*nomina agentis*). Засвідчено тільки два приклади, характерні для термінології цієї підмови: *concertatorius* (від *concertator* – суперник, конкурент) в атрибутивному словосполученні *concertatorium genus* (Brut. 287) – змагальний або полемічний рід красномовства і *oratorius* (від *orator*) як атрибутивний компонент в словосполученнях: *numerus oratorius* (Or. 166) – ораторський ритм, *oratoria ornamenta dicendi* (Brut. 261) – ораторські прикраси і *veteratorius* (від *veterator* – крутій) теж як атрибут у словосполученні *splendida quaedam minimeque veteratoria ratio dicendi* (Brut. 261) – блискуче і позбавлене всякого крутійства красномовство.

Рідкісний суфікс *-cundus* [Leumann 1973: 146] приєднувався до інфектних основ і утворював прикметники зі значенням постійної властивості. У Цицерона з цим суфіксом вжитий прикметник *verecundus* у термінологічному словосполученні *verecundus usus oratoriae* (Or. 81) – стримане використання ораторських засобів.

За допомогою суфікса *-ensis* утворювалися прикметники зі значенням приналежності до місця. Непродуктивний у загальнолітературній мові, в риторичній термінології Цицерона представлений тільки лексемою *forensis* політичний, судовий, яка відзначається високою частотністю. Слово зустрічається переважно у спеціальних текстах, що зумовило його технічний характер. У риторичних трактатах Цицерона вступає у синтагматичні відношення зі словами семантичного поля риторики і юриспруденції: *forense genus* (Brut. 287) – політичний рід красномовства, *oratio forensis* (Or. 170) –

політична промова, *forensis dictio* (Brut. 272) – судова промова, *forenses disceptationes* (De or. I, 22) – суперечки (дискусії) в судах, *exercitatio et consuetudo forensis* (De or. I, 81) – досвід і навик судових промов, *turba et barbaria forensis* (De or. I, 118) – безпорядок і варварство, які панують у судах і т. д. Однак мова при цьому не йде про міжфахову омонімію, тому що термін не змінює свого значення. Це зумовлено тісним зв'язком риторики і юриспруденції, який активізувався ще й фактом існування судового красномовства. Риторичні трактати Цицерона рясніють юридичними термінами, терміносполученнями та фразеологізмами: *iudex* (De or. II, 186) – суддя, *iudicium* (De or. II, 192) – суд, *usucapio* (De or. I, 173) – придбання у власність, *gentilitas* (De or. I, 173) – право родичів, *iuris scientia* (De or. I, 236) – правознавство, *ars perfecta iuris civilis* (De or. I, 190) – досконале мистецтво цивільного права, *capitis deminutio* (Top. 29) – обмеження правоздатності, *scriptum et aequitas* (De or. I, 244) – буква закону і справедливість, *ex iure manum consortum vocare* (De or. I, 41) – вчинити позов та ін. Сам Цицерон практикував переважно як судовий оратор.

За допомогою суфікса *-ax* (gen. – *acis*) від інфектних дієслівних основ утворювалися прикметники з категоріальним значенням здатності, схильності, що зумовило їх сполучуваність з іменниками на позначення осіб. У риторичних трактатах Цицерона засвідчено три прикметникові терміни з суфіксом *-ax*, де вони виступають у функції предикативного атрибута: *dicax* насмішливий (*Demosthenes non tam dicax fuit, quam facetus* (Or. 90) – Демосфен був не так насмішливий, як дотепний), *audax* - відважний (*tenuis orator non audax in faciendis verbis est* (Or. 81) – простий оратор не є відважний у творенні слів), *perpugna* – запальний (*te, Crassum, perpugnacem in disputando esse visum* (De or. I, 93) – видається, що ти, Крассе, запальний у суперечках).

За допомогою суфікса *-undus*, який є герундивного походження, утворено від іменника *rota* прикметник зі значенням якості *rotundus*. У риторичній термінології Цицерона вживається як атрибутивний компонент

термінологічного словосполучення *rotunda constructio* (Brut. 272) – заокруглена побудова (фраз).

В той час як демінутивні іменники, спеціалізуючи значення, широко використовувалися в різних фахових підмовах, демінутивні прикметники у зв'язку з підвищеною емоційністю такою властивістю не володіють. У риторичних трактатах Цицерона ми знайшли чотири демінутивні прикметники, вжиті в терміносполученнях. *Parvulus* і *quantuluscumque* утворені за допомогою суфікса *-ulus*: *causa parvula* (De or. II, 88) – дріб'язкова (зовсім незначна) справа (як предмет виступу оратора), *quantulacumque facultas* (De or. I, 135) – дуже скромні уміння (в красномовстві). Суфікс *-culus*, що знаходиться у відношенні комплементарної дистрибуції до *-ulus*, був використаний для утворення прикметника *turpiculus*: *turpiculae res* (De or. II, 248) – доволі огидні речі. За допомогою малопродуктивного суфікса *-illus* утворився прикметник *pusillus*: *pusillus testis* (De or. II, 245) – маленький (ростом) свідок. Два останні деривати відносяться до семантичного поля смішного у риторичній теорії Цицерона.

Низка прикметників у риторичній термінології Цицерона утворена за допомогою суфіксів ступенів порівняння, які поряд з відносним мають також абсолютне значення. Причому, їх категоріальне значення можна визначити тільки в контексті. Велику роль у їх семантичній структурі відіграють супутні конотативні ознаки, які інколи переважають денотативний компонент, що визначає градаційні характеристики. Такі компаративи і суперлативи зазвичай творять атрибутивні словосполучення: *spiritus angustior* (De or. I, 261) – надто коротке дихання, задишка (що є вадю оратора), *ornatius dicendi genus* (De or. II, 238) – пишніший ораторський стиль, *magnificentius, quam fuerat, genus dicendi et ornatius* (Brut. 123) – величніший і вишуканіший рід красномовства, ніж існував до цих пір, *elegantissimus sermo* (Brut. 140) – дуже вишукана мова, *eloquentissimi homines* (De or. I, 91) – дуже красномовні люди, *disertissimus orator Lysias* (De or. I, 231) найкрасномовніший оратор Лісій, *oratores maximi* (Brut. 138) – найвидатніші оратори і т. д.

За допомогою індоєвропейського суфікса *-(e)ns* (gen. *-(e)ntis*) утворювалися в латинській мові від основ інфекта дієприкметники теперішнього часу активного стану, які часто ад'єктивувалися, набуваючи статичних ознак. Зрідка, такі приклади зустрічаються у риторичі Цицерона: *genus praestans* (De or. III, 31) – чудовий рід (красномовства), *orator agens* (Brut. 317) – діяльний оратор, *excellens eloquentia* (Or. 43) – взірцеве красномовство.

У низці похідних (біля 30 лексем) можна виокремити партиципiальнi суфікси *-atus*, *-etus*, *-itus*, *-utus* зi значенням якостi. Переважно, це – утворення з суфіксом *-atus*, якi визначав найчисленнiший клас дiєслiв з iнфiнiтивом на *-are*. Похiднi з iншими суфіксами представленi поодинокими випадками. Доказом ад'єктивацiї таких утворень може слугувати: 1) їх здатнiсть вiдтворюватись як готовi лексичнi одиницi; наприклад, *acutus* виступає означенням у стiйких атрибутивних термiносполученнях номiнативного характеру, якi регулярно використовувалися в риторичному метамовленнi: *acutae sententiae* (Or. 79) – гострi думки, *genus acutum* (Or. 98) – рiзкий (гострий) стиль, *acuta vox* (Or. 58) – гостре слово; 2) їх синтагматичне оточення, де вони завжди виступають означенням: *dilata oratio* (Or. 182) – обширна промова, *explicata sententia* (De or. II, 35) – висловлена думка, *depravata imitatio* (De or. II, 292) – спотворене наслiдування, *quaesita venustas* (Or. 84) – навмисне пiдкреслена краса, *exsiccatum genus actionis* (Brut. 291) – сухий ораторський стиль, *obsoleta oratio* (De or. III, 97) – проста мова; 3) послаблення, або й навiть втрата лексико-семантичного зв'язку з твiрним дiєсловом внаслiдок спецiалiзацiї значення в риторичнiй термiнологiї: *locutio emendata* (Brut. 258) – бездоганна мова, пор. *emendare* – виправляти; *inclinata vox* (Or. 27) – низький голос, пор. *inclinare* – нахилити; *exquisita doctrina* (Brut. 22) – прекраснi знання, пор. *equirere* – вишукувати; *vox erudita* (Brut. 6) – вишукана мова, пор. *erudire* – навчати, давати освiту. Непрямим свiдченням їх ад'єктивацiї є також реєстрацiя у словниках як окремих лексичних одиниць.

Цi суфікси можуть приєднуватись i до iменникових основ з конкретним значенням, але у риторичнiй термiнологiї надзвичайно рiдкiснi, що зв'язано з її

понятійною категоріальністю. Наприклад, *adipatus* (<*adeps*, *ipis m, f* – жир, сало) в метафоричному словосполученні *adipatae dictionis genus* (Or. 25) – ожирілий рід красномовства (зневажливо про красномовство Карії, Фригії, Мезії у протизагу до здорової сили аттичного красномовства).

Префіксація посідає скромніше місце, ніж суфіксація, в утворенні риторичних термінів-прикметників. Важливу роль тут відіграють префікси *per-* і *prae-*, які виражають елативний ступінь якісної ознаки. Намагання вчених визначити їх дистрибутивні закономірності, відмінності в семантиці, в стилістичному навантаженні не дали суттєвих результатів [André J. 1951] і тому можна визнати їх синонімічність в історичний період розвитку латинської мови, а перевагу того чи іншого префікса в окремих авторів пояснити особливостями їх ідіостилю.

Як і багато інших префіксів в латинській мові, *per-* і *prae-* переорієнтували первісне локативне значення в оцінне [Новодранова 2005: 280]. У риторичній термінології Цицерона виявлено більше 20 дериватів з префіксом *per-* і декілька з *prae-*. Деякі з них, незважаючи на підвищену емоційність, мають технічну визначеність. Наприклад: *perurbanus* (Brut. 239) – по-столичному дуже вишуканий (про ораторську манеру Луція Торквата), *perornatus*, *perbrevis* (Brut. 158) – дуже витончений, дуже короткий (про спосіб виголошення промов Красса), *perridiculi* (De or. III, 75) – дуже смішні (про теоретиків красномовства), *praeclarus* (De or. I, 131) – прекрасний в атрибутивному словосполученні *praeclara indoles ad dicendum* – прекрасні задатки для ораторського мистецтва, *praevidens* (De or. III, 166) – занадто самовпевнений (у використанні риторичних засобів).

Інферіорний локативний префікс *sub-* при оцінній інтерпретації розвинув значення неповного вияву ознаки, що часто спричиняло негативу кваліфікативну оцінку таких прикметників [Новодранова 2005: 282]. В риторичній термінології Цицерона засвідчено декілька прикметників з цим префіксом: *subraucus* і *submorusus* в атрибутивних словосполученнях: *vox subrauca* (Brut. 14) – глухуватий голос, *submorosa ridicula* (De or. II, 279) – дещо

сердиті жарти і *subturpis* (*De or.* II, 264) – дещо непристойний, який співвідноситься з дистантно розташованим словом *facetum* дотеп, що дозволяє говорити про відносно автономне значення прикметника. Твірною основою для прикметника *sub-obscenus* є термін з авгурської сфери *obscenus* – лиховісний, зловісний [Ernout 1967: 456]. Додавання префікса не тільки надає похідному слову нового словотвірного значення, але й змінює його референтну понятійність, переводячи в розряд риторичних термінів: *ridiculum subobscenum* (*Or.* 88) – не зовсім пристойний жарт. У прикметнику *subabsurdus* скомпоновано два префікси: *sub-* і *ab-*. Таким чином він є третьою ланкою у словотвірному ланцюжку: *surdus - absurdus – subabsurdus*. У Цицерона прикметник вживається як предикативний атрибут у такому реченні: “*Sunt etiam illa subabsurda, sed eo ipso nomine saepe ridicula*” (*De or.* II, 274) – “Вони (дотепи) бувають дещо недоладні, але саме тому часто смішні”. Крім того, засвідчено два випадки адвербіалізованого вживання прикметників з префіксом *sub-* (*accusativus adverbialis*): *sonare subagre quiddam planeque subrusticum* (*Brut.* 259) – звучати якимось грубувато і дещо по-сільському.

Відповідно, локативний префікс *super-* при його переорієнтації визначав високий ступінь прояву якості [Новодранова 2005: 280], що однак не завжди конотує позитивну ознаку. Так, в трактаті «Брут» за допомогою семантично характерного для риторики прикметника *superfluens* Цицерон так характеризує свої юнацькі навички в красномовстві під час навчання на Родосі: «*superfluens iuvenilis quaedam dicendi impunitas et licentia et quasi extra ripas diffluens*» [Cicero (2) 1860: 271] – «якась юнацька багатослівна розгнuzданість і вільність, яка немовби виступає з берегів». Другий прикметник *superlatus* має чисто технічний характер у термінологічному словосполученні *superlata verba* (*Part.* 20) – перебільшені слова, тобто гіперболи.

Префікс *ab-* з первісним значенням віддалення, поєднуючись з прикметниками, надавав утвореним дериватам негативного значення. У риторичній термінології Цицерона засвідчено два приклади такого використання префікса *ab-*: *absona atque absurda vox* (*De or.* III, 42) – глухий і

немилозвучний голос. Натомість, негативна характеристика диз'юнктивного префікса *dis-* у похідному прикметнику *dispar* повністю затемнюється у зв'язку з його термінологізацією: *dispaes numeri* (De or. III, 177) – мінливі ораторські розміри.

Привативний префікс *in-* (фонетичний варіант *im-*) утворював прикметники з заперечною семантикою. В риторичній термінології Цицерона з цим префіксом засвідчена низка похідних, вжитих у складі терміносполучень: *inculta oratio* (De or. III, 97) – необроблена мова, *infinitus spiritus* (De or. III, 181) – невтомне дихання, *insanabiles contumeliae* (Or. 89) – не виправні образи, *non insulsum genus ridiculi* (De or. II, 259) – не позбавлений солі рід дотепу, *inusitatum verbum* (De or. III, 152) – незвичне слово, *incorrupta Latini sermonis integritas* (Brut. 132) – бездоганна чистота латинської мови, *imperitus dicendi* (De or. III, 175) – недосвідчений у красномовстві.

За допомогою префікса *con-* прикметники реалізували локативне значення сумісності, спільності [Новодранова 2005: 283]. У риторичній термінології Цицерона засвідчений прикметник *communis* у терміносполученні *loci communes* (Inv. II, 48) – загальні місця.

Парасинтетичний (суфіксально-префіксальний) спосіб словотворення полягає у двобічному ускладненню твірної основи за допомогою суфікса і префікса. Причому, основну семантичну роль відіграє префікс, який співвідноситься з корелятивним прийменником, що володіє лексичним значенням. Суфікс, який таких кореляцій не має, відзначається високим ступенем абстрактності і оформляє похідну основу.

Парасинтетичний спосіб словотворення малопродуктивний в латинській мові. У риторичній термінології Цицерона виявлено три парасинтетичні прикметники. *Subsivus* утворений додаванням до основи дієслова *secare* суфікса *-ivus* з узагальненим значенням якості, властивості і локативного інферіорного префікса *sub-*. Термін *subsivus* є атрибутивним компонентом словосполучення *subsivis operis* (De or. II, 364) з додатковими зусиллями (осягнути предмет красномовства). Прикметник *importunus* виник як

опозиційний протичлен в корелятивній парі *opportunus* сприятливий – *importunus* несприятливий [Ernout 1967: 525] за парасинтетичною моделлю: основа іменника *portus* розширена суфіксом *-inus* зі значенням відношення до об'єкта і привативним префіксом *in-*. Вживається в атрибутивному словосполученні з використанням літоти: *non importunum tempus* (*De or.* II, 20) сприятливий час (для спорів і бесід). Прикметник *ingenuus* – вроджений, благородний утворився шляхом додавання до індоєвропейської дієслівної кореневої морфемі *gen-* суфікса *-uu-*, що, мабуть, мав значення іманентної або набутої якості, і префікса *in-*, що відповідає українському *в-*. У Цицерона вжитий в складі розширеного атрибутивного словосполучення *homo ingenuus liberalitaterque educatus* (*De or.* I, 137) – благородна за походженням і вихованням людина.

Не всі похідні прикметники, у яких є суфікс і префікс, утворені парасинтетичним способом. При їх словотвірному аналізі виокремлюється складна твірна основа і афікс. Наприклад, у риторичній термінології Цицерона *admirabilis* (*De or.* I, 6) – надзвичайний, визначний (про представників красномовства) утворений шляхом додавання до основи дієслова *admirari* суфікса *-bilis*, *explicatus* (*De or.* II, 35) – висловлений (про думку оратора) – до основи дієслова *explicare* суфікса *-atus*, *pervetustus* (*De or.* III, 201) – дуже старий, архаїчний (про слова) розкладається безпосередньо на складові *per-* і *vetustus* і т. д. Таким чином, ці похідні мають бінарну структуру, яка включає мотивуючу основу і твірний формант.

Отже, як показало дослідження, найпродуктивнішою є суфіксальна деривація прикметників в риторичній термінології Цицерона, менш продуктивною – префіксальна і найменш продуктивною – суфіксально-префіксальна. У відсотковому відношенні це виглядає таким чином. Суфіксальна деривація представлена двадцять одним випадком, що становить 70% від загальної кількості всіх засвідчених словотвірних моделей, префіксальна деривація - шістьма випадками, що відповідно становить 20% і суфіксально-префіксальний спосіб словотворення - трьома випадками, що

становить 10%. Суфікси, використовувані в термінотворенні і в загальнолітературній мові, часто виявляють різну продуктивність. Це зв'язано передусім зі звуженням дистрибуції та вибірковістю певного словотвірного значення, необхідного для термінації того чи іншого поняття. Прикладами можуть слугувати суфікси –bilis, який поряд з первісним значенням пасивної можливості у риторичній термінології Цицерона реалізував також інструментальне значення, –icus, який виявив позитивну валентність до основ іменників семантичного поля риторики, –ius, який звузив дистрибуцію, сполучаючись з основами іменників на позначення діючих осіб, –idus, який спеціалізував значення.

Таким чином, між твірною основою і приєднаним до неї суфіксом встановлюються детермінативні відношення, які полягають у взаємоконкретизації основи і суфікса.

Стилістична маркованість риторичних трактатів Цицерона викликала потребу у термінації оцінних категорій, зручним формальним засобом яких виявилися префікси per– і prae–.

Переважна частина прикметників перебуває в семантичних зв'язках з відповідним іменником, творячи атрибутивні термінологічні словосполучення. Цьому сприяла наявність спільних сем в означуваного і означаючого.

4.1.3. Префіксальний словотвір дієслів

Дієслівна деривація у риторичній термінології Цицерона значно поступається перед іменниковою. Це зумовлено тим, що дієслово позначає дію, або стан, в той час як риторична термінологія характеризується предметністю.

Особливістю афіксального словотворення у системі дієслова є перевага префіксації над суфіксацією, що знайшло відображення також у риторичній термінології. Висока продуктивність префіксів в утворенні похідних дієслів пояснюється їх часово-просторово-характерологічним значенням.

У генетичному плані всі словотвірні морфеми походять від самостійних слів. Але в той час, як кореляції суфіксів прослідкувати практично неможливо,

майже до всіх префіксів можна знайти співвідносні прийменники, прислівники, чи прислівникові прийменники. Префікси володіють меншим ступенем абстрактності у порівнянні з суфіксами, вони утворюють більш однорідні групи, об'єднані спільною функційною характеристикою, для них характерні однотипні деривативні моделі.

Деякі іноземні вчені (А. Дармстетер, А. Доза, М. Гревіс) відносили префіксацію до словоскладання, тим самим заперечуючи префікс як самостійну словотвірну категорію [цит. за Романюк 2011: 49]. Грунтуючись на сучасних роботах [Общее языкознание 1972: 369; Штейнберг 1976: 145 - 146; Fleischer 1976: 76], ми під префіксом розуміємо препозитивну морфему, що володіє узагальненим значенням, вступає у тісні зв'язки і семантичні взаємовідношення зі словотвірною основою і надає похідному слову нового дериваційного значення.

Більшість префіксальних дієслів реалізують термінологічне значення у поєднанні з придієслівними членами. Причому, додавання префікса, як правило, впливає на дистрибутивні та валентні характеристики похідного дієслова. Тому ми вважаємо доцільним наводити їх синтагматичне оточення.

Префікси володіють ширшим семантичним діапазоном у порівнянні з корелятивними прийменниками і прислівниками і здатні поєднувати первинні просторово-часові і вторинні абстрактні значення [Чернюх 2017: 247]. З'єднуючись з дієсловами, характерними для риторики, вони асоціативно переосмислюють значення.

Переважна більшість префіксів у риторичній термінології Цицерона походять від корелятивних непохідних прийменників: a-(ab-), de-, e-(ex-), ad-, sub-, con-, per-, pro-, trans-. І тільки два префікси inter-, praeter- співвідносяться з відповідними прислівниковими прийменниками.

Префікси a-(ab-), de-, e-(ex-) виражають просторове значення віддалення, виведення, рух зсередини, позбавлення. Поєднуючись з дієсловами руху, вони утворюють дієслова віддалення, локалізуючи відправну точку руху. Але таких дієслів у риторичній термінології небагато. Поєднання з дієсловами іншої

семантики, або вжитих в переносному значенні, призводить до втрати конкретних значень префікса і до розвитку інших значень, іноді суто підсилювальних. Причому, найабстрактнішу семантику розвинув префікс *de-* [Реферовская 1964: 63], що спричинило ширше його використання в риториці Цицерона у порівнянні з префіксами *a-* (*ab-*), *e-* (*ex-*).

Ab-uti – використовувати: *Abuti verbis propinquis* (Or. 94) – використовувати близькі за смыслом слова.

De-clarare – позначати, пояснювати: *Propriam cuiusque vim generis definitione declarare* (De or. I, 190) – дати визначення змісту кожного роду красномовства. *De-finire* закінчувати: *Definire sententiam* (Or. 137) – закінчувати думку. *De-precari* – благати, випрошувати: *Deprecari aliquid* (De or. I, 90) – розсипатися в проханнях (вираз з акузативом внутрішнього додатка). *Decerpere* (з *de i carpere*) – віднімати, позбавляти: *Aliquid de gravitate decerpere* (De or. II, 229) – позбавляти серйозності (жартом мову). *Despicere* (з *de i specere*) – зневажати, знехтувати: *Philosophi eloquentiam despexerunt, oratores sapientiam* (De or. III, 72) – філософи знехтували красномовством, а оратори – мудрістю.

Ex-ordiri – починати: *Iubent enim exordiri ita* (De or. II, 80) – вони вимагають так починати промову. *Ef-fluere* – витікати, зникати: *Huic ex tempore dicenti mens effluere solita est* (Brut. 219) – коли він говорив без підготовки, здоровий глузд звичайно зникав. *Ef-florescere* – розцвітати: *Ex rerum cognitione efflorescat et redundet oportet oratio* (De or. I, 20) – мова повинна розцвітати і розгортатися на підставі знання предмета. *Egredi* (з *e i gradi*) – відходити, відступати: *Egredi a proposito ornandi causa* (Brut. 82) – відступати у промові від основної теми задля краси. *Educare* виховувати (префікс не відокремлюється): *Ars dicendi ea, quae sunt orta iam in nobis et procreata, educat atque confirmat* (De or. II, 356) – красномовство виховує і зміцнює в нас те, що вже виникло і зародилося.

Префікс *se-*, виражаючи поняття відокремлення, семантично не віддалився від прийменника-корелята. Виявляючи слабку словотвірну активність у загальнолітературній мові [Barbelenet 1913: 328], у риторичній

термінології Цицерона представлений одним прикладом *se-ponere* – відокремлювати: *Graeci homines seposuere a ceteris dictionibus eam partem dicendi, quae in forensibus disceptationibus iudiciorum aut deliberationum versatur* (*De or.* I, 22) – греки відокремили від інших видів словесного мистецтва ту галузь красномовства, яка застосовується під час спорів в судах або на зібраннях.

Префікс *ad-*, як і корелятивний непохідний прийменник, виражав просторове значення приєднання, наближення. У риторичній термінології Цицерона реалізував інші семантичні відтінки, пов'язані з виголошенням промов.

Ad-umbrare – накидати в загальних рисах, окреслювати: *Excellentis eloquentiae speciem et formam adumbrare* (*Or.* 43) – накидати в загальних рисах образ і форму зразкового красномовства. *Ad-haerescere* – зупинятися, затримуватися: *Oratio M. Callidi ita libere fluebat, ut nusquam adhaeresceret* (*Brut.* 274) – мова М. Калліда лилася так вільно, що ніде не зупинялася. *Ad-dubitare* сумніватися: *Ad-dubitare, quid dicat* (*Or.* 137) – мати сумнів, що сказати (стосується особливостей характеру промови). *Ad-iungere* – поєднати: *Ad rationem adiungere rhetoricorum usum exercitationemque dicendi* (*De or.* III, 80) – з науковими знаннями поєднати ораторський досвід і практичні навички. *Adsumere* – застосовувати, використовувати: *Sententiarum lumina adsumere* (*Or.* 85) – застосовувати прикраси думок.

Префікс *in-*, що співвідноситься з відповідним прийменником, виступає носієм локативного значення «рух всередину або на предмет». Продуктивний в загальнолітературній мові, він доволі часто зустрічається і в риторичній термінології Цицерона.

In-ligare (з *in* і *ligare*) – прив'язуватися, вплітати: *Illigare sententiam verbis* (*De or.* III, 175) – укладати думку в слова. *Illudere* (з *in* і *ludere*) – насміхатися: *Praecepta rhetorum illudere* (*De or.* I, 87) – насміхатися над настановами риторів. *Illuminare* (з *in* і *luminare*) – освітлювати, надавати блиску: *Orationem ornare atque illuminare* (*De or.* III, 25) – прикрашати і надавати блиску промові.

Imprimere (з *in* і *premere*) - закарбувати і *in-urere* - випалювати: *Illi motus, quos orator adhibere vult iudici, in ipso oratore impressi esse atque inusti videbuntur* (*De or.* II, 189) – ті відчуття, які оратор хоче викликати у судді, повинні бути закарбовані і відбиті на його обличчі.

Для префікса *pro-*, як і для корелятивного прийменника, характерний широкий семантичний діапазон. Але тільки у незначній кількості дериватів він зберіг основне значення «рух вперед».

Proiicere (з *pro* і *iacere*) – кидати, викидувати вперед, виставляти вперед: *Brachium procerius proiicere quasi quoddam telum orationis* (*De or.* III, 220) – виставити руку вперед, немовби спис красномовства. *Pro-ducere* - виводити, зтягувати: *Hunc ipsum sermonem producere longius* (*Brut.* 251) – зтягувати далі саму розмову. *Proficere* (з *pro* і *facere*) - досягати успіху, приносити користь: *Nulla enim res tantum ad dicendum proficit, quantum scriptio* (*Brut.* 92) – ніщо так не вдосконалює мову, як письмовий виклад. *Pro-cudere* – викувати у словосполученні з використанням метафори за функцією: *Acuere atque procudere linguam* (*De or.* III, 121) - вигострити і викувати мову.

Super- і *sub-* утворюють корелятивну пару префіксів з локативним значенням вище чи нижче від точки відліку на вертикальній осі координат. Але в той час, як з префіксом *sub-* в риторичній термінології знайдено декілька дієслівних лексем, префікс *super-* не засвідчений. Префікс *sub-*, перенесений зі сфери локативності в область риторики, набуває нових значень.

Sub-iungere – приєднувати, відносити: *Omnes artes oratori subiungere* (*De or.* I, 218) – віднести до ораторського мистецтва усі науки. *Subiicere* (з *sub* і *iacere*) – приректи: *Qui scelus fraudemque nocentis potest dicendo subicere odio civium* (*De or.* I, 202) – він (оратор) може словом приректи злочин і обман винного на ненависть громадян. Синонімічні дієслова *sub-ire* і *succedere* (з *sub* і *cedere*) – підходити, потрапляти: *Omnes sententiae sub acumen stili subeunt et succedunt* (*De or.* I, 151) – усі думки потрапляють і лягають під вістря пера.

Префікси *con-* і *dis-* знаходилися в антонімічних відношеннях і виражали: *con-* поняття збірності і *dis-* поняття роз'єднання. *Dis-* не мав

самостійного вживання і інколи змішувався з префіксом *de-*, незважаючи на їх первісну семантичну нетотожність. *Con-* (*co-*) корелював з прийменником *cum*, *arch. com* [Ernout 1967: 156]. Функціонування в складі девербативів у риторичі Цицерона не вплинуло істотно на їх значення.

Co-haerere – поєднуватися, бути зв'язаним: *Inter se quam aptissime cohaerent extrema verba cum primis* (Or. 149) – найбільш впорядковано поєднуються між собою закінчення слів з початками. *Col-locare* – розташовувати: *Collocare verba* (Or. 149) – розташовувати слова. *Col-ligare* – зв'язувати, охоплювати: *Verbis colligare sententias* (Or. 168) – охоплювати думки словами. *Com-parare* – приготувати, набувати: *Verborum et sententiarum copiam comparare* (De inv. II, 50) – здобувати багатство слів і думок. *Concludere* (з *com* і *cludere*) – закінчувати: *Concludere ac perorare* (De or. II, 80) – закінчувати промову. *Con-currere* – зіштовхуватися: *Verba asperere concurrunt* (De or. III, 172) – слова різко зіштовхуються.

Dis-serere – обговорювати, розмірковувати: *De aequo et iniquo disserere* (Top. 90) – розмірковувати про справедливе і несправедливе. *Di-ducere* – розділяти, роз'єднувати: *Verba extrema cum consequentibus ita iunguntur, ut non vastius diducantur* (De or. III, 172) – закінчення слів так поєднуються з початком наступних, що не надто відчутний розрив. *Dis-tinguere* – розрізняти, відрізняти: *Temperantia et raritas dictorum distinguit oratorem a scurra* (De or. II, 247) – помірні і нечасті дотепи відрізняють оратора від блазня.

Префікс *per-*, як і непохідний прийменник, означав переміщення в просторі і часі, доведення дії до кінця. Часто поєднувався з дієсловами дуративної семантики, інтенсифікуючи їх значення [Чернюх 2017: 266]. У риторичній термінології рідкісний.

Per-currere – поспіхом проходити: *Partes percurrere* (De or. III, 52) – поспіхом проходити розділи (в теорії красномовства). *Perpetrare* (з *per* і *patrare*) – невпинно продовжувати: *Perpetrare verba* (De or. III, 181) – безперервно говорити. *Per-tractare* – прощупувати: *Animos iudicum pertractare* (De or. II, 186) – прощупувати настрої суддів (просторічний вираз).

Префікс *ob-*, корелятивний відповідному прийменнику з просторовим значенням, означав «рух назустріч», «протидію», інколи надавав новий аспектуальний відтінок у значенні.

Ob-ruere – обрушитися, нападати: *Testem omnium risus obruit* (*De or.* II, 285) – загальний сміх обрушився на свідка. *Ob-struere* – загроможувати, перешкоджати, заслоняти: *Catonis luminibus obstruxit haec posteriorum quasi exaggravata altius oratio* (*Brut.* 66) – перебільшено піднесена мова наступних ораторів заслонила блиск Катона. *Ob-tinere* (з *ob* і *tenere*) – посідати, мати, здобувати: *Ad actionis autem usum atque laudem maximam sine dubio partem vox obtinet* (*De or.* III, 224) – велику користь і заслугу в ораторській манері, без сумніву, має голос.

Реверсивний префікс неясного походження *re-* (фонетичний варіант *red-*) означав рух назад, повернення у попереднє положення, повторюваність дії. Він не має прийменникового відповідника, ані аналогу поза італійськими мовами [Чернюх 2017: 279].

Re-laxare – розслабляти, розв'язувати: *Continuationem verborum relaxare et dividere verbis quam usitatissimis* (*Or.* 85) – розв'язувати і розділяти періодичну мову якнайуживанішими словами. *Red-dere* – повертати, передавати, перекладати: *Summorum oratorum Graecas orationes Latine reddere* (*De or.* I, 155) – перекладати латиною грецькі промови найвидатніших ораторів. *Red-olere* – пахнути, віддавати (душком), мати присмак: *Orationes redolent antiquitatem* (*Brut.* 82) – промови мають присмак старовини. *Requirere* (з *re* і *quaerere*) – мати потребу, вимагати: *Quae verborum iterationes contentionem aliquam et clamoram requirunt* (*Or.* 85) – такі повторення слів вимагають певного напруження і крику.

Похідним значенням префікса *re-* було значення реципрокальності, взаємності [Чернюх 2017: 280], як про це свідчить терміносполучення зі стрижневим дієслівним компонентом *re-ferre* – співвідносити, запозичене софістами з мови живопису: *Paris paribus referre, adversa contrariis referre* (*Or.* 65) – співвідносити рівне з рівним, а протилежне – з протилежним.

Trans-, корелятивний відповідному прийменнику, означав рух через щось. У риторичній термінології Цицерона засвідчено лише один приклад.

Trans-ferre переносити, вживати у переносному значенні: *Uti verbis, quae transferuntur* (De or. III, 149) – користуватися словами, які вживаються у переносному значенні.

Inter-, корелятивний прислівниковому прийменнику, означав «між».

Inter-pungere – робити інтервали, перемежовувати: *Interpungere narrationem sermonibus* (De or. III, 328) – перемежовувати розповідь розмовами.

Praeter-, корелятивний прислівниковому прийменнику, означав «повз», «попри».

Praeter-labi – протікати повз, вислизати: *Definitio ante praeterlabitur, quam percepta est* (De or. II, 109) – визначення вислизає раніше, ніж є засвоєне.

Серед риторичних термінів Цицерона зрідка трапляються суфіксальні дієслівні утворення. Три приклади дієслів ми знайшли з суфіксом -sc-, які традиційно називають інхоативними. Вони утворювалися переважно від дієслів II дієвідміни і позначали “входження в дію або в стан” [Алісова 1987: 255]: *oblivisci* (Brut. 217) – забувати (про предмет обговорення) і метафорично переосмислені дієслова *senescere* (De or. II, 17) – в’янути (про славу ораторів), *canescere* (Brut. 8) – посивіти, досягнути зрілості (про красномовство).

За допомогою суфікса -itare на партиципiальній чи супiннiй основi [Чернюх 2017: 306] утворювалися iтеративно-iнтенсивнi дієслова. У загальнолiтературнiй мовi вони доволi поширенi, але в риторичнiй Цицерона засвiдчено тiльки декiлька прикладiв: *lectitare Platonem studiose* (Brut. 131) – старанно читати Платона; *habitare in hac una ratione tractanda* (De or. II, 160) – займатися розробкою лише однiєї проблеми (красномовства); *accusationem factitare* (Brut. 130) – професiйно займатися обвинуваченням.

Дiєслiвний iнтенсивний суфiкс -icare, який був доволi поширеним в народнорозмовнiй мовi завдяки повнозвучностi форми [Бурсьє 1952: 61; Väänänen 1981: 91], в риторичнiй термiнологiї Цицерона представлений лише одним прикладом *claudicare* (вiд *claudus*) – кульгати. Термiн утворений шляхом

метафоричного переосмислення дії за функційною схожістю, в основі якої лежить фізична вада: “Actio paulum cum vitio vocis tum etiam ineptiis claudicabat (Brut. 227) [Cicero (2) 1860: 248] – “Спосіб виголошення промов (Публія Антістія) дещо кульгав як через недоліки у вимові, так і через недоречності”.

У процесі дієслівної деривації префікси віддалилися від корелятивних прийменників чи прислівникових прийменників. Це пов'язано з явищем вибіркості префіксом значення, необхідного для термінації риторичних понять і затемненням первісного просторового чи часового значення та появою у похідних дієслів абстрактної семантики, зумовленої риторичним контекстом. Також, як показало дослідження, префікси, які походять від прийменників, володіють більшою продуктивністю і ширшим семантичним діапазоном, ніж префікси, які походять від прислівникових прийменників. Часто префікси переводять інтранзитивні дієслова у розряд транзитивних. Приєднуючись до твірних основ вони зазнають фонетичних змін, найчастіше зумовлених асиміляцією (col-locare < con-locare, ef-florescere < ex-florescere, suc-cedere < sub-cedere), рідше – синкопою (red-do < * re-d(i)do).

Таблиця продуктивності дієслівних префіксів

Таблиця 2

Префікс	Первісне значення	К-сть утворених дієслівних термінів (словникові одиниці)	Відсоток від загальної кількості
a- (ab)	аблативне значення	5	6,5
de-	аблативне значення	10	13
e- (ex-)	аблативне значення	7	9,2
ad-	адлативне значення	6	7,8

in-	адлативне значення	11	14,3
per-	рух через	4	5,2
se-	відокремлення	1	1,3
ob-	рух назустріч	5	6,5
re-	реверсивне значення	6	7,8
super-	локативне значення над	7	9,2
con-	значення збірності	6	7,8
dis-	значення роз'єднання	5	6,5
trans-	рух через	1	1,3
inter-	положення або рух між	2	2,6
praeter-	рух повз	1	1,3

4.2 Терміни-компози

Словоскладання належить до непродуктивних способів термінотворення в підмові латинської риторики. Зрештою, така картина спостерігається і в загальнолітературній мові, де композиції посідають скромне місце у порівнянні з похідними, утвореними за іншими словотвірними моделями. Виняток становлять деякі поети, в яких поява таких слів зумовлена з одного боку активними пошуками по збагаченню латинської мови, а з іншого – метричними міркуваннями. Особливу заслугу тут мають Енній і Лукрецій [Weise 1909: 104].

Латинська риторична лексика з уваги на її соціальне і політичне значення в житті древніх римлян одна з перших виокремилася в окрему терміносистему. І тим не менше, у вітчизняному мовознавстві вона практично не вивчалась. Зовсім обділені увагою дослідників деривативні процеси в риторичній термінології і, зокрема, словоскладання. До речі, це питання не знайшло

належного висвітлення і на матеріалі української риторичної термінології. Крім невеликого розділу про терміни-композиції в монографії З. Куньч [Куньч 2016: 127–129], інших досліджень на цю тему ми не знайшли.

Першим в науці дав визначення складних слів, близьке до сучасного, Аристотель, який назвав їх іменами, які складаються з повнозначних частин [Аристотель 1967: 74]. Він же відзначив їх номінативну функцію, вказуючи, що люди вживають складні слова, коли у даного поняття нема назви [Античные риторики 1978: 133].

У сучасних дослідженнях складні слова розглядаються як лексичні одиниці, утворені об'єднанням двох чи більше повнозначних елементів на основі лінійної моделі і характеризуються семантичною єдністю і функціонально-синтаксичною нерозчленованістю [Кубрякова 1965: 59; Семчинський 1988: 179; Азарова 2000: 31; Єр'оміна 2016: 5]. Словоскладання, як правило, супроводжується афіксацією, коли суфіксальна морфема, приєднуючись до існуючої складної основи, оформляє дійсний акт словотворення [Кубрякова 1965: 64]. Компоненти складного слова з'єднуються або безпосередньо (атематичне словоскладання, наприклад, *suavi-loquens*), або за допомогою з'єднувального голосного інтерфікса (тематичне словоскладання, наприклад, *caus-i-dicus*) [Виноградов 1990: 469].

Крім внутрішнього синтаксису, який полягає у порядку розташування елементів складних слів, їм властивий також зовнішній синтаксис, тобто співвіднесеність з еквівалентними синтаксичними конструкціями [Клименко 1984: 7]. Тому небезпідставно ще Е. Бенвеніст розглядав такі складні слова як редуковані речення, трансформи певних типів вільного висловлювання [Бенвеніст 1974: 241].

Таким чином, функціонування складних слів і словосполучень виявляє багато спільного і тісно взаємопов'язане. За типами синтаксичних зв'язків у словосполученнях компоненти складних слів вступають в сурядні і підрядні зв'язки.

В композитах, утворених за типом сурядних зв'язків, компоненти перебувають в рівноправних семантичних і синтаксичних відношеннях і є рідкісними. Більше в риторичній термінології Цицерона композитів, утворених за типом підрядних зв'язків, де перший компонент визначає другий.

До композитів з сурядним зв'язком між компонентами можна віднести слова, утворені за моделлю Prp + S: *interpuncta* (De or. III, 181; III, 328) - розділові знаки, паузи; *intervallum* (De or. III, 185; Or. 222) – інтервал (між словами); *interspiratio* (De or. III, 173) – передишка, пауза. Також першим компонентом виступає прийменник в складному слові *controversia* (Brut. 90; 310) – тема для суперечок, який приєднується до партиципiальної основи від дієслова *vertere* (Prp + P). Термін ускладнений суфіксом *-ia* з категорiальним значенням властивості. Їх не можна трансформувати в синтагми з підрядним зв'язком. Терміни утворюються шляхом примикання.

Переважає більшість композитів з підрядним зв'язком компонентів створюється на основі атрибутивних і дієслівних словосполучень. Семантика твiрного словосполучення визначає семантику складного слова. Його лексикалізація призводить до зрощення компонентів, в результаті чого з'являється цілком нова лексична одиниця, здатна компактно номiнувати рiзні поняття.

Домiнуючою моделлю серед композитів з підрядним зв'язком між компонентами є S + V. За цiєю моделлю утворені такі композити:

Artifex (De or. III, 35; Brut. 188) – знавець (ораторського мистецтва). Термін утворений шляхом поєднання iменникової та дієслiвної основ. Короткий голосний *ǣ* в дієслiвній основі перед двома приголосними (кiнцевий приголосний основи + s) переходив в *e*: *artifex* < **artifax* [Тронский 1960: 156].

Artificium (De or. I, 50; 93) – ораторська майстерність. Термін утворений шляхом поєднання iменникової та дієслiвної основ і ускладнений суфіксом *-ium* з категорiальним значенням властивості. В другому компоненті у вiдкритому серединному складі *ǣ* переходить в *i*.

Causidicus (De or. I, 202; Or. 30) – судовий оратор. Термін утворений шляхом поєднання іменникової та дієслівної основ за допомогою інтерфікса *i*. Другий компонент, незважаючи на флективну оформленість, виступає тільки в складі композитів як віддієслівний прикметник [Sommer 1914: 462–463]. Наприклад, *veridicus*, *maledicus*, *suavedicus* та ін. Такі композити контекстуально можуть субстантивуватися.

Auscipium (Or. 84) – полювання (за риторичними ефектами). Термін утворений шляхом поєднання іменникової та дієслівної основ. Другий компонент становить дієслівну основу від *capio*, де *ā* переходить в *u* перед губним *p* у відкритому серединному складі (поряд з *i*, пор. *principium*). Фонетичні умови появи того чи іншого голосного не піддаються точному визначенню, але ми можемо припустити, що на появу *u* чи *i* міг вплинути відповідний голосний першого компонента. Композит ускладнений суфіксом –*ium* з категоріальним значенням дії.

Veriloquium (Top. 35) – істинне, тобто первісне значення слова. Так намагається Цицерон перекласти грецьке слово *ἐτυμολογία*. Термін утворюється шляхом примикання іменника в родовому відмінку до дієслівної основи і ускладнений суфіксом –*ium* з категоріальним значенням якості.

Таку саму продуктивність виявила модель *A + V*. Терміни, утворені за цією моделлю, є різночастиномовні у зв'язку з додаванням до композитної основи формо- чи словотвірного афікса.

Amplificare (De or. III, 104) – розширювати (предмет розгляду прикрасами). Термін утворений шляхом поєднання прикметникової та дієслівної основ за допомогою інтерфікса *i* та додаванням інфінітивного закінчення –*re*. Дієслівна основа в композиті отримує форму *fīca-* у зв'язку з переходом *ā* в *i* у відкритому складі.

В композиті *morigerari*, який ймовірно утворений від прикметника *morigerus* [Heinichen 1931: 361], можна виокремити іменникову основу *mor-* та зв'язаний дієслівний компонент –*gerari*, поєднані за допомогою інтерфікса –*i*. Його термінологічне значення реалізується лише в риторичі Цицерона:

“*Voluptati autem aurium morigerari debet oratio*” (Or. 159) – “Мова повинна тішити слух”.

Amplificatio (De or. III, 105; Part. 52) – ампліфікація, посилення, нагромадження засобів. Термін утворений шляхом поєднання прикметникової та дієслівної основ за допомогою інтерфікса *i*. Другий компонент композита становить дієслівну основу від *facio*, де *ā* переходить в *i* у відкритому складі. Композит ускладнений характерним для віддієслівних утворень суфіксом *-tio* з категоріальним значенням абстрактної дії.

Ідентичним є другий компонент в слові *testificationes* (Brut. 277) – докази в промові. Першим компонентом є іменник, який шляхом примикання з’єднується з дієслівною основою.

Grandiloquus (Or. 20) – велемовний (про оратора). Другий член складного слова є прикметником дієслівного походження, що функціонує тільки в складі композитів. Його можна співвіднести з подібними формантами *-dicus*, *-ficus*, *-volus* та ін., зв’язаними між собою парадигматичними відношеннями.

За такою самою словотвірною моделлю утворений прикметник *mirificus*, що вживається у складі розширеного терміносполучення *dicendi et intellegendi mirifica societas* (De or. III, 73) – дивовижна єдність мови і думки.

Схожим чином утворений *magnificentius*, який входить в склад атрибутивного словосполучення *magnificentius genus dicendi* (Brut. 123) – величніший рід красномовства. Його другий компонент, що є компаративом від прикметника дієслівного походження, самостійно не вживається.

Multiplices в атрибутивному словосполученні *multiplices orationes* (Or. 12) багаточисленні промови. Мультиплікативний прикметник-композит утворений шляхом поєднання прикметника *multi* і основи, що виділяється в генетиві від *-plex*. Її походження дієслівне [Ernout 1967: 514].

Внаслідок структурного аналізу композитів риторичної семантики у Цицерона виявлено кілька термінів з першим компонентом-числівником, основа якого в результаті зрощення зазнала певних фонетичних змін. За лексико-граматичною характеристикою опорного слова – це субстантивний,

ад'єктивний та вербальний композити. У слові *principium* (*De or.* II, 320) – вступ до промови (модель N + V) другий компонент становить дієслівну основу від *cario*, де *ā* переходить в *i* перед губним *p* у відкритому серединному складі. Композит ускладнений суфіксом *-ium* з категоріальним значенням стану, якості. Слово *ansers* в атрибутивному термінологічному словосполученні *ansers causa* (*De or.* II, 186) – сумнівна справа репрезентує модель N + S. Перший компонент походить від *ambi*, де *i* при словоскладанні синкопувалося, спричинивши перехід *m* в *n* перед задньоязиковим *s* [Тронский 1960: 117]. Другий компонент, що походить від *carut*, утворений від його генетивної форми [Ernout 1967: 98]. За моделлю N+P утворений композит *tripertitus* (*tripartitus*) в атрибутивному термінологічному словосполученні *tripertita varietas* (*Or.* 70) – потрійна різноманітність мови. Термін *duplicare* (*Or.* 135) - подвоювати (слова) утворений поєднанням числівника та дієслова (модель N + V), хоч в діяхронії виводиться від *duplex*. Від нього утворений прислівник *dupliciter* (*Inv.* I, 5) – двояко, подвійно шляхом додавання до основи *duplic-* суфікса *-iter*.

Композит *assuefacere* утворений поєднанням двох дієслів: *assuescere* і *facere*. Він вжитий у терміносполученні з об'єктним зв'язком між компонентами *assuefacere puro sermone* (*Brut.* 213) – привчати до правильної мови. За твердженням Ф. Бадера, такі композити з першим дієслівним компонентом відносяться до пізнішого словотвірного типу [цит. за Третьякова 2011: 139].

Два композити утворені поєднанням прикметника і дієприкметника (модель A + P): *suaviloquens* (*Brut.* 58) – солодкомовний і *suaviloquentia* (*Brut.* 58) - солодкомовність, солодка мова. У першому слові дієприкметник, втративши процесуальні ознаки і набувши статичні, ад'єктивувався, визначивши, таким чином, перехід композита до розряду прикметників. Свідченням цього є синтагматичне оточення, де він виступає означенням іменника: *suaviloquens os* – солодка мова. Другий термін утворений від *suaviloquens* додаванням до основи суфікса *-ia* з категоріальним значенням

якості. В дійсності, в таких похідних вже можна виокремити ускладнений суфікс *-ntia*, який визначає форму дієприкметника теперішнього часу активного стану середнього роду множини. Внаслідок фемінізації такі форми отримали іменне значення. Та ж сама модель лежить в основі терміна *magniloquentia* (Or. 191).

Першим компонентом складного слова *benevolus* є прислівник *bene*. Він без інтерфікса приєднується до *-volus*, який оформлений як прикметник дієслівного походження (*volo*), але не є самостійним словом. *Benevolus* можна зіставити зі складним словом *benevolens* з таким самим значенням “благосхильний”. У зв’язку з ад’ективацією дієприкметника *volens*, яка відбулася ще в архаїчній латині, обидва слова почали вживатися як абсолютні синоніми, що могло вплинути на появу *benevolus*, який за формально-структурними ознаками краще відповідав класу прикметників [Sommer 1914: 463]. Термінологічне значення слова реалізується тільки у риторичній Цицерона, де він вживається в дієслівному словосполученні з подвійним знахідним відмінком прямого додатка та імені присудка: *auditorem benevolum facere et docilem et attentum* (De or. II, 80) – зробити слухача благосхильним (*benevolum*), довести до його відома справу (*docilem*) і збудити увагу (*attentum*) (про завдання оратора у вступній частині промови).

Locuples в атрибутивному словосполученні *locuples oratio* (De or. III, 185) – багата мова. Термін утворений поєднанням іменникової і прикметникової основ в словах *locus* і *plenus*. В першому компоненті, що становить древню основу на **-o-*, цей голосний перед губним переходив в *u* [Meillet 1924: 96]. Другий компонент *-ples* походить від **plē-t-s* [Ernout 1967: 515].

Значний вплив на формування системи словоскладання в латинській мові мала грецька мова, де цей спосіб словотворення був продуктивний. Вчені відмічають високу окурентність таких композитів в технічних текстах, де вони маркують науковий стиль [Meillet 1924: 393]. Серед латинських риторичних термінів також знайдено декілька лексем, створених за зразком грецьких. *Amplificatio* є дослівний переклад грецького риторичного терміна *αὐξησις*.

Численні композити з першим компонентом *multi-* відтворюють грецькі композити з *πολλ-*; серед них *multi-plices*, що відповідає грецькому *πολλαπλάσιοι*. В слові *ansers* перший компонент *ambi-* відповідає грецькому *ἀμφι-*, що входить до складу таких композитів, як *ἀμφί-λογος*, *ἀμφι-κέφαλος*, *ἀμφί-βιος*, *ἀμφί-γυος* та ін. *Du-plicare* створений за зразком *διπλόω*. *Suaviloquens* є поморфемним перекладом *ἡδύ-λόγος*.

Більшість розглянутих термінів виникли внаслідок структурно-семантичного калькування, яке полягає в імітації запозиченої моделі і наповнення її морфемним матеріалом власної мови.

Складні терміни з компонентами, об'єднані підрядними відношеннями, функціонують у тісному зв'язку зі словосполученнями, результатом семантичної компресії яких вони є. Так, композит *suaviloquens* є еквівалентний дієслівно-адвербіальній конструкції *suaviter loquitur* солодко говорить. *Artifex* можна розширити в дієслівно-об'єктну конструкцію з додатком у знахідному відмінку *artem facit* – творить мистецтво. *Ansers* співвідноситься з субстантивно-атрибутивною конструкцією *ambiguum caput* – двозначна суть.

І все ж, такі композити не можна розглядати як абсолютно тотожні словосполученням, на основі яких вони виникли. Складні слова позначають цілісне поняття, в той час як у словосполученнях неминуче акцентується один з елементів [Смирницький 1956: 37]. Прихильник психологізму в теорії мови Г. Пауль поклав в основу розмежування складних слів і корелятивних словосполучень психологічний фактор [Пауль 1960: 389].

Опорним словом в складних словах є завжди другий компонент, а перший – тільки конкретизує його значення. *Causidicus* – це не всякий оратор, а судовий, *ausurium* – не всяке полювання, а полювання (метафорично) за риторичними ефектами. Інколи таке значення не можна визначити у зв'язку з перетворенням складного слова в ідіоматичну одиницю, яка не мотивує значення складових частин. Наприклад, *ansers* ≠ *ambiguum* + *caput*.

Термінотворення має більш особистий характер, ніж словотворення в загальнолітературній мові, яке зазвичай відбувається стихійно. Але врешті-

решт воно теж повторює словотвірні схеми і моделі загальнолітературної мови, і тому тут не слід чекати суттєвих розбіжностей. Звірівши розглянуті риторичні композити за авторитетними словниками – тлумачним словником латинської мови Ег. Форчелліні [Forcellinus 1864 - 1887], двотомним латинсько-німецьким К. Е. Георгеса [Georges 1879 - 1880], п'ятитомним латинсько-польським під редакцією М. Плезі [Słownik 1959 - 1979] та Оксфордським латинським словником [Glare 1983], ми відзначили тільки два новоутворення у Цицерона: *veriloquium* і *causidicus*. *Veriloquium* – це інтерпретація грецького слова *ἐπιμολογία*. Однак, як риторичний термін воно його не задовольняло, і тому Цицерон надав перевагу слову *notatio*, яке отримало чіткіше категоріальне визначення (Тор. 10). *-dicus* вживається як зв'язаний компонент у низці загальнолітературних слів і тому про створення абсолютно нової моделі годі говорити. Йдеться швидше про проникнення загальнолітературних слів у підмову риторики і пристосування їх до термінологічних найменувань шляхом спеціалізації значень та інших семантичних перетворень.

Той факт, що складні слова нехарактерні для латинської мови відмічали вже древні автори. Так, римський історик початку Імперії Тит Лівій метафорично називає їх грецьким словом «андрогіни» і вказує, що вони частіше зустрічаються в грецькій мові (Liv. XXVII, 11) [Livius 1893: 370]. Непристосованість латинської мови до творення складних слів відзначив також пізньолатинський письменник Авл Геллій (N. A. XI, 16) [Gellius (2): 19]. Але мова використовує усі наявні у ній ресурси для розбудови словникового складу, для номінації все нових і нових понять в когнітивній діяльності людини. Не останню, хоч і скромну роль, відігравала тут номінативна деривація шляхом словоскладання. Певне поширення здобула вона у латинських фахових підмовах, зокрема, у риториці.

Схеми структурних моделей риторичних термінів-комполитів

Комполити з сурядним зв'язком між компонентами:

Pp + S (три словникові одиниці)

Pp + P (одна словникова одиниця)

Комполити з підрядним зв'язком між компонентами:

S + V (п'ять словникових одиниць)

A + V (п'ять словникових одиниць)

V + V (одна словникова одиниця)

A + P (дві словникові одиниці)

S + A (одна словникова одиниця)

Adv + A (одна словникова одиниця)

N + V (дві словникові одиниці)

N + S (одна словникова одиниця)

N + P (одна словникова одиниця)

4.3 Синтаксичний спосіб утворення риторичних термінів

Активним способом в латинському риторичному термінотворенні є синтаксичний, в результаті якого утворюються лексикалізовані словосполучення. Однією з причин їх появи було широке відображення в терміні родо-видових та інших відношень. Кількість родових понять обмежена. Словосполучення переважно виражають видові їх поняття і їх кількість практично необмежена. Завдяки дискретному характерові вони допускають різні комбінації термінологічних і нетермінологічних елементів, двостороннє розширення ядерних слів, велику свободу в розташуванні навколоядерних слів.

Синтаксичні термінологічні словосполучення характеризуються різним ступенем семантичного зрощення його компонентів, але переважно це є вільні розкладні словосполучення, тому що утворенню стійких словосполучень в латинській мові класичного періоду перешкоджали такі фактори, як диз'юнкція та автономність слів в структурі речення, явище антиципації, уклинення службових слів між членами словосполучень, поява членів словосполучень у

непрямих відмінках. Тому стосовно латинської мови Р.А.Будагов пропонує називати такі словосполучення не стійкими, а порівняно-стійкими [Будагов 1961: 25]. Існування цілого ряду фразеологізмів ідіоматичного характеру в різних функційних стилях латинської мови, як наприклад, *digito se caelum attigisse putare* (Цицерон) – розкошувати, *de tenero ungui* (Горацій) – з раннього дитинства, *in dextram aurem dormire* (Пліній Молодший) – безтурботно спати, *asceam scuribus suis illidere* (Апулей) – нанести самому собі шкоду та зрощених термінологічних словосполучень у різних терміносистемах, як *corpus delicti* (юр.) – склад злочину, *orator tertius* (рит.) – оратор, для якого характерна пишна манера мови, *patres conscripti* (політ.) – батьки-сенатори, *alienatio mentis* (мед.) – стан божевілля дозволяє вважати твердження російського вченого надто категоричним.

4.3.1. Розкладні терміносполучення

Питання синтаксичних термінологічних словосполучень (ТСС) на матеріалі української і інших сучасних мов в тій чи іншій мірі розглядалося в монографічних дослідженнях [Скороходько 1963; Даниленко 1977; Панько 1979; Головин 1987; Циткина 1988; Д'яков 2000; Куньч 2006 та ін.] та окремих статтях [Емельянова 1977; Письмиченко 1984; Мисик 1993; Михайлишин 1999; Завгороднєв 2004; Іващишин 2009; Купрікова 2010; Сидоренко 2014 та ін.]. Що стосується латинських терміносполучень, то таких досліджень обмаль. А в українському мовознавстві латинські риторичні термінологічні словосполучення взагалі ще не стали предметом наукових зацікавлень.

Між членами термінологічних словосполучень встановлюються різні типи синтаксичних зв'язків, причому атрибутивний зв'язок є найпоширенішим. Категорія атрибутивності в ТСС може виражатися не тільки прикметниками, але й іменниковими означеннями, переважно в генетиві, в інших відмінках з прийменниками і без прийменників, пропозитивною номінацією тощо.

Серед атрибутивних ТСС, які зустрічаються в риторичній термінології Цицерона, можна виокремити такі структурні моделі:

1. з прикметниковим (дієприкметниковим) означенням в постпозиції і препозиції (S + A і A + S): *laudatio funebris* (De or. II, 34) – похоронна промова; *genus summissius* (Or. 91) – поміркований рід мови, *oratio civilis* (Or. 30) – політична промова, *oratio polita* (De or. III, 184) – художньо опрацьована мова; *verbum abiectum* (Or. 235) – недбале (вульгарне) слово, *summa eloquentia* (Or. 61) – найвище красномовство, *forensis dictio* (Brut. 272) – судова промова, *poeticum verbum* (De or. III, 153) – поетичне слово, *depravata imitatio* (De or. II, 242) – спотворене наслідування, *elaborata concinnitas* (Or. 84) – з зусиллями досягнута стрункність мови; *inuitata verba* (De or. III, 153) – маловживані слова; *pervetusta verba* (De or. III, 20) – застарілі слова; *non invenustus actor* (Brut. 237) – привабливий оратор. – Останнє словосполучення утворене з використанням літоти.

Артибут в ад'єктивних терміносполученнях переважно виражений відносним прикметником термінологічного або нетермінологічного характеру, який здійснює субкатегоризацію основного поняття. Пор.: *oratio* – промова і *oratio civilis* – політична промова; *verbum* – слово і *poeticum verbum* – поетичне слово, *verbum abiectum* – недбале слово та ін.

За такою ж моделлю утворене ТСС *extrema oratio* (De or. I, 41) – кінець промови з першим компонентом у функції партитивного означення, що виражає відношення частини до цілого. Вже С.І. Соболевський звернув увагу, що суперлативи деяких прикметників, як *extremus*, *ultimus*, *intimus*, *infimus*, *summus*, а також прикметник *medius*, які виражають відношення до місця і часу, називають лише частину позначуваного предмета [Соболевський 1948: 369]. Детальніше розглянув це питання Ю. С. Степанов, який відзначив ідіоматичність таких словосполучень [Степанов 1959].

Аналіз взаємного розташування компонентів субстантивно-атрибутивних словосполучень свідчить про їх варіантність. Це пояснюється бажанням Цицерона уникати одноманітності та монотонності викладу, прагненням до синтаксичного варіювання тощо, інакше кажучи, стилістичними факторами. З

іншого боку, перевага препозитивного означення може свідчити про намагання Цицерона за допомогою порядку слів надати іменній групі визначеності за відсутності такого зручного способу розрізнення визначеності чи невизначеності як артикль у західноєвропейських мовах [Ходорковская 2009: 47].

2. з атрибутивним генетивом в пре- і постпозиції (S gen + S і S + S gen): *animi permotio* (De or. III, 215) – душевне збудження, *rhythmicorum norma* (De or. III, 190) – ритмічна норма, *rhetorum praescepta* (De or. III, 62) – риторичні правила, *interpuncta verborum* (De or. III, 181) – розділові знаки між словами, *interpuncta sermonis* (De or. III, 328) – павзи в мові та ін.

Атрибутивний генетив може бути також виражений герундієм: *loquendi elegantia* (De or. III, 39) – вміння витончено говорити; *consuetudo legendi* (De or. III, 42) – звичка вправлятися в читанні, *consuetudo loquendi* (De or. III, 42) – звичка вправлятися в усній мові, *disputandi ratio* (Or. 113) – наука міркувати; *dicendi studium* (De or. I, 14) – бажання до красномовства.

3. з постпозитивним атрибутом, вираженим конструкцією з аблативом ціни (S + S abl + A): *eruditio libero digna* (De or. I, 17) – освіта, гідна вільної людини.
4. з постпозитивним каузальним атрибутом, вираженим конструкцією з дієприкметником у поєднанні з безприйменниковим аблативом (S + P + Part + S abl + Part + S abl): *verbum factum vel coniunctione vel novitate* (De or. III, 170) – слово, утворене або через словоскладання, або через новоутворення.
5. з постпозитивним каузальним атрибутом, вираженим конструкцією з дієприкметником у поєднанні з прийменниковим аблативом (S + Prp + S abl + P): *verba ex coniunctione facta* (De or. III, 154) – складні слова, досл.: слова, утворені внаслідок з'єднання. – Словосполучення є розгорнутою назвою складних слів.

6. з постпозитивним атрибутом, вираженим знахідним відмінком з прийменником (S + Prp + A S acc): *disputatio in utramque partem* (De or. III, 161) – міркування з обох точок зору.
7. з препозитивним атрибутом, вираженим аблативом з прийменником (Prp + Abl + S): *sine ratione exercitatio* (De or. III, 93) – досвід без теорії.

У субстантивно-ад'єктивних конструкціях атрибутивний компонент може синтагматично розширюватись і складатися з двох членів: *rhetorici libri agrestes* (De or. II, 10) – грубі риторичні твори; *nostri homines eloquentissimi* (De or. I, 23) – наші дуже красномовні мужі; *absona atque absurda vox* (De or. III, 42) – глухий і немилозвучний голос, *latae eruditaeque disputationes* (Or. 95) – розлогі і вчені роздуми; *subita et fortuita oratio* (De or. I, 150) – експромтна і невідготовлена промова та ін. Переважна більшість прикметників у таких конструкціях не доповнюють один одного, а з'єднані сурядним зв'язком за допомогою сполучників *atque, et, -que*.

Субстантивно-ад'єктивне словосполучення може також розширюватися за рахунок включення у його склад герундивної конструкції: *orator in transferendis verbis verecundus* (Or. 81) – оратор, стриманий у використанні метафор.

За категоріальною приналежністю стрижневого слова атрибутивні ТСС є субстантивними, а релевантною ознакою атрибутивного зв'язку є позачасовий і реальний зв'язок між предметом і його ознакою.

За допомогою об'єктних ТСС виражаються вербально-об'єктні і об'єктно-об'єктні відношення. Серед них можна виокремити такі структурні моделі:

1. з прямим додатком, що залежить від дієслова, яке позначає процесуальну дію (V + S acc і S acc + V): *definire sententiam* (Or. 137) – закінчувати думку; *collocare verba* (Or. 149) – розташовувати слова; *adiungere iteratum verbum* (Or. 135) – додати повторене слово; *risum movere* (De or. II, 235) –

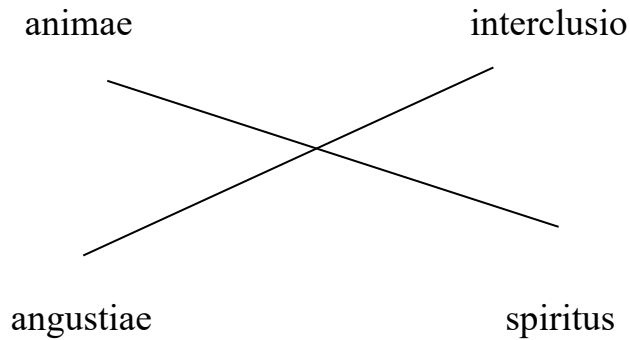
викликати сміх (у промові); *oratorem instituere* (De or. II, 85) – навчати оратора; *causidicum sequi* (Or. 30) – наслідувати мову судового оратора.

2. з непрямым додатком, вираженим за допомогою аблатива знаряддя, що залежить від дієслова (V + S abl): *abuti verbis propinquis* (Or. 94) – користуватися близькими за смыслом словами; *uti verbis domesticis* (Or. 132) – користуватися прикладами з власного досвіду; *ornamentis uti* (Or. 86) – користуватися прикрасами.
3. з непрямым додатком, вираженим аблативом з прийменником а (abl. separationis) (V + Prp +S abl): *egredi a proposito* (Brut. 82) – відступати від головної мети.
4. з двома іменниками, що виражають предметні відношення (S + S gen і S gen + S): *complexio verborum* (De or. III, 182) – сполучення слів, *ornatus orationis* (De or. III, 149) – прикраси мови; *maiestas verborum* (Or. 20) – пишність слів, *geminatio verborum* (De or. III, 206) – повторення слів; *lenitas vocis* (De or. II, 182) – м'якість голосу; *tractatio rerum* (Or. 122) – розробка предметів; *hexametrorum magniloquentia* (Or. 191) – урочистість гекзаметрів; *oratorum facultas* (De or. I, 90) – талант ораторів.

Замість іменника в родовому відмінку може стояти герундій: *figura dicendi* (Or. 2) – образ красномовства; *exordium dicendi* (De or. II, 317) – початок промови, *studium dicendi* (De or. II, 29) – вивчення красномовства, *auctor dicendi* (Or. 10) - основоположник ораторського мистецтва; *doctor dicendi* (De or. III, 126) - учитель красномовства.

Для того, щоб розрізнити деякі ТСС з атрибутивним і об'єктним генетивом, які за формально-структурними ознаками є цілком ідентичні, можна використати найпростіші трансформи. Наприклад: *ars rhetoricae=ars rhetorica* (атрибутивне відношення) і *moderatio vocis≠moderatio vocalis* (об'єктно-об'єктне відношення).

Як окремий випадок можна виокремити подвійне об'єктне ТСС (S gen + S + Coni + S + S gen) з хіастичною структурою: *animae interclusio atque angustiae spiritus* (De or. III, 181) – затримка і утруднення дихання

За морфологічною характеристикою стрижневого слова об'єктні ТСС є дієслівні і іменникові.

За допомогою обставинних ТСС виражаються відношення між стрижневим дієсловом, що виражає дію-стан, і залежною від нього обставиною, переважно, способу дії. Серед них можна виокремити такі структурні моделі:

1. з обставиною способу дії, вираженою за допомогою прийменникового і безприйменникового аблатива (V + Prp + S abl і S abl + V): *agere cum dignitate et venustate* (De or. I, 142) – виголошувати промову з достоїнством і красою; *continenda anima dicere* (De or. I, 261) – говорити, затримуючи дихання.
2. з обставиною способу дії, вираженою за допомогою прислівників (Adv + V і V + Adv): *severe ludere* (De or. II, 269) – серйозно жартувати (обставинне ТСС оксиморонного характеру); *inquinate loqui* (Brut. 140) – недбало говорити; *diligenter loqui* (Brut. 140) – дбайливо говорити, по interruptede narrare (De or. II, 239) – говорити без перебоїв, говорити до ладу; *praeclare eloqui* (Brut. 253) – дуже ясно висловлюватись; *dicere bene* (Brut. 23) – красномовно говорити; *dicere latine, plane, ornate congruenterque* (De or. III, 37) – говорити чистою латиною, ясно, красиво і відповідно до предмета. – Дієслово *dicere*, яке володіє широкою сполучуваністю з різними адвербіальними обставинами, утворює багаточленне розкладне термінологічне словосполучення, кожний із залежних членів якого можна легко замінити субститутом-синонімом. Термінологічний статус словосполучення має тільки в риторичному

дискурсі Цицерона, поза яким набуває інших лексико-синтаксичних і конотативних характеристик.

3. з обставиною способу дії, вираженою герундивною конструкцією в аблативі (обставина способу дії + V): *infringendis concendisq̄ue numeris incidere* (Or. 230) – ломлячи і рубаючи ритм, опускатися (до низького стилю). – Так зневажливо характеризує Цицерон манеру азійських ораторів, які йшли за прикладом Гегезія.

Крім того, в риторичній термінології Цицерона трапляються ТСС з комбінацією різних типів синтаксичних зв'язків між компонентами:

1. з об'єктним і сурядним (A S gen + S... - об'єктний зв'язок, S + Coni + S – сурядний зв'язок): *excellentis eloquentiae species et forma* (Or. 43) – образ і форма зразкового красномовства.
2. з об'єктним і обставинним (S acc + V – об'єктний зв'язок, V + S dat – об'єктний зв'язок, G abl + V – обставинний зв'язок способу дії): *rem dicendo subicere oculis* (Or. 139) – промовою поставити предмет перед очима (слухачів).
3. з обставинним і об'єктним (Adv + V - обставинний зв'язок способу дії + V + S - об'єктний зв'язок + S + S - об'єктний зв'язок): *maxime movere animos hominum* (De or. II, 292) – найбільше зворушувати почуття людей.
4. з атрибутивним і об'єктним (A + S - атрибутивний зв'язок, S + G gen - об'єктний зв'язок): *purum et candidum genus dicendi* (Or. 53) – чистий і ясний стиль красномовства; (S + A – атрибутивний зв'язок, S + дистантний A – атрибутивний зв'язок, A S abl ціни + A - об'єктний зв'язок): *vox erudita et Romanis Graecisque auribus digna* (Brut. 6) – вишукана мова, достойна, щоб її слухали і римляни і греки.

Часто це багатоконпонентні конструкції, які містять елементи описовості. Вони дуже інформативні, максимально точно передають різні поняття. Деякі з них характеризуються семантичною цілісністю і відтворюються як готовні мовні одиниці.

Малопродуктивними були моделі ТСС з сурядним зв'язком (S + Coni + S): *iocus et facetiae* (De or. II, 216) – жарт і дотепність; (S + S + Coni): *subtilitas elegantiaque* (De or. II, 28) – тонкість і вишуканість. Кожний член такого словосполучення може синтагматично розширюватися, утворюючи інколи громіздкі конструкції: *vis ac facultas dicendi* (De or. II, 125) – сила і дар слова; *tanta vis et utilitas salis* (De or. II, 231) – така велика сила і користь дотепності, *boni civis auctoritas et oratio* (Brut. 7) – авторитет і ораторська майстерність благонаміреного громадянина, *gravitas linguae sonusque vocis agrestis* (De or. III, 42) – важка мова і груба вимова; *significatio et distincte concisa brevitatis* (De or. III, 202) – виразність і чітка стисла короткість.

Зрідка в риториці Цицерона трапляються терміносполучення з використанням стилістичної фігури гендіадис. Вона полягає у найменуванні складного поняття двома однорідними членами, з'єднаними сполучником, з яких один за смыслом є означенням іншого. Її використання пояснюється намаганням Цицерона конотувати такі терміносполучення шляхом порушення логічної атрибуції означуваних слів: *ratio et doctrina* (De or. II, 108) – науковий метод; *ars et praescepta* (De or. II, 119) – наукові приписи; *lepos facetiaeque* (De or. I, 17) – витончена дотепність; *usus ac tractatio dicendi* (De or. I, 109) – навички в красномовстві; *locutio emendata et Latina* (Brut. 258) – бездоганно чиста латинська мова.

Скромне місце в риториці Цицерона посідають моделі з апозитивним зв'язком. Його характерною рисою є те, що обидва члени є взаємно обумовлені і співвідносяться з одним і тим же денотатом, але характеризують його з різних боків [Вацеба 1979: 10]. На противагу, в атрибутивних словосполученнях і означуване, і означаюче відносяться до двох різних денотатів. Наприклад: *rhetorici doctores* (De or. I, 86) – учителі-ритори, *Asiatici oratores* (Brut. 51) – оратори-азіанці, *Stoici oratores* (Brut. 116) – оратори стоїки (модель S + S). Але: *rhetores elegantissimi* (Inv. I, 61) – дуже вишукані ритори.

Часто Цицерон використовує для тлумачення термінів цілі сегменти метамови риторики. Вони ілюструють використання термінів, подають їх характеристики, дефініції. Показовим у цьому відношенні є «*Quid est? quale est? quomodo nominatur?*» (De or. II, 113) – «Що є? яким воно є? як воно називається? – Вираз містить три роди питань, які визначають категорію статусів. Іншим прикладом є дефініція ритмічності в ораторській прозі: «*In dicendo numerosum putatur, non quod totum constat e numeris, sed quod ad numeros proxime accedit*» (Or. 198) [Cicero (2) 1860: 325] – «В ораторській прозі ритмічністю вважається не те, що повністю складається з ритмів, а те, що найбільше наближене до ритмів». До дескриптивної перифрази вдається Цицерон, щоб пояснити термін “комізм в мові”: “*In dicto autem ridiculum est id, quod verbi aut sententiae quodam acumine movetur*” (De or. II, 244) [Cicero (2) 1860: 114] – “Комізм мови виникає з якого-небудь гострого слова або думки”.

Таким чином, синтаксичні ТСС характеризуються різними типами зв'язків між компонентами – підрядними, куди входять атрибутивні, об'єктні, обставинні, і сурядними. За морфологічною характеристикою стрижневого слова підрядні ТСС поділяються на іменні і дієслівні. Основною функцією іменних ТСС є номінативна. Найчисленнішу групу становлять субстантивно-ад'єктивні комбінації. Для них характерна найбільша семантична зрощеність, серед них найчастіше зустрічаються стійкі термінологічні словосполучення. Але більшості синтаксичних ТСС властива рухливість компонентів, широка валентність в межах риторичної терміносистеми, здатність сполучатись з іншими словами термінологічного та нетермінологічного характеру, утворюючи багатоконпонентні, інколи громіздкі структури. Вони свідчать про пошуки Цицерона найменувань відповідних термінологічних понять на питомому матеріалі латинської мови.

4.3.2. Фразеологізми

Після того як фразеологія виокремилася як самостійна лінгвістична дисципліна, настав її бурхливий розвиток. Однією з причин підвищеного

інтересу до фразеології було те, що вона знаходиться на стиці кількох дисциплін: лексикології, морфології, синтаксису і стилістики. Причому, при дослідженні лінгвістичної природи фразеології майже завжди враховується стилістичний аспект. У вітчизняному мовознавстві питанням латинських фразеологізмів присвячені статті Г. Мах [Мах 1985], М. Кравс [Кравс 2003], Л. Мисловської [Мисловська 2010], О. Пилипів [Пилипів 2010]. Латинські риторичні фразеологізми ще не були об'єктом дослідження.

В риторичному дискурсі Цицерона зустрічаються фразеологічні словосполучення ідіоматичного характеру, яким властива семантична неподільність, непохідність значення цілого з його компонентів та образна немотивованість. Вони утворюються внаслідок метафоричного чи метонімічного переосмислення понять. Значення таких словосполучень не може бути виведене ні повністю, ні частково зі значення їх компонентів. Особливістю термінологічних фразеологізмів є те, що вони створюються цілеспрямовано для позначення певного денотата і лише з часом фразеологізуються [Зорівчак 1980: 92]. Проте, це не завжди застигли звороти, які не допускають розширення чи звуження, субституційні заміни окремих компонентів, що певною мірою зумовлено синтаксичними особливостями латинської мови. Для них характерна структура, аналогічна загальноприйнятим у мовному узусі. Як компоненти, до їх складу входять слова риторичної семантики, що дозволяє їх віднести до риторичної термінології. В семантичну структуру риторичної фразеології входять емоційно-оцінні компоненти, що робить їх важливим засобом експресивного впливу в ораторській практиці.

Серед риторичних фразеологізмів Цицерона переважають структурно-граматичні групи, утворені за моделями сурядних і підрядних словосполучень. Найчисельнішою є група фразеологізмів, що мають структуру підрядних словосполучень зі стрижневим словом, який організовує фразеологічний зворот як структурну цілісність певної моделі [Шанский 1969: 60]. За категоріальною приналежністю стрижневого слова фразеологічні словосполучення з підрядним зв'язком між компонентами поділяються на іменні, які виконують номінативну

функцію, і вербальні, які виконують комунікативну функцію. Іменні фразеологізми, у свою чергу, поділяються на субстантивно-ад'єктивні і субстантивно-субстантивні.

Значну групу в риторичній термінології Цицерона становлять субстантивно-ад'єктивні фразеологізми. Вони номінують видові поняття за кваліфікативним приципом: *exilis oratio* (De or. III, 97) – в'яла мова; *moderata oratio* (De or. II, 34) – розмірена мова; *cohaerens oratio* (De or. III, 172) – зв'язана мова, *oratio numerosa* (Or. 210) – ритмічна мова, *iudiciale genus* (Brut. 287) – судовий рід красномовства, *crebra mutatio* (De or. III, 224) – часта зміна тону, *instrumentum forense* (De or. III, 921) – матеріал, яким користуються оратори на форумі, *numerus oratorius* (Or. 166) – ораторський ритм, *orator tenuis* (Or. 81) – оратор, для якого характерний простий стиль мови, *vir bonus* (De or. II, 85) – благородний муж (алюзія на катонівське визначення оратора *vir bonus dicendi peritus* – благородний муж, досвідчений в ораторському мистецтві), *genus humile* (Or. 75) – простий рід красномовства, *concinntas puerilis* (Brut. 287) – дитяча дзвінкість (про ораторський стиль Гегезія), *iocus scurrilis* (De or. II, 239) – блазнівський жарт, *iocus mimicus* (De or. II, 239) – мімівський жарт, *verbum priscum* (Or. 81) – архаїзм, *verbum novatum* (Part. 16) – неологізм, *orator medius* (Or. 98) – оратор, для якого характерний середній (помірний) стиль красномовства, *quaestiones finitae* (De or. II, 41) – питання, що стосуються конкретних випадків, *quaestiones infinitae* (Or. 46) – питання загального характеру, *Attica dictio* (Brut. 57) – аттичний стиль, *Asiatica dictio* (Brut. 57) – азійський стиль, *plena comprehensio* (Or. 221) – повний період та ін.

Незважаючи на термінологічний статус таких фразеологічних словосполучень, у багатьох випадках їм притаманне емоційно-експресивне забарвлення, яке концентрується в атрибутивному компоненті. Це – факультативний конститuent, але з уваги на характер риторичної термінології у Цицерона часто присутній. Наприклад, *exilis oratio*, *concinntas puerilis*, *vir bonus*.

В атрибутивних риторичних фразеологізмах атрибутивний компонент звичайно виражається іменником і герундієм в родовому відмінку: *ars rhetoricae* (Or. 114) – риторичне мистецтво, *causarum auctores* (De or. III, 73) – судові оратори, *auscipium delectationis* (Or. 84) – полювання за стилістичними ефектами, *licentia poetarum* (De or. III, 153) – поетична вільність, *levitas Graecorum* (Brut. 96) – грецька плавність, *rhetorum officina* (De or. II, 52) – кузня ораторів, *venustatis color* (De or. III, 199) – мовні прикраси привабливості, *artificium dicendi* (De or. II, 29) – ораторське мистецтво, *ornamenta dicendi* (Brut. 26) – ораторські прикраси. Іноді атрибутивний компонент може виражатися іншим відмінком, наприклад: *ad numerum conclusio* (Brut. 33) – ритм у завершенні фрази.

Субстантивно-субстантивні фразеологізми з об'єктними зв'язками між компонентами будуються за моделлю іменник + іменник (герундій) в родовому, рідше в інших відмінках. Залежний компонент може стояти як в пре- так і в постпозиції до керуючого слова: *vis eloquentiae* (Or. 125) – сила красномовства, *verborum pondera* (De or. II, 68) – переконливість слів, *sententiarum gravitas* (De or. II, 68) – важкість думок, *continuatio verborum* (De or. III, 49) – періодичність мови, *bonitas verborum* (Or. 163) – добротність слів, *brevitas pedum* (Or. 212) – короткість стіп, *artis antistes* (De or. I, 202) – жрець ораторського мистецтва, *cupiditas dicendi* (Brut. 45) – смак до красномовства, *certamen controversiae* – предмет суперечки (Or. 126), *dicendi effector* (De or. I, 150) – творець красномовства, *aditus ad causam* (De or. II, 320) – підступи до справи (образно про складання промови), *in iocando moderatio* (De or. II, 328) – поміркованість у кепкуванні. Фразеологізми цієї групи можуть синтагматично розширюватись, утворюючи три- і чотирикомпонентні конструкції: *vitae naturarumque imitatio* (Or. 139) – наслідування життя і природи (в промові оратора), *ampla sententiarum gravitas* (Or. 20) – величава важливість думок, *summae eloquentiae species* (Or. 61) – образ найвищого красномовства, *excellentis eloquentiae species et forma* (Or. 43) – образ і форма зразкового красномовства, *incorrupta Latini sermonis integritas* (Brut. 132) – бездоганна чистота латинської мови.

Серед вербальних фразеологізмів найпоширенішою є група з об'єктним зв'язком між компонентами: *os ducere* (Or. 86) – кривлятися (про недопустиму манеру міміки оратора; *dilatare litteras* (Brut. 259) – розтягувати звуки, тобто протяжно вимовляти; *invertere verba* (De or. II, 262) – іронічно вживати слова; *litem facere* (De or. II, 305) – сперечатися; *verba pendere* (Or. 51) – зважувати слова; *argumentum concludere* (Or. 137) – виводити доказ; *argumenta facere* (Or. 127) – наводити докази; *permulcere aures* (Or. 163) – потішати слух; *perpetuare verba* (De or. III, 181) – говорити без угаву; *exercere memoriam* (De or. I, 157) – розвивати пам'ять; *lumen adhibere rebus* (De or. III, 50) – прояснити справу; *amplificare rem ornando* (De or. III, 104) – розширити предмет прикрасами; *redigere in quadrum numerumque sententias* (Or. 208) – підкорити думки порядку і ритму; *sententias de manibus iudicum vi quadam orationis extorquere* (De or. II, 74) – вирвати рішення з рук суддів силою мови.

Ми навели дієслівний компонент в інфінітиві, але в тексті він часто отримує потрібну особову форму, реалізуючи таким чином суб'єктну актантність. Наприклад: *duae igitur res permulcent aures* (Or. 163) – дві речі потішають слух.

Розглянуті вербальні фразеологізми з об'єктним зв'язком між компонентами – це, як правило, дво- і тривалентні конструкції, в утворенні яких важлива роль належить іменним компонентам. Тому інколи їх називають вербономінантами [Бігун 2012: 69].

Деякі дієслівно-іменні словосполучення мають корелятивні однокореневі дієслова, що знаходяться з ними в синонімічних відношеннях. Наприклад: *argumenta facere* і *argumentari* – наводити докази; *litem facere* і *litigare* – сперечатися. Однак вони не є семантично однозначними. Семантична структура фразеологічних одиниць складніша порівняно з аналогічною структурою корелятивних дієслів, що не дозволяє вважати їх повністю еквівалентними [Білонеженко 1989: 32]. Характерна для них і стилістична розбіжність.

Доволі численною була група вербальних фразеологізмів з обставинним зв'язком способу дії між компонентами: *concluse arteque dicere* (Or. 177) – говорити ритмічно і до ладу; *aut callide, aut copiose dicere* (De or. I, 93) – говорити або вміло, або багатослівно; *Latine non pessime loqui* (Brut. 210) – говорити дуже правильною латинською мовою (фразеологізм з використанням літоти); *membratim dicere* (Or. 212) – говорити, поділяючи мову на члени; *numerosae cadere* (De or. III, 175) – ритмічно закінчуватися; *perbreviter exponere* (De or. II, 235) – дуже коротко викладати.

Багато риторичних фразеологізмів виникло через метафоричне перейменування денотата на засадах образної асоціації: *cursus numerorum* (Or. 198) – потік ритмів (асоціюється з образом потоку води), *dicendi faces* (De or. II, 205) – факели красномовства (фразеологізм побудований на метафорі вогню), *verborum sententiarumque flores* (De or. III, 96) – квіти слів і думок (фразеологізм з метафорою, що походить з рослинного світу), *oratorem e vinculis numerorum eximere* (Or. 77) – звільнити оратора від кайданів ритму (фразеологізм, побудований на образній метафорі *vincula numerorum* – кайдани ритму), *scripta calamistris inurere* (Brut. 262) – оздобити написане ораторськими прикрасами (фразеологізм побудований на образній метафорі, що походить з перукарської справи, досл.: прикласти до написаного щипці до завивки).

Зрідка зустрічаються у риторичі Цицерона фразеологічні конструкції з якісно-обставинною семантикою, які складаються з іменника і узгодженого з ним прикметника (дієприкметника) в аблативі: *summa voce* (De or. I, 261) – на весь голос, на повний голос, *inclinata voce* (Or. 27) – низьким голосом, *more Asiatico* (Or. 27) – на азіанський лад, *ululanti voce* (Or. 27) – завиваючи (про ораторську манеру деяких представників азіанського стилю).

Як окрему групу фразеологічних одиниць можна відзначити поєднання повнозначного слова зі службовим, переважно іменника з прийменником. Вони розглядаються як застигли вирази. Для них характерна семантична неподільність, постійний компонентний склад, неможливість вторгнення усередину сторонніх елементів, відтворюваність в мові як готових одиниць:

sine usu (De or. I, 105) – без досвіду; *de scripto* (Brut. 46) – по записах; *ex tempore* (De or. III, 194) – експромтом; *ex artificio* (De or. II, 50) – з теорії; *in dicto* (De or. II, 240) – в гострих слівцях, *in re* (De or. II, 240) – у змісті і деякі інші. Для деяких з них легко знайти синонімічні окремі слова, що теж підтверджує їх фразеологічний статус. Наприклад: *ex tempore* = *subito* (*subito dicere* - експромтом говорити) [Дворецкий 2000: 734].

В риторичній фразеології Цицерона зустрічаються афористичні вислови. Референтно вони співвідносяться з певною ситуацією. Афоризми лаконічно виражають якусь думку, емоційно й експресивно забарвлені. У більшості випадків – це новотвори Цицерона, хоч у деяких випадках можна простежити архетипну модель. Наприклад, афоризм “*Quot oratores, totidem reperiuntur genera dicendi*” (De or. III, 34) – “Скільки ораторів, стільки ж родів красномовства” нагадує Теренцієвий “*Quot capita, tot sensus*” (“Форміон” II, 4, 14) – “Скільки голів, стільки ж думок”.

Риторична семантика визначила зміст афоризмів Цицерона. Вони визначають різні характерологічні ознаки красномовства: “*Actio in dicendo una dominantur*” (De or. III, 213) – “Спосіб виголошення думок – єдиний володар”; “*Animi est omnis actio*” (De or. III, 221) – “Душа визначає ораторську манеру”; “*Dicere bene nemo potest, nisi qui prudenter intellegit*” (Brut. 23) – “Хорошим оратором може бути тільки той, хто розсудливо мислить”; “*Docto oratori palma danda est*” (De or. III, 143) – “Пальму першості слід віддати вченому ораторові”; “*Non sunt omnia ridicula faceta*” (De or. II, 251) – “Не все смішне є дотепним”; “*Stilus optimus et praestantissimus dicendi effector ac magister habetur*” (De or. I, 150) – “Перо найкращий і пречудовий творець і наставник красномовства”; “*Perverse dicere homines perverse dicendo consequuntur*” (De or. I, 150) – “Зіпсована мова людей призводить до зіпсованої мови”. В утворенні останнього фразеологізму важливу роль відіграють фонетичні обставини: повторення слова *perverse* і алітерація *dic-* в словах *dicere* і *dicendo*. Вони не тільки стилістично маркують вираз, але й служать важливим цільно- та смислооформлюючим фактором. Слід відзначити, що жодний з розглянутих риторичних афоризмів

Цицерона не наводиться у найповнішому російському словнику латинських крилатих слів під редакцією Я. М. Боровського [Бабичев 1982].

Низка фразеологізмів у Цицерона заснована на порівнянні. Розкриття смислових зв'язків усередині словосполучення здійснюються за допомогою порівняльних сполучників *quasi, tamquam, sicut, ut*: “*Actio est quasi sermo corporis*” (De or. III, 222) – “Ораторська манера - немовби мова тіла”; “*Dialectica est quasi contracta et astricta eloquentia*” (Brut. 309) – “Діалектика є немовби стягнуте і згущене красномовство”; “*Facetiarum lepore, tamquam sale perspergitur oratio*” (De or. I, 159) – “Витонченою дотепністю, немовби сіллю приправлена мова”; “*Sed est eloquentiae sicut reliquarum rerum fundamentum sapientia*” (Or. 70) – “Але основою красномовства, як і всього іншого, є філософія”; “*Voces ut chordae sunt intentae*” (De or. III, 216) – “Голоси налаштовані як струни” і деякі інші.

І афористичні вислови, і фразеологічні порівняння, які, по суті, теж є афоризмами, найчастіше організовані як речення. Але такі речення суттєво відрізняються від нефразеологізованих. У процесі фразеологічної номінації в реченні послаблюються, або й навіть нейтралізується первинний предикативний зміст і набуває похідних якісних ознак, а сама фразеологічна одиниця співвідноситься вже не з конкретною, а з типовою денотативною ситуацією [Алефіренко 1987: 109].

В риторичній термінології Цицерона зустрічаються фразеологічні одиниці, побудовані за моделями сурядних відношень. Компоненти таких словосполучень з'єднуються за допомогою сурядних сполучників, знаходячись у синонімічних і антонімічних відношеннях. Спостерігаються і випадки безсполучникового зв'язку (асиндетон). Серед них можна відзначити такі моделі: а) іменник + іменник: *celeritas et brevitatis* (De or. I, 17) – швидкість і стислість; *consuetudo exercitatioque* (De or. I, 90) – навик і вправи; *venustas atque urbanitas* (De or. I, 17) – вишуканість і столична витонченість; *optatio atque execratio* (De or. III, 205) – побажання і прохання; *sonus et numerus* (Or. 163) – звук і ритм; б) прислівник + прислівник: *aut callide aut copiose* (De or. I, 93) –

або вміло, або багатослівно; *circumscripte numeroseque* (Or. 221) – періодично і ритмічно; *enucleate et polite* (Brut. 115) – ясно і витончено; с) малопродуктивна модель: дієслово + дієслово: *facere ac bacchari* (Brut. 276) – несамовито шаленіти (про манеру деяких ораторів); *creare, aluere, confirmare* (De or. II, 123) – створити, виплекати, загартувати (завдання по формуванню оратора).

Таким чином, за структурно-семантичними ознаками фразеологізми у риторичній термінології Цицерона не відрізняються від аналогічних словосполучень у загальнолітературній мові. Але вони більшою мірою зберігають структурно-семантичну тотожність. Також фразеологізми відзначаються більш особистим характером, зберігаючи ідентичність в контексті риторики Цицерона і не переходячи, як правило, в розряд узуальних.

Висновки до розділу 4

Значне число термінів в риториці Цицерона виникло в результаті деривативних процесів. Морфологічний спосіб утворення термінів відзначається меншим набором афіксів та словотвірних моделей у порівнянні із загальнолітературною мовою, спеціалізацією деяких афіксів та звуженням їх дистрибуції. Кожна підмова орієнтується на свій власний набір суфіксів і префіксів, творить свої власні словотвірні парадигми, що слугують засобом системної організації даної терміносистеми. Такими суфіксами у словотворі іменників були *-tio/-sio, -tura, -tor, -mentum* для утворення віддієслівних моделей і *-tudo, -tas, -itia, -icu, -inu, -arius* - для відіменних моделей. Найпродуктивнішими словотвірними моделями, які беруть участь в утворенні прикметникових номінацій, були моделі, визначені суфіксами *-osus, -bilis, -icus, -idus*. Технічну визначеність виявили також префікси *per-* і *pra-*, незважаючи на підвищену емоційність. Для дієслів властива префіксальна деривація. Характерною рисою є те, що префікси переорієнтували первісне просторово-часове значення у інші семантичні відтінки, зумовлені риторичним контекстом. Прикладом може слугувати дериват *ad-umbrare*, у якому префікс з прототипним

просторовим значенням розвинув риторичну семантику: “накидати в загальних рисах”, “окреслювати”.

Непродуктивним способом термінотворення було словоскладання. Структурний аналіз композитів виявив, що найпродуктивніші були моделі з опорним словом-іменником, ускладненим суфіксами з категоріальним значенням, характерним для риторики.

Синтаксичний або аналітичний спосіб утворення термінів переважає морфологічний. Складені терміни більш інформативні, ніж однослівні, точніше виражають певні поняття і за природою властиві латинській мові.

За морфологічною ознакою стрижневого слова їх можна поділити на субстантивні і вербальні. Найчастіше зустрічаються субстантивно-ад’єктивні терміносполучення. Вони переважно є виразником видових понять. Вербальні конструкції зустрічаються рідше. Кожний компонент терміносполучень може синтагматично розширюватись, унаслідок чого утворюються громіздкі конструкції.

Терміносполучення прикладкової моделі не характерні для риторичної термінології Цицерона.

Від розкладних термінологічних словосполучень слід відрізнити фразеологічні зрощення ідіоматичного характеру. Вони утворюються за такими ж моделями, що й нерозкладні.

Основні наукові результати розділу опубліковано у статтях (15, 18, 19).

ВИСНОВКИ

Термінологічна лексика є важливим джерелом поповнення словникового складу загальнолітературної мови, а науково обгрунтовані засади термінотворення є однією з передумов розвитку науки. Творцями термінів є спеціалісти даної галузі. І таким творцем латинської риторичної термінології в Давньому Римі був Цицерон. Завдяки йому і його попередникам була створена термінологічна база риторики, що знайшло своє відображення в риторичних трактатах Цицерона.

Риторична термінологія Цицерона – це функційна парадигматично впорядкована лексико-семантична система взаємопов'язаних елементів, що перебувають в родо-видових та інших відношеннях між собою. Семантична спорідненість окремих слів і понять та категоріальна спільність денотативної сфери дозволяє виокремити семантичні поля. Спираючись на дослідження засновників теорії поля Й. Тріра, Г. Іпсена, Л. Вайсгербера і деяких сучасних, як Дж. Лайонза, О. В. Бондарка, Г. С. Щура, Л.М. Васільєва, ми розглядаємо семантичне поле як множинність слів, які відображають певну сферу людської діяльності і змістовно пов'язані між собою.

Небагаточисленна естетична лексика риторичних трактатів Цицерона характеризує різні аспекти красивого в ораторському мистецтві і набуває термінологічного значення. Вона утворює семантичне поле з ядерною лексемою *pulchritudo*, навколо якої розгортається поле. Його репрезентують лексеми *venustas* і *dignitas*, *iucundus*, *suavitas*, *lepos*, *festivitas* та ін.

У риторичній концепції Цицерона важливе місце займає теорія смішного. Вона ґрунтується на періпатетичних джерелах, але Цицерон перевів її в етичну площину. Для викладу своєї теорії Цицерон послуговується т. зв. сміховою лексикою, об'єднаною системними відношеннями, яка має спільну інтеграційну сему та денотативне значення, співвіднесене з психічною сферою. Для її дослідження теж застосовано прийоми польового методу. Домінантою семантичного поля смішного є лексема *facetiae*, яка становить центр поля, навколо якої об'єднуються

лексеми навколоядерної та периферійної зон: *cavillatio* і *dicacitas*, *turpitude*, *deformitas*, *contumeliae* та ін.

Важливе місце у риторичній термінології Цицерона займає афективна лексика. Її термінологічний статус підтверджується системним характером та приналежністю до риторичної понятійної сфери. Виокремлено семантичне поле на позначення почуттів зі стрижневими лексемами *παθητικόν* і *ἠθικόν*, навколо яких розгортається поле. Подано перелік почуттів та їх номінації, які можуть викликати у слухачів відповідні емоції: любов (*amor*), ненависть (*odium*), гнів (*iracundia*), милосердя (*miser cordia*) та ін. Вони знаходяться у горизонтальних відношеннях між собою і по вертикалі стосовно *παθητικόν* і *ἠθικόν*. Крім номінативно-сигніфікативної функції, афективна лексика володіє також прагматичною, яку деякі дослідники з застереженням визнають для сучасних терміносистем.

Синонімічно-антонімічні відношення пронизують всю систему мови і є мовною універсалією. Слова можуть об'єднуватись в парадигматичні ряди або за подібністю, або за протилежністю.

Явище синонімії притаманне будь-якій терміносистемі, причому у більшій мірі в період її зародження та на початкових етапах формування, коли співіснували різні варіанти терміна та проходив відбір кращого терміна. Особливо характерно це для античних риторів, які прагнули до “*varietates sermonis*”, щоб досягти розмаїття мови та стилістичних ефектів.

Аналіз риторичної терміносистеми Цицерона не виявив принципової різниці між термінологічною і загальнолітературною синонімією. Для неї характерні ті ж самі типи синонімів - дублетні, поняттєві, ієрархічні, стилістичні. Значно рідше у Цицерона синоніми об'єднуються у синонімічні ряди, що характерно і для сучасних терміносистем.

Схильність до протиставлення є природним виявом людського розуму. Особливо чітко воно представлене у термінології, де смислові зв'язки за контрастом, поряд зі зв'язками за близькістю і тотожністю, дозволяють визначити понятійний зміст термінів та об'єднати їх у лексико-семантичні

поля. Метод семантичних опозицій дозволив виокремити у риторичній термінології Цицерона антонімічні пари, пов'язані відношеннями комплементарності, контрарності, контрадикторності. Велику увагу приділено стилістичній фігурі антитезі, побудованій на антонімічних відношеннях слів.

Одним із суттєвих засобів поповнення фонду латинських риторичних термінів є асоціативне перенесення найменувань за подібністю, тобто метафоризація. Найвища метафорична продуктивність в риторичній термінології Цицерона властива іменникам, дієсловні метафори зустрічаються рідше. Метафоричне термінотворення завжди супроводжується образністю, поєданою із емоційністю, що з часом пригасає. Що стосується риторичного дискурсу Цицерона, то така образність і емоційність є досить чіткою, чим відрізняється від сучасних наукових дискурсів.

При класифікації риторичних термінів-метафор використано такі критерії: генетичний, тематичний, граматичний.

Риторична концепція Цицерона ґрунтувалася на грецьких джерелах. Тому в риторичній термінології він не міг обійтися без грецьких запозичень, незважаючи на задекларовану чистоту латинської мови (*Latinitas*). Методи запозичення були різні. Найуживанішим методом було калькування, при якому повністю зберігаються семи денотативного змісту. При транслітерації відбувається фонетична та графічна адаптація запозиченого слова. Слова, запозичені у грецькій графіці, переважно є технічними термінами. Метод дефініції, незважаючи на громіздкість і невігідність в користуванні, володів високим ступенем експліцитності.

Продуктивним способом утворення латинських риторичних терміноодиниць була морфологічна деривація. Слід відзначити, що в утворенні латинської риторичної термінології задіяні ті ж самі афікси, що і в загальнолітературній мові, терміни утворюються за тими ж структурними моделями, що й загальнолітературні слова. З іншого боку, риторична

терміносистема як парадигматично упорядкована і співвіднесена з певними специфічними поняттями риторичної науки, виявляє особливості структурної організації, що проявляється у розбіжностях продуктивності словотвірних афіксів у порівнянні з загальнолітературною мовою та їх спеціалізацією, використанні преференційних наборів суфіксів для термінації риторичних понять. Характерними для іменникового словотвору були суфікси -tio/-sio, -tura, -tor, -tas, -tudo, -arius. Технічними суфіксами прикметників були -bilis, -icus, -idus. Серед префіксів у дієслівному словотворенні можна відзначити a-(ab-), de-, e-(ex-), ad-, con-, pro- та деякі інші.

Словоскладання належить до непродуктивних способів словотворення в підмові латинської риторики. Цей словотвірний тип представлений тільки кількома моделями. Найбільшу активність виявили моделі з опорним компонентом - іменником. Відзначено, що композити функціонують як синтаксичні еквіваленти корелятивних словосполучень, які мотивують їх формальну структуру. У зв'язку з давністю процесів словоскладання і фонетичним змінами, яких зазнали компоненти складних слів, їх словотвірна структура інколи затемнюється.

Продуктивним в латинській риторичній термінології виявився аналітичний спосіб. За семантичною ознакою латинські риторичні терміносполучення поділяють на розкладні і нерозкладні (фразеологізми), за типом синтаксичних зв'язків між компонентними - на сурядні і підрядні. Продуктивність моделей з сурядним зв'язком між компонентами незначна і обмежується кількома моделями. Серед терміносполучень з підрядним зв'язком між компонентами переважають моделі з атрибутивним зв'язком. Атрибутивність може виражатися не тільки прикметником (дієприкметником), але й іменником і герундієм в родовому відмінку, в інших відмінках з прийменником і без прийменника. Для фразеологічних зрощень характерна підвищена конотативність, що робить їх важливим засобом емоційності впливу в риторичній практиці Цицерона.

Методика дослідження риторичної термінології Цицерона може бути використана при аналогічних дослідженнях в інших підмовах античної науки, зокрема в юриспруденції, яка виявляє тісні міжфахові кореляції з риторичною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авербух К. Я. Терминологическая вариантность // Вопросы языкознания. 1986. №6. С. 38–49.
2. Аверинцев С. С. Литературные теории в составе средневекового типа культуры // Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье. М.: Наука, 1986. С. 5–18.
3. Аверинцев С. С. Античная риторика и судьбы античного рационализма // Античная поэтика. Риторическая теория и литературная практика. М.: Наука, 1991. С. 3–26.
4. Азаров Л. Є. Складні слова в українській мові. Вінниця: Універсам - Вінниця, 2000. 222 с.
5. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків: Вища школа, 1987. 135 с.
6. Алефиренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке: Учебное пособие. М.: Флинта; Наука, 2005. 416 с.
7. Алисова Т. Б., Репина Т. А. Таравердиева М. А. Введение в романскую филологию; 2-е изд., испр. и доп. М.: Высшая школа, 1987. 344 с.
8. Античные теории языка и речи / под общ. ред. О. М. Фрейденберг. М.; Соцэкгиз, 1936. 341 с.
9. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика (синонимические средства языка). М.: Наука, 1974. 368 с.
10. Апресян Ю. Д. Непосредственно составляющих метод // Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990. С. 332.
11. Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования). М.: Просвещение, 1990. 300 с.
12. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. Сборник / вст. стат. и сост. Н. Д. Арутюновой; пер. под ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. М.: Прогресс, 1990. С. 5–32.
13. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. М.: Учпедгиз, 1957. 295 с.

14. Ахманова О. С. Терминология лингвистическая // Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990. С. 509.
15. Бабяк Х. М. Суфіксальний словотвір в іменниковій риторичній термінології // Іноземна філологія. Львів, 2015. Вип. 128. С. 230–235.
16. Бабяк Х. М. Метафоричний спосіб утворення латинських риторичних термінів // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Одеса, 2015. Вип. 19. Т. 1. С. 7–10.
17. Бабяк Х. М. Особливості структурно-семантичної організації риторичної термінології Цицерона // Science and education a new dimension: Philology. Budapest. 2015. Issue 65. С. 37–40.
18. Бабяк Х. М. Структура та семантика латинських риторичних терміносполучень // Іноземна філологія. Львів, 2016. Вип. 129. С. 190–196.
19. Бабяк Х. М. Структура та семантика латинських риторичних термінів-комполітів // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Одеса, 2016. Вип. 8. С. 75–78.
20. Бабяк Х. М. Синонімія у риторичній термінології Цицерона // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Філологічна”: збірник наукових праць. Острог, 2017. Вип. 64. С. 39–43.
21. Бабяк Х. М. Семантика та функціонування афективної лексики у риторичних трактатах Цицерона // Contemporary issues in philological sciences: experience of scholars and educationalists of Poland and Ukraine. Lublin, 2017. С. 74–77.
22. Бабяк Христина. Грецькі запозичення в риторичній термінології Цицерона // XV Міжнародний колоквиум мовознавчих наук “Еудженіу Кошеріу” “Зміна лінгвістики і зміни в лінгвістиці” 11–12 жовтня 2019 р. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2020. С. 162–170.
23. Балли Ш. Французская стилистика / пер. с фр. К. А. Долинина; под ред. Е. Г. Эткінда. М.: Изд-во иностр. лит., 1961. 394 с.

24. Барвіцька Г. К. Формування української термінології обліку та аудиту: автореф. дис. канд. філол. наук: спец. 10.02.01 - українська мова. К., 2015. 18 с.
25. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974. 447 с.
26. Бігун Софія. Фразеологічні одиниці у підмові права: класифікація та семантичний потенціал // Вісник Львівського університету. Серія іноземні мови. 2012. Вип. 19. С. 66–70.
27. Білонеженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. К.: Наукова думка, 1989. 156 с.
28. Будагов Р. А. К теории отношений между словом, словосочетанием и предложением в латинском языке // Исследование в области латинского и романского языкознания / под. ред. Р. А. Будагова. Кишинев: Штинца, 1961. С. 5–36.
29. Будз О. Н. Антонимы - глаголы движения в современном английском языке: автореф. дис. канд. філол. наук. Одесса, 1982. 15 с.
30. Бурсье Э. Основы романского языкознания / пер с 4-го фр. изд. Т. В. и С. В. Вентцель. М.: Изд-во иностр. лит., 1952. VIII + 668 с.
31. Бурячок А. А. Принципи моделювання семантичних полів лексики // Мовознавство. 1985. N4. С. 41–47.
32. Бычков В. В. Эстетика Аврелия Августина. М.: Искусство, 1984. 264 с.
33. Вакуленко М. О. Проблема синонімії в природничих терміносистемах // *Studia linguistica*. Збірник наукових праць. К.: Київ. ун-т, 2009. Вип. 2. С. 85–90.
34. Вакуленко М. О. Методологічні засади вивчення наукової термінології // Термінологічний вісник: збірник наукових праць. 2013. Вип. 2 (2). С. 16–21.
35. Вакуленко М. О. Українська термінологія: комплексний лінгвістичний аналіз. Івано-Франківськ: Фоліант, 2015. 361 с.
36. Вандриес Ж. Язык / пер. с фр. под ред и с предисл. Р. О. Шор. М.: Соцэкгиз, 1937. 410 с.

37. Васильев Л. М. Теория семантических полей // Вопросы языкознания. 1971. N5. С. 105–113.
38. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика: Учебное пособие для вузов. М.: Высшая школа, 1990. 176 с.
39. Вацеба Р. В. Проблема приложения как члена предложения и компонента аппозитивных конструкций в современном французском языке: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.05 - романские языки. К., 1979. 20 с.
40. Верещагин Е. М. У истоков славянской философской терминологии: ментализация как прием терминотворчества // Вопросы языкознания. 1982. N5. С. 105–114.
41. Виноградов В. А. Словосложение // Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990. С. 469.
42. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / отв. ред. Г. В. Степанов. М.: Наука, 1985. 232 с.
43. Гак В. Г. Ассиметрия лингвистического знака и некоторые общие проблемы терминологии // Семиотические проблемы языка науки, терминологии и информатики: в 2 ч. (Материалы симпозиума, декабрь 1971). М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971. Ч. 1. С. 68–71.
44. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология, М.: Высшая школа, 1979. 304 с.
45. Гаращенко Л. Б. Аналітичні номінації в науково-технічній термінології: автореф. дис. канд. філол. наук. Харків, 2015. 21 с.
46. Гаспаров М. Л. Цицерон и античная риторика // Марк Туллий Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве / пер. с лат. Ф. А. Петровского, И. П. Стрельниковой, М. Л. Гаспарова, М.: Наука, 1972. С. 7–73.
47. Гаспаров М. Л. Античная риторика как система // Античная поэтика. Риторическая теория и литературная практика. М.: Наука, 1991. С. 27–59.
48. Главацька Юлія. Термінологічне поле vs терміносистема: принципи наповнення та структурації термінологічного поля в мові // Науковий вісник

- Херсонського державного університету. Серія “Лінгвістика”. Збірник наукових праць. Херсон: ХДУ, 2014. Вип. XXI. С. 15–18.
49. Глущенко Л. М. Субстантивация прикметників на позначення абстрактних понять // Іноземна філологія. Львів, 1979. Вип. 55. С. 26–31.
50. Глущенко Л. М. Субстантивированные прилагательные у Цицерона как функциональная система (на материале трактатов “De re publica”, “De legibus”, “De finibus bonorum et malorum”): автореф. дис. канд. килол. наук: спец. 10.02.14 - классическая филология. М., 1987. 20 с.
51. Головин Б. Н., Кобрин Р. Ю. Лингвистические основы учения о терминах. М.: Высшая школа, 1987. 104 с.
52. Гринев-Гриневиц С. В. Терминоведение: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. М.: Издательский центр “Академия”, 2008. 304 с.
53. Гурко О. В. Явище синонімії у термінолексичі графічного дизайну // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. №10. Серія “Філологія”. Харків, 2010. Вип. 60. Ч. 1. С. 314–318.
54. Гурський С. О. Значення слова і термін // Іноземна філологія. Львів, 1971. Вип. 26. С. 24–30.
55. Даниленко В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. М.: Наука, 1977. 246 с.
56. Девкин В. Д. Рец. на кн.: В. М. Завьялова. Антонимы: пособие по лексике немецкого языка. М.: Высшая школа, 1969. 246 с. // Иностранные языки в школе. 1970. №2. С. 79–81.
57. Демська О. М. Слова в системі філософських поглядів Георгія Кониського // Вісник Одеського національного університету. Серія: Філологія. 2013. Т. 18. Вип. 2 (6). С. 45–50.
58. Довгалевський Митрофан. Поетика (Сад поетичний) / пер. з латин. рукоп. оригіналу, приміт. та словник імен і назв В. А. Маслюка. К.: Мистецтво, 1973. 435 с.

59. Дудок Роман. Проблема значення та смислу терміна в гуманітарних науках. Монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 358 с.
60. Дудок Р. Семантичні та функціональні аспекти варіативності терміна // Пристрасть науки / упоряд.: М. Латик, Г. Матіїв. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. С. 189–198.
61. Дынников А. Н., Лопатина М. Г. Народная латынь. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975. 314 с.
62. Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б. Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. К.: Вид. Дім КМ Академія, 2000. 218 с.
63. Смелянова Г. О. Лихошерст Н. І. Структурно-семантичні особливості термінологічних словосполучень (на матеріалі термінологічної лексики зварювального виробництва) // Іноземна філологія. Львів, 1977. Вип. 48. С. 35–41.
64. Єршоміна О. Ю. Композиція у словотворі латинської мови: структурно-типологічний та семантичний аспекти: автореф. дис. канд. філол. наук: спец. 10.02.14 - класичні мови. Окремі індоєвропейські мови. К., 2016. 19 с.
65. Завгороднєв Ю. А., Дуда О. І. Структура та семантика атрибутивних термінологічних словосполучень у підмові кредитно-банківської справи // Іноземна філологія. Львів, 2004. Вип. 113. С. 129–135.
66. Зорівчак Р. П. Місце фразеології у терміносистемі (на матеріалі англійської, української та російської музичної термінології) // Науково-технічний прогрес і питання термінології: Тези доповідей Республіканської конференції (Львів, травень 1980 р.). К.: Наукова думка, 1980. С. 91–92.
67. Іващишин Ольга. Категоріальні властивості термінологічного словосполучення (на матеріалі текстів з проблем техногенного впливу на довкілля) // Наукові записки. Серія філологічні науки (мовознавство). Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. С. 159–163.
68. Капанадзе Л. А. О понятиях “термин” и “терминология” // Развитие лексики современного русского языка. М.: Наука, 1965. С. 75–85.

69. Каракулаков В. В. Варрон о четырех ступенях этимологического исследования // Языкознание и литературоведение: Ученые записки Душанбинского пединститута. Душанбе, 1967. Т. 51. Вып. 19. С. 117–146.
70. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. М.: Наука, 1976. 355 с.
71. Кащишин Н. Є. Експресивність термінів англомовного дипломатичного дискурсу // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Філологічні науки. 2014. Кн. 2. С. 93–98.
72. Кияк Т. Р. Залежність між умотивованістю та кількістю основ науково-технічних термінів // Іноземна філологія. Львів, 1981. Вип. 63. С. 63–68.
73. Кияк Т. Р. Науково-технічний переклад // Іноземна філологія. Львів, 1992. Вип. 104. С. 141–150.
74. Клименко Н. Ф. Словотворна структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. К.: Наукова думка, 1984. 251 с.
75. Князев Ю. П. Грамматическая семантика: Русский язык в типологической перспективе. М.: Языки славянских культур, 2007. 704 с.
76. Кобов И. У. Лингвистические исследования древнегреческих софистов // Доклады республиканской конференции по вопросам германской, романской и классической филологии. Вильнюс: Вильнюс. госун-тет им. В. Капсукаса, 1968. С. 182–186.
77. Кобозев И. М. Лингвистическая семантика. М.: Эдиториал УРСС, 2000. 352 с.
78. Коваль А. П. Синоніміка в термінології // Дослідження з лексикології й лексикографії. К.: Наукова думка, 1965. С. 157–169.
79. Кодухов В. И. Введение в языкознание; 2-е изд. перероб. и доп. М.: Просвещение, 1987. 288 с.
80. Корыхалова Т. П. Лексико-семантические группы ряда -or -ere -idus в латинском языке // Вопросы античной литературы и классической филологии. М.: Наука, 1966, С. 509–520.

81. Кочан Ірина. Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами у сучасній українській мові: Монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. 519 с.
82. Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства: підручник. К.: “Академія”, 2006. 423 с.
83. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник; 3-тє вид. стереот. К.: “Академія”, 2014. 304 с.
84. Кравс Мілена. Функціонально-прагматичний аспект ідіом у латинській мові // Вісник Львівського університету. Серія іноземні мови. 2003. Вип. 11. С. 303–312.
85. Кубрякова Є. С. Что такое словообразование. М.: Наука, 1965. 77 с.
86. Кузнецов А. М. Поле // Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990. С. 380.
87. Кузнєцова І. В. Семантична трансформація англійських термінів ландшафтного дизайну // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія “Філологічні науки”. Ніжин, 2016. Кн. 1, С. 38–41.
88. Кузнєцова Т. І. Стрельникова І. П. Ораторское искусство в Древнем Риме. М.: Наука, 1976. 287 с.
89. Куньч Зоряна. Українська риторична термінологія: історія і сучасність: Монографія. Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. 216 с.
90. Куньч Зоряна, Городиловська Галина, Шмілик Ірина. Риторика: підручник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2016. 496 с.
91. Купрікова Г. В. Аналітичні терміни в ономасіологічному аспекту // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. №910. Серія: Філологічна. Харків, 2010. Вип. 60. Ч. 1. С. 329–334.
92. Левицький В. В. Семасиология. Винница: Нова книга. 2006. 512 с.
93. Левковская К. А. О некоторых особенностях терминологии // Труды Института языкознания. М.: Изд-во АН СССР, 1959. Т. IX. С. 355–387.

94. Лейчик В. М. Термины-синонимы, эквиваленты и варианты // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. Новосибирск, 1973. Вып. 2. С. 103–107.
95. Лейчик В. М. О языковом субстрате термина // Вопросы языкознания. 1986. N5. С. 87–97.
96. Лейчик В. М. Термин и его определение // Терминоведение и терминография в индоевропейских языках. Владивосток, 1987. С. 135–145.
97. Лемов А. В. Система, структура и функционирование научного термина. Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2000. 192 с.
98. Липка С. І. Лексико-семантичне поле як фрагмент мовної картини світу // Наукові записки національного університету “Острозька академія”. Серія “Філологічна”: збірник наукових праць. Острог: Вид-во Нац. ун-ту “Острозька академія”, 2005. Вип. 51. С. 255–257.
99. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика. М.: Искусство, 1975. 776 с.
100. Лосев А. Ф., Шестаков В. П. История эстетических категорий. М.: Наука, 1965. 374 с.
101. Лотман Ю. М. Риторика // Труды по знаковым системам XII. Тарту: Тартуский гос. ун-тет, 1981. С. 8–28.
102. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики. М.: Изд-во АН СССР, 1961, 157 с.
103. Макарова А. И. К вопросу использования методов статистического анализа в деривации // Материалы научной конференции профессорско-преподавательского состава Кишиневского государственного университета по итогам научно-исследовательской работы за 1970 г. Кишинев, 1970. С. 262–264.
104. Маслюк В. П. Подбор слов (*delectus verborum*) в стилистической теории авторов отечественных латиноязычных поэтик и риторик XVII — первой половины XVIII в. // Іноземна філологія. Львів, 1977. Вип. 45. С. 90–95.

105. Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII - першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури в Україні. К.: Наукова думка, 1983. 234 с.
106. Мах А. С. Структурно-семантические особенности латинских фразеологизмов (названиями культурных растений) // Иноземна філологія. Львів, 1985. Вип. 80. С. 34–40.
107. Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика: навч. посіб. К.: Вища школа, 2003. 311 с.
108. Меликова-Толстая С. Античные теории художественной речи // Античные теории языка и речи / под общ. ред. О. М. Фрейденберг. М.; Л.: Соцэкгиз, 1936. С. 147–167.
109. Миклаш Леся. Семантична характеристика синонімічних рядів англійських термінів лісового господарства. // Иноземна філологія. Львів, 2014. Вип. Ч. 1, С. 30–38.
110. Миллер Е. Н. Природа лексической фразеологической антонимии. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1990. 222 с.
111. Мисик Л. В. Генезис та функціонування термінологічних словосполучень в англійській науковій юридичній літературі // Иноземна філологія. 1993. Вип. 105. С. 97–102.
112. Мисловська Леся. Структурно-семантичні особливості латинських фразеологізмів // Иноземна філологія. Львів, 2010. Вип. 122. С. 44–50.
113. Митрофанова О. Д. Язык научно-технической литературы. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973. 147 с.
114. Михайлишин Б. П. Усталеність як неодмінний показник складених термінів // Мовознавство. 1999. Вип. 4–5. С. 48–50.
115. Мотрук В. П. Функціонування лексичних одиниць у науковому тексті (на матеріалі французької мови) // Мовознавство, 1980. №6. С. 86–90.
116. Нахов И. М. Цицерон и греческая культура. Сборник статей. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1959. С. 71–104.

117. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973. 290 с.
118. Новодранова В. Ф. Категория оценки и ее выражение в системе префиксации латинского языка // Сборник научных трудов “ΣΤΕΦΑΝΟΣ”. М.: Рос НОУ, 2005. С. 278–284.
119. Общее языкознание. Внутренняя структура языка / отв. ред. Б. А. Серебренников. М.: Наука, 1972. 560 с.
120. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований / отв. ред. Б. А. Серебренников. М.: Наука, 1973. 318 с.
121. Огуй О. Д. Полісемія в синхронії, діахронії та панхронії. Семантико-квантитативні аспекти полісемії в німецькій мові та мовах Європи: Монографія. Чернівці: Золоті литаври, 1998, 370 с.
122. Олійник Т. І. М. Туллій Цицерон - вершина римського красномовства. К.: Либідь, 1990. 92 с.
123. Опельбаум Ю. В., Падалка Н. А. До проблеми семантичної класифікації лексичних запозичень // Іноземна філологія. Львів, 1983. Вип. 72. С. 64–71.
124. Павлюк І. Б. Фахова мова фітнесу (на матеріалі англомовних лексикографічних джерел та спеціальних текстів): автореф. дис канд. філол. наук: спец. 10.02.04 - германські мови. Львів, 2016. 19 с.
125. Панько Т. І. Від терміна до системи. Львів: Вид-во при Львів. ун-ті “Вища школа”, 1979. 148 с.
126. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство: підручник. Львів: Світ, 1994. 216 с.
127. Пауль Герман. Принципы истории языка / пер. с нем. под ред. А. А. Холодовича. М.: Изд-во иностр. лит, 1960. 500 с.
128. Петрина О. С. Формування та функціонування англомовних та українських терміносистем банківської сфери: дис. канд. філол. наук. Львів, 2016. 202 с.

129. Петровський Л. А. Литературно-естетические воззрения Цицерона // Цицерон. Сборник статей. М.: Изд-во АН СССР, 1958. С. 42–56.
130. Пилипів Ольга. Соматизми у фразеології латинської мови // Іноземна філологія. Львів, 2010. Вип. 122. С. 141–147.
131. Пимонова Татьяна. Адъективный сегмент лексико-семантического поля “богатство” в английском языке // Наукові записки. Серія: філологічні науки (мовознавство). Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. Вип. 81 (1). С. 102–106.
132. Пиотровский Р. Г., Рахубо Н. П. Хижинская М. С. Системное исследование лексики научного текста. Кишинев: Штинца, 1981. 159 с.
133. Письмиченко А. М. Аналіз структурних особливостей термінів будівельної індустрії англійської та російської мов // Іноземна філологія. Львів, 1984. Вип. 73. С. 29–33.
134. Покровская З. А. Первоначала, пустота и вселенная в философском словаре Лукреция // Вестник древней истории. 1960. N4. С. 83–101.
135. Покровский М. М. Лекции по Цицерону. Часть I: Prolegomena. М.: Издание В. О. Павловского, 1905. 188 с.
136. Покровский М. М. Избранные работы по языкознанию. М.: Изд-во АН СССР, 1959. 382 с.
137. Поліщук А. С. Риторика Давньої Греції: доарістотелівський період. Навч. посібник. К.: Логос, 2018. 355 с.
138. Полозова И. В. Метафора как средство философского и научного познания: дис. докт. филос. наук. М.: РГБ, 2003. - [Ел. Рес.] - Реж. дост.: <http://diss.rsl.ru/>
139. Помірко Роман. Іспанська мова та її діалекти (варіантність слова). Львів: НВФ “ГраМ” - ТзОВ, 1996. 261 с.
140. Помірко Роман. Рец. на кн.: Маркіян Якуб'як. Словник термінів мистецтва (французько-український, українсько-французький). Львів: ВЦ Львівського національного університету ім. Івана Франка, 2003. 135 с. //

- Вісник Львівського університету. Серія іноземні мови. 2003. Вип. 11. С. 437–438.
141. Помірко Роман, Дудок Роман. Когнітивні механізми транспозиції смислів: метафора та метонімія (на матеріалі англійської фахової мови економіки) // Вісник Львівського університету. Серія іноземні мови. 2010. Вип. 17. С. 3–10.
142. Помірко Р. С., Дудок Р. І. Дери́ваційний потенціал термінотвірних елементів романо-германського походження // *Docendo discimus: ювілейний збірник на пошану Сулима Володимира Трохимовича*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018. С. 325–333.
143. Потоцкая Н. П. Стилистика современного французского языка. (Теоретический курс). М.: Высшая школа, 1974. 247 с.
144. Прохорова В. Н. Об эмоциональности термина // *Лингвистические проблемы научно-технической терминологии*. М.: Наука, 1970. С. 153–159.
145. Радченко В. Н. Учение Петра Рамуса в истории американской риторики // *Риторика и стиль. Сборник статей / под ред. Я. В. Рождественского*. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. С. 69–81.
146. Реферовская Е. А. Развитие предложных конструкций в латинском языке позднего периода. М.; Л.: Наука, 1964. 115 с.
147. Реформатский А.А. Мысли о терминологии // *Современные проблемы лингвистики*. М., 1986. С. 163–198.
148. Романова О. О. Спеціальна лексика української мови як об'єкт лінгвістичного дослідження: термін і номен // *Термінологічний вісник: збірник наукових праць*. К.: ІУМ НАНУ, 2011. Вип. 1. С. 55–62.
149. Романюк Ірина. Префікси як одиниці словотвору // *Класична філологія у контексті сучасності: матеріали Міжнародної науково-методичної конференції (м. Чернівці, 6–7 жовтня 2011 р.)*. Чернівці: Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, 2011. С. 47–54.
150. Садікова В. К. Шляхи утворення геологічних термінів із загальномовних слів // *Іноземна філологія*. Львів. 1982. Вип. 67. С. 86–91.

151. Саламаха М. Я. Англомовна терміносистема охорони довкілля: структура, семантика, прагматика: дис. канд. філол. наук: 10.02.04 - германські мови. Львів, 2016. 317 с.
152. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля, 2006. 716 с.
153. Семенюк С. И. Латинский суффикс -iv- (-us, -a, -um) и его эквиваленты в современных индоевропейских языках // Вопросы словообразования и номинативной деривации в славянских языках/ Материалы III республиканской конференции (5–6 октября 1989 г.). Гродно, 1990. С. 129–134.
154. Семчинский С. В. Загальне мовознавство. К.: Вища школа, 1988. 328 с.
155. Сергиевский М. В. Введение в романское языкознание. М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1952. 280 с.
156. Сидоренко Олена, Дудок Роман. Функціонально-семантичні особливості складних суспільно-політичних термінів // Іноземна філологія. 2014. Вип. 127. Ч.1. С. 53–59.
157. Синегуб Я. В. Формування української соціологічної термінології: автореф. дис. канд. філол. наук: спец. 10.02.01 - українська мова. К., 2018. 17 с.
158. Синиця В. Г. З історії латинських медичних термінів на -tio (-sio) // Іноземна філологія. Львів, 1979. Вип. 55. С. 70–75.
159. Складарська Г. Н. Языковая метафора в словаре. Опыт системного описания // Вопросы языкознания. 1987. N2. С. 54–62.
160. Скоробагата Є. І. До питання перекладу грецьких риторичних термінів Цицерона (на основі твору “Про оратора”) // Вісник Львівського державного університету ім. Івана Франка. Серія іноземні мови. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1972. С. 57–73.

161. Скороходько Э. Ф. Вопросы перевода английской технической литературы (Перевод терминов); изд. 2-е, испр. и доп. К.: Изд-во Киев. ун-та, 1963. 91 с.
162. Слободян Н. М. Загальновживані слова у функції філософських термінів в “Енциклопедії” Дідро і Д’Аламбера // Іноземна філологія. Львів, 1988. Вип. 92. С. 107–111.
163. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка / под ред. В. В. Пассек. М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1956. 260 с.
164. Снігир Р. О. Сучасні погляди на поняття терміна і терміносистеми // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. №659. Серія Філологія, Харків, 2005. Вип. 44. С. 46–49.
165. Соболевский С. И. Грамматика латинского языка. Морфология и синтаксис; изд. 3-е, просм. М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1948. 431 с.
166. Содомора Павло. “Сума теології” Томи з Аквіну: термінологічні проблеми // Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. 2010. Вип. 13. С. 38–44.
167. Содомора Павло. Терміносистема Святого Томи з Аквіну: Монографія. Львів, 2010. 288 с.
168. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / пер. с фр. под ред. А. А. Холодовича. М.: Прогресс. 1977. 695 с.
169. Степанов Ю. С. О партитивном определении в латинском, испанском и французском языках // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1959. №2. С. 169–179.
170. Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология. Вопросы теории. М.: Наука, 1989. 246 с.
171. Татаркевич Владислав. Античная эстетика / пер. с польск. А. П. Ермолова. М.: Искусство, 1977. 327 с.
172. Тахо-Годи А. А. Античные истоки традиционного представления о метафоре // Іноземна філологія. Львів, 1966. Вип. 9. С. 133–139.

173. Теля В. Н. Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация (Общие вопросы) / отв. ред. Б. А. Серебренников, А. А. Уфимцева. М.: Наука, 1977. С. 129–222.
174. Толикина Е. Н. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М.: Наука, 1970. С. 57–67.
175. Третьякова К. В. Структура та семантика іменних композитів латинської мови // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 565. Романо-слов'янський дискурс. Чернівці, 2011. С. 138–142.
176. Тронский И. М. Очерки по истории латинского языка. М.: Л.: Изд-во АН СССР, 1953. 271 с.
177. Тронский И. М. Историческая грамматика латинского языка. М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1960. 320 с.
178. Трофимук М. С. Латиномовна література України XV–XIX ст.: жанри, мотиви, ідеї. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 380 с.
179. Турчин В. В. Прагматика наукового терміна. Івано-Франківськ: Факел, 2004. 227 с.
180. Федоров Н. А. О некоторых семантических особенностях лексической группы *iucundus* - *iucunditas* в трактатах Цицерона // Вопросы классической филологии VIII. Разыскания (*Dzetemata*). М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. С. 209–217.
181. Федоров Н. А. Семантическая специфика термина *venustas* в текстах Цицерона // Античность в контексте современности. Вопросы классической филологии X / под ред. А. А. Тахо-Годи и И. М. Нахова. М.: Изд-во МГУ. 1990. С. 113–127.
182. Федькова І. А. Вторинна номінація як засіб поповнення української хореографічної лексики // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2014. Вип. 37. С. 244–247.

183. Ходорковская Б. Б. Синтаксис и семантика классического латинского языка. М.: Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина. 2009. 219 с.
184. Цепков И. В. Терминоведческие основания выделения терминов-реалий и способы их перевода // Вестник МГЛУ. М.: МГЛУ, 2013. Вып. 19. С. 32–52.
185. Циткина Ф. А. Терминология и перевод (к основам сопоставительного терминоведения). Львов: Изд-во при Львов. госун-те “Вища школа”, 1988. 157 с.
186. Чернюх Б. В. Історична граматика латинської мови. Підручник. Львів: Видавничий центр ЛНУ, 2008. 292 с.
187. Чернюї Б. В. Латинське дієслово: аспект і акціональність: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 488 с.
188. Чернявский М. Н. Теория смешного в трактате Цицерона “Об ораторе” // Цицерон. 2000 лет со времени смерти. Сборник статей. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1959. С. 104–144.
189. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка; 2-е изд., испр. и доп. М.: Высшая школа, 1969. 231 с.
190. Шеремета Наталія. Поняття “термін”, “правничий термін” у сучасній лінгвістиці // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія “Лінгвістика”. Херсон: ХДУ, 2015. Вип. 24. С. 19–23.
191. Шило Вікторія. Умотивованість внутрішньої форми похідних (на матеріалі французьких запозичень в англійській мові) // Вісник Львівського університету. Серія іноземні мови. 2011. Вип. 19, С. 233–239.
192. Штейнберг Н. М. Аффиксальное словообразование во французском языке: Суффиксация и префиксация. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. 204 с.
193. Щур Г. С. Теория поля в лингвистике. М.: Наука, 1974. 250 с.
194. Яценко Н. О. Термінологічна та нетермінологічна лексика у науковому тексті // Наукові записки Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2014. Вип. 37. С. 261–264.

195. André J. Les adjectifs et adverbess à valeur intensive en per- et prae- // Revue des études latines. 1951. 29e année. P. 121–154.
196. Arndt E. De ridiculi doctrina rhetorica. Bonn: Kirchhaini, 1904.
197. Bahmer Lonni. Antike Rhetorik und kommunikative Aufsatzdidaktik. Hildesheim; Zürich; New York: Georg Olms Verlag, 1991. 299 s.
198. Barbelenet D. De l'aspect verbal en latin ancien et particulièrement dans Tèrence. Paris: Champion, 1913. VI + 474 p.
199. Bauerschmidt H. Ergebnisse einer Vergleichung zwischen Ciceros Schriften "De oratore" und "Orator": Inaugural-Dissertation. Erlangen: Universitäts-Buchdruckerei von E. Th. Jacob, 1900. 47 S.
200. Brugmann K. Griechische Grammatik. Lautlehre, Stammbildungs- und Flexionslehre, Syntax; 4. Aufl. bearb. v. A. Thumb. München: Oskar Berk, 1913. XX + 772 S.
201. Devoto Giacomo. Geschichte der Sprache Roms / aus dem Italienischen übertragen von Ilona Opelt. Heidelberg: Carl Winter, 1968. 339 S.
202. Fisch R. Substantiva personalia auf o, onis // Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik. 1888. Jg. 5. S. 56-88.
203. Fleischer Wolfgang. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache; 4. durchgesehene Aufl. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1976. 364 S.
204. Geschichte des wissenschaftlichen Denkens im Altertum / von einem Autorenkollektiv unter Zeitung von Fritz Jürss. Berlin: Akademie - Verlag, 1982. 672 S.
205. Gross H. Einführung in die germanische Linguistik; 2. Aufl. München: Indicium - Verlag, 1990. 268 S.
206. Ipsen G. Der alte Orient und die Indogermanen // Festschrift für W. Streitberg. Heidelberg, 1924.
207. Kroll W. Cicero und die Rhetorik // Neue Jahrbücher für das klassische Altertum. Leipzig, 1903. Bd. 11. S. 681–689.
208. Laurand L. Etude sur le style des discours de Cicéron; 2-e éd., rev. et cor. Paris: Les Belles Lettres, 1925-1927. T. I. - III. 416 p.

209. Leumann M. Gruppierung und Funktionen der Wortbildungssuffixe des Lateins // Probleme der lateinischen Grammatik / hrsg. von K. Strunk. Darmstadt, 1973. S. 131–161.
210. Lindsay W. M. Die lateinische Sprache / übers. von H. Nohl. Leipzig: S. Hirzel, 1897. XVI + 747 S.
211. Löfstedt E. Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae: Untersuchungen zur Geschichte der lateinischen Sprache. Uppsala: Almqvist et Wiksell, 1936. 360 S.
212. Lyons. J. Linguistic Semantics. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
213. Marouzeau J. Notes sur la fixation du latin classique. Le vocabulaire // Mémoires de la Société de linguistique de Paris. Paris: Champion, 1914. P. 146-162.
214. Meillet A., Vendryes J. Traité de grammaire comparée des langues classiques. Paris: Champion, 1924. IX + 684 p.
215. Nagnajewicz Marian. Archaizmy w świetle teorii Cyserona i Kwintyliana // Roczniki Humanistyczne. 1953. IV. S. 1-16.
216. Nagnajewicz M. Stosowność i ozdobność stylu w teorii Cyserona i Kwintiliana // Meander. 1965. N2 - 3. S. 95-103.
217. Norden E. Die römische Literatur; 6 erg. Aufl. Leipzig: Teubner, 1961. VII + 221 S.
218. Przychocki Gustaw. Plautus. Kraków: Nakładem Krakowskiej spółki wydawniczej, 1925. 534 + XVIII s.
219. Rohlfs G. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. T. III. Sintassi e formazione delle parole / trad. di T. Franceschi et M. Caciagli. Torino: Einaudi, 1969. XL + 575 p.
220. Schönwerth O., Weymann C. Über die lateinischen Adjektiva auf -osus // Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik. 1888. Jg. 5. S. 192–222.
221. Serbat Guy. Les dérivés nominaux latins à suffixe médiatif. Lille: Université de Lille, 1976. 407 p.

222. Sinko Tadeusz. Zarys historii literatury greckiej. Warszawa: PWN, 1959. T. II. 944 s.
223. Sommer Ferdinand. Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre; 2. und 3. Aufl. Heidelberg: Winter, 1914. XX VIII + 644 S.
224. Staaf E. Le suffixe -arius dans les langues romanes. Upsal: Almqvist et Wiksell, 1896. 156 p.
225. Stolz- Schmalz Lateinischen Grammatik. Laut- und Formenlehre. Syntax und Stilistik / 5 Aufl., Neubearb. von M. Leumann und J. B. Hofmann. München, 1928. XXII + 424 S.
226. Svoboda Karel. Les idées esthétiques de Cicéron // Acta Sessionis Ciceronianae. Warszawa: PW IV, 1960. P. 109–120.
227. Szostek Tereza. Ridens dicere, veritatem // Classica Wratislaviensia XXIV. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004. S. 186–190.
228. Trier J. Altes und Neues vom sprachlichen Feld. Mannheim; Zürich: Bibliographisches Institut, 1968. 20 S.
229. Väänänen Veikko. Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes / éd. rev. et augm. Berlin: Akademie-Verlag, 1959. 146 p.
230. Väänänen Veikko. Introduction au latin vulgaire; 3-e éd. rev. et augm. Paris: Klincksieck, 1981. 273 p.
231. Volkmann R. Die Rhetorik der Griechen und Römer; 2. Aufl. verm. und verbes. Leipzig: Teubner, 1885. XVI + 595 S.
232. Weise O. Charakteristik der lateinischen Sprache; 4. verbess. Aufl. Leipzig und Berlin: Teubner, 1909. 202 S.
233. Wölfflin E. Die Adjektiva auf -icius // Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik. 1888. Jg. 5. S. 415–437.
234. Zelmer E. Die Wörter auf ura: Inauguraldissertation. Gotha: Schmidt und Thelow, 1930. 63 S.
235. Zuchelli B. Sull' origine della funzione diminutive del suffisso -lo- in latino // Studi linguistici in onore di Vittore Pisani. Brescia: Paideia, 1969. Vol. II. P. 1075–1100.

236. Zuchelli B. Studi sulle formazione latine in -lo- non diminutive e sui loro rapporti con i diminutivi. Parma, 1970. 230 p.

Лексикографічні джерела

237. Бабичев Н. Т., Боровський Я. М. Словарь латинских крылатых слов / под ред. Я. М. Боровского. М.: Изд-во "Русский язык", 1982. 958 с.
238. Введенская Л. А. Словарь антонимов русского языка. Ростов: Изд-во Рост. ун-та, 1971. 168 с.
239. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. К.: Вища школа, 1985. 360 с.
240. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь; 6-е изд., стереотип. М.: Русский язык, 2000. 846 с.
241. Куньч З. Й. Риторичний словник. К.: Рідна мова, 1997. 341 с.
242. Du Cange. Glossarium mediae et infirmae latinitatis. Niort: L. Favre, 1887. T. VIII. 469 p.
243. Ernout A. Meillet A. Dictionnaire étymologique de la langue latine; 4-e éd. Paris: Klincksieck, 1967. XIII + 827 p.
244. Forcellinus Aegidius. Lexicon totius Latinitatis. Patavii: Typis seminarii, 1864-1887. T. I - IV.
245. Georges K. E. Ausführliches lateinisch- deutsches Handwörterbuch; 7. Aufl. Leipzig: Hahnsche Buchhandlung, 1879–1880. Bd. I–II.
246. Glare P. G. W. Oxford Latin dictionary; 2nd ed. Oxford: Clarendon Press, 1983. 2150 p.
247. Gradewitz O. Laterculi vocum Latinarum. Voces Latinas et a fronte et a tego ordinandas. Hildesheim: Georg Olms, 1966. 545 S.
248. Heinichen F. L. Lateinisch-deutsches Schulwörterbuch; 10. Aufl. Leipzig und Berlin: Teubner, 1931. LVI + 648 S.
249. Quicherat L. Dictionnaire français-latin. Paris: Hachette, 1890. 1683 p.

250. Słownik łacińsko-polski / pod red. M. Plezi. Warszawa: P W IN, 1959-1979. T. I - V.
251. Souter A. A. Glossary of Later Latin to 600 A. D. Oxford: At the Clarendon Press, 1964. XXXII + 454 p.
252. Walde Alois. Lateinisches etymologisches Wörterbuch; 2. Aufl. Heidelberg: Winter, 1910. XXX + 1044 S.

Джерела ілюстративного матеріалу

253. Античные риторики / под ред. А. А. Тахо-Годи. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. 352 с.
254. Аристотель. Поэтика / з старогр. пер. Борис Тен; вст. стат. і комент. Й. Кобова. К.: Мистецтво, 1967. 134 с.
255. Прокопович Феофан. Філософські твори в трьох томах. Том перший. Про риторичне мистецтво. Різні сентенції / пер. з лат. мови Ю. Ф. Мушак, В. П. Маслюк, І. В. Паславський, С. Й. Войтович, К.: Наукова думка, 1979. 511 с.
256. Arystoteles. Retoryka. Poetyka / przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył H. Podbielski. Warszawa: P W N, 1988. 506 s.
257. Cicero M. Tullius. Opera quae supersunt omnia / ed. J. G. Baiter, C. L. Kayser. Lipsiae: Bernard Tauchnit, 1860. Vol. I. L + 208 p.
258. Cicero M. Tullius. Opera quae supersunt omnia / ed. J. G. Baiter, C. L. Kayser. Lipsiae: Bernard Tauchnit, 1860. Vol. II. XX VIII + 396 p.
259. Cicero M. Tullius. De finibus bonorum et malorum libri quinque / N. Madvigius recensuit et enarravit; editio tertia emendata. - Haunia: Frederic Hegel, 1876. LXX + 869 p.
260. Cicero M. Tullius. Academia / the text revised and explained by J. S. Reid. London: Macmillan and Co., 1885. X + 369 p.
261. Cicéron. L'orateur. Du meilleur genre d'orateurs / texte établ. et trad. par H. Bornecque. Paris: Les Belles Lettres, 1921. XI + 131 p.

262. Cicéron. Divisions de l'art oratoire. Topiques / texte établi. et trad. par H. Bornecque. Paris: Les Belles Lettres, 1924. XVIII + 117 p.
263. Gellius A. Noctium Atticarum libri XX / ed. C. Hossius. Lipsiae: Teubner, 1903. Vol. II. 372 p.
264. Livius Titus. Ad urbe condita libri / ed. W. Weissenborn, M. Müller. Lipsiae: Teubner, 1893. Libri XXI–XXX, 585 p.
265. Quintilianus M. Fabius. Institutionis oratoriae libri XII / rec. E. Bonnel. Lipsiae: Teubner, 1896. Vol. I. XXII + 285 p.
266. Quintilianus M. Fabius. Institutionis oratoriae libri XII / rec. E. Bonnel. Lipsiae: Teubner, 1899. Vol. II. XVIII + 315 p.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Основні тематичні групи риторичної термінології Цицерона

Тематична група “Основні частини риторики”

П’ятичленний поділ риторики

1. inventio - знаходження матеріалу або вибір теми, гр. εὑρεσις
2. dispositio - розміщення матеріалу, гр. τάξις
3. elocutio - стиль, словесне вираження, гр. φράσις або λέξις
4. memoria - запам’ятовування, гр. μνήμη
5. pronuntiatio - виголошення, гр. ὑπόκρισις

(Inv. I, 9)

Тематична група “Роди красномовства”

Три роди красномовства відповідно до призначення промов

1. genus demonstrativum - парадний
2. genus deliberativum - дорадчий
3. genus iudiciale - судовий

(Inv. I, 7)

Цицерон подає ці роди красномовства за Аристотелем, які відповідно грецькою мовою називаються: γένος ἐπιδεικτικόν, συμβουλευτικόν, δικαιοκόν.

Тематична група “Роди стилю”

Три роди стилю, якими повинен володіти досконалий оратор

1. *genus tenue* - низький стиль
2. *genus medium* - середній стиль
3. *genus grave* - важкий стиль

(Or. 20-21)

або

1. *genus subtile* - точний або простий стиль
2. *genus modicum* - поміркований стиль
3. *genus vehemens* - сильний стиль

(Or. 69)

Ці три роди відповідали потрійним завданням досконалого оратора:

1. *probare* - доводити
2. *delectare* - розважати
3. *flectere* - схиляти

(Or. 69)

Тематична група “Структура промови”

Шестичленний поділ промови

1. *exordium* - вступ до промови, гр. *προοίμιον*
2. *narratio* - виклад промови, розповідь про обставини справи, гр. *διήγησις*
3. *divisio* або *partitio* - поділ матеріалу на частини, який підлягає розгляду
4. *confirmatio* - підтвердження, обґрунтування, гр. *πίστις*
5. *reprehensio* - спростування
6. *conclusio* - закінчення, гр. *ἐπίλογος*

Два терміни *partitio* - поділ і *reprehensio* - спростування не мають грецьких відповідників.

Тематична група “Типи промов”

consolatio (De or. III, 211) - втішна промова
 defensio (Or. 103) - захисна промова
 deliberatio (De or. III, 211) - дорадча промова
 forensis dictio (Brut. 272) - судова промова
 laudatio (De or. III, 211) - похвальна промова
 obiurgatio (De or. III, 211) - викривальна промова
 laudatio funebris (De or. II, 341) - похоронна промова
 oratio civilis (Or. 30) - політична промова
 oratio forensis (Or. 170) - політична промова
 oratio iudicialis (Or. 170) - судова промова

Тематична група “Характеристика оратора, його майстерність, стильова манера, сфера професійної діяльності”

Asianus orator (Brut. 51) - азіанський оратор
 Asiaticus rhetor (Or. 231) - азіанський оратор
 Atticus orator (Brut. 284) - аттичний оратор
 bonus orator (De or. III, 84) - хороший оратор
 causarum actor (De or. III, 73) - судовий оратор
 causidicus (Or. 30) - судовий оратор
 orator in dicendo exercitatus (De or. III, 79) - досвідчений у промовах оратор
 orator in transferendis verbis verecundus (Or. 81) - оратор стриманий у переносних виразах, тобто у використанні метафор
 orator medius (Or. 98) - середній оратор, тобто оратор помірною і змішаного типу (orator modicus et temperatus)
 orator perfectus (De or. III, 143) - досконалий оратор
 orator tenuis (Or. 81) - оратор простого стилю
 orator tertius (Or. 97) - третій оратор, для якого характерна велична пишна манера

Тематична група “Фізіологія мовлення”

absona atque absurda vox (De or. III, 242) - глухий і немилословний голос
 aequabilitas (Or. 53) - плавність мови
 canorum (De or. III, 28) - співучість мови
 concinnitas puerilis (Brut. 287) - дитяча дзвінкість
 inclinata vox (Or. 27) - низький голос
 infinitus spiritus (De or. III, 181) - невтомне дихання
 interpuncta sermonis (De or. III, 328) - павзи в мові
 interspiratio (De or. III, 173) - передих, павза, щоб перевести дух під час мовлення
 lenitas vocis (De or. II, 182) - м'якість голосу
 moderatio vocis (De or. III, 174) - модуляція голосу
 spiritus angustior (De or. I, 261) - надто коротке дихання, задишка
 ululans vox (Or. 27) - завиваючий голос
 verborum latitudo (De or. II, 91) - протяжна вимова
 vox subrauca (Brut. 141) - глухуватий голос
 verborum volubilitas (De or. I, 17) - плавність мови

Тематична група “Естетична лексика”

decorum (Or. 70) - відповідність, доречність
 delectatio (De or. I, 193) - задоволення
 dignitas (De or. I, 242) - достойність
 scenica venustas (De or. III, 30) - сценічна краса
 suavitas (De or. I, 193) - приємність, задоволення
 venustas (De or. I, 242) - краса, привабливість
 venustatis color (De or. III, 199) - прикраса привабливості

Тематична група “Сміхова лексика”

cavillatio (De or. II, 218) - кепкування

contumeliae (Or. 89) - образи
 deformitas (De or. II, 236) - потворність
 depravata imitatio (De or. II, 242) - спотворене наслідування
 dicacitas (De or. II, 218) - дошкульність
 facetiae (De or. II, 218) - дотепність
 insanabiles contumeliae (Or. 89) - не виправні образи
 ironia (De or. II, 270) - іронія, прихована насмішка
 iocus (De or. II, 221) - жарт, дотеп
 iocus mimicus (De or. II, 239) - мімівський жарт
 iocus scurrilis (De or. II, 239) - блазнівський жарт
 lepos facetiaeque (De or. I, 17) - витончена дотепність
 maximi risus (Brut. 260) - голосний сміх, вибух реготу
 ridiculum (De or. II, 245) - жарт, дотеп
 ridiculum subobscenum (Or. 88) - не зовсім пристойний жарт
 sal facetiarum (De or. I, 243) - сіль дотепів
 scurrilis dicacitas (De or. II, 244) - блазнівська уїдливість
 stomachosa ridicula (De or. II, 279) - дратівливі жарти
 turpitude (De or. II, 236) - гидотність

Тематична група “Афективна лексика”

affectio (Top. 99) - почуття
 amor (De or. II, 206) - любов
 animi permotio (De or. III, 215) - душевне збудження
 conclamatio (De or. II, 190) - ридання
 consolatio (De or. III, 211) - втіха
 flectus (De or. II, 189) - плач
 invidia (De or. II, 206) - недоброзичливість
 iracundia (De or. II, 206) - гнів
 laetitia (De or. II, 206) - радість

lamentatio (Or. 131) - лемент

misericordia (De or. II, 206) - милосердя

molestia (De or. II, 206) - незадоволення

motus animorum (De or. I, 220) - душевні почуття

motus invidiae (Or. 220) - почуття заздрості

obiurgatio (De or. III, 211) - осуд

odium (De or. II, 206) - ненависть

plangor (Or. 131) - зойк

timor (De or. II, 206) - страх

ἠθικόν (Or. 128) - властивості мови оратора, розраховані на те, щоб викликати прихильність слухачів і схилити їх на свій бік

παθητικόν (Or. 128) - властивості мови оратора, розраховані на те, щоб викликати у слухачів бажані для нього почуття

Тематична група “Фігури мови і фігури думки”

У термінології Цицерона *lumina verborum* і *lumina sententiarum* (De or. III, 201 - 207) - блискучі слова і блискучі думки; так поділяє Цицерон фігури на названі дві категорії, які є перекладом з грецького *σχῆματα λέξεως* або *λόγου* і *σχῆματα διανοίας*.

Фігури мови

adiunctio (De or. III, 206) - приєднання

circumscriptio (De or. III, 207) - перифраза

concurio (De or. III, 206) - повторення тих самих слів на початку і наприкінці кількох речень, симплока

continuum (De or. III, 207) - безперервність

contrarium (De or. III, 207) - антитеза

conversio (De or. III, 207) - вживання слів у зворотньому напрямку, антиметабола

correctio (De or. III, 207) - поправка (стосовно слів)
declinatio (De or. III, 207) - відхилення
digressio (De or. III, 207) - відступ
diiunctio (De or. III, 207) - роз'єднання
dinumeratio (De or. III, 207) - перелічування
dissipatio (De or. III, 207) - розчленування
dissolutum (De or. III, 207) - асиндетон
dubitatio (De or. III, 207) - сумнів (стосовно слів)
exclamatio (De or. III, 207) - вигук
geminatio (De or. III, 206) - повторення
gradatio (De or. III, 207) - посилення
imago (De or. III, 207) - зіставлення
imminutio (De or. III, 207) - применшування
immutatio (De or. III, 207) - перейменування, метонімія
improvisum (De or. III, 207) - несподіваність
interruptum (De or. III, 207) - недоговореність
permissio (De or. III, 207) - поступка
progressio (De or. III, 206) - наростання
reprehensio (De or. III, 207) - обмовка
revocatio verbi (De or. III, 206) - повторення слова
sibi ipsi responsio (De or. III, 207) - відповідь самому собі
transgressio (De or. III, 207) - перестановка слів

Фігури думки

anteoccupatio (De or. III, 205) - передбачення
brevitas (De or. III, 202) - короткість
commendatio (De or. III, 205) - схвалення
commoratio (De or. III, 202) - затримка
communicatio (De or. III, 204) - співбесіда

concilatio (De or. III, 205) - самовиправдання
conclusio (De or. III, 203) - висновок
correctio (De or. III, 203) - поправка
deprecatio (De or. III, 205) - прохання
digestio (De or. III, 205) - розподіл
digressio (De or. III, 203) - відступ
dissimulatio (De or. III, 203) - іронія
distributio (De or. III, 203) - розчленування
dubitatio (De or. III, 203) - сумнів
exemplum (De or. III, 205) - приклад
erroris inductio (De or. III, 205) - навмисна помилка
explanatio (De or. III, 202) - пояснення
exsecratio (De or. III, 205) - прокляття
extenuatio (De or. III, 202) - применшування
hilaritas (De or. III, 205) - звеселяння
illusio (De or. III, 202) - висміювання
imitatio (De or. III, 204) - наслідування
interpellatio (De or. III, 205) - перебивання
interrogatio (De or. III, 203) - запитування
iracundia (De or. III, 205) - обурення
iteratio (De or. III, 203) - повторення
laesio (De or. III, 205) - піддражнювання
obiugatio (De or. III, 205) - осуд
obsecratio (De or. III, 205) - благання
optatio (De or. III, 205) - побажання
percursio (De or. III, 202) - побіжний огляд
personarum ficta inductio (De or. III, 205) - уособлення
praemunitio (De or. III, 204) - запобігання
promissio (De or. III, 205) - обіцянка
propositio (De or. III, 203) - попередження

purgatio (De or. III, 205) - вибачення

reditus (De or. III, 203) - повернення до сказаного

reticentia (De or. III, 205) - замовчування

seiunctio (De or. III, 203) - відступ від теми

significatio (De or. III, 202) - натяк, згадка

similitudo (De or. III, 205) - уподібнення

sub aspectum subiectio (De or. III, 202) - наочний показ

superlatio (De or. III, 203) - перебільшення

traiectio (De or. III, 204) - перенесення

Семантичне поле естетичної лексики

ядро
pulchritudo

навколоядерна зона
venustas, dignitas

ближня периферія
iucundus, suavitas
concinnitas, lepos та ін.

дальня периферія
venustatis color, elaborata concinnitas,
scenica venustas та ін.

Семантичне поле сміхової лексики

ядро
facetiae

наволоядерна зона
cavillatio, dicacitas

ближня периферія
iocus, ridiculum, contumeliae та ін.

дальня периферія
scurrilis dicacitas, iocus scurrilis, depravata
imitatio, sal facetiarum та ін.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Статті у наукових фахових виданнях

1. Бабяк Х. М. Суфіксальний словотвір в іменниковій риторичній термінології Цицерона // Іноземна філологія. Львів, 2015. Вип. 128. С. 230 – 235.
2. Бабяк Х. М. Метафоричний спосіб утворення латинських риторичних термінів // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Одеса, 2015. Вип. 19. Том 1. С. 7–10.
3. Бабяк Х. М. Структура та семантика латинських риторичних терміносполучень // Іноземна філологія. Львів, 2016. Вип. 129. С. 190–196.
4. Бабяк Х. М. Структура та семантика латинських риторичних термінів-комполітів // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Одеса, 2016. Вип. 8. С. 75–78.
5. Бабяк Х. М. Синонімія у риторичній термінології Цицерона // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»: збірник наукових праць. Острог, 2017. Вип. 64. С. 39–43.

Статті в іноземних періодичних виданнях

6. Бабяк Х. М. Особливості структурно-семантичної організації риторичної термінології Цицерона // Science and education a new dimension: Philology. Budapest, 2015. Issue 65. С. 37–40.
7. Бабяк Х. М. Семантика та функціонування афективної лексики у риторичних трактатах Цицерона // Люблінський фаховий збірник наукових статей “Contemporary issues in philological sciences: experience of scholars and educationalists of Poland and Ukraine”. Lublin, 2017. С. 74–77.
8. Бабяк Х. М. Грецькі запозичення в риторичній термінології Цицерона // XV Міжнародний колоквиум мовознавчих наук “Еудженіу Кошеріу”

“Зміна лінгвістики і зміни в лінгвістиці” 11–12 жовтня 2019 р. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2020. С. 162–170.

Апробація результатів дисертації

Основні положення дисертації та результати дослідження оприлюднено в доповідях на міжнародних конференціях:

- на Міжнародній конференції “Science and education a new dimension: Philology” (Budapest, 2015);
- на II Міжнародній науково-практичній конференції “Сучасні проблеми германського та романського мовознавства” (Острог, 24 лютого 2017 р.);
- на Міжнародній конференції з філології “Contemporary issues in philological sciences: experience of scholars and educationalists of Poland and Ukraine” (Lublin, April 2017);
- XV Міжнародному колоквіумі мовознавчих наук “Еудженіу Кошеріу” “Зміна лінгвістики і зміни в лінгвістиці” (Чернівці, 11-12 жовтня 2019 р.);
- на щорічних наукових звітних конференціях професорсько-викладацького складу факультету іноземних мов Львівського національного університету імені Івана Франка (2014–2017 рр.).